

IZDAVAČ

Institut za savremenu istoriju, Beograd
Institute for Contemporary History, Belgrade
Institut d'histoire contemporaine, Belgrade
Институт по современной истории, Белград

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Dr Bojan B. Dimitrijević

UREĐIVAČKI ODBOR

Dr Kosta Nikolić, zamenik urednika, dr Stanislav Sretenović, sekretar,
dr Nikola Žutić, dr Milan Koljanin, Miladin Milošević, dr Andrej Šemjakin
(Институт Славяноведения, Москва), prof. dr Nobuhiro Šiba (University of
Foreign Studies, Tokio), prof. dr Fransoa Rot (L'Université de Nancy 2, Nansi),
prof. dr Peter Radan (University of Sydney, Sidnej),
dr Konstantin Nikiforov (Институт Славяноведения, Москва),
prof. dr Lili Kerol (University of Kearney Nebraska, Kerni)

LIKOVNO-GRAFIČKI UREDNIK

Mladen Acković

LEKTOR i KOREKTOR

Branka Kosanović

REZIMEA PREVEO

Vladimir Petrović

Izlaze dva broja godišnje

Rukopisi se ne vraćaju

Klasifikacija po UDK urađena
u Narodnoj biblioteci Srbije, Beograd

All articles published in Istorija 20. veka are refereed
Svi članci objavljeni u Istoriji 20. veka recenzirani su

Institut za savremenu istoriju, Beograd, E-mail: office@isi.co.rs
www.isi.co.rs

ISTORIJA 20. VEKA

ČASOPIS INSTITUTA ZA SAVREMENU ISTORIJU

THE HISTORY OF THE 20TH CENTURY

THE JOURNAL OF THE INSTITUTE FOR CONTEMPORARY HISTORY

HISTOIRE DU 20. SIÈCLE

REVUE DE L'INSTITUT POUR L'HISTOIRE CONTEMPORAINE

ИСТОРИЯ 20. ВЕКА

ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ

Godina XXVII

2009. Beograd

Broj 2

SADRŽAJ

RASPRAVE I ČLANCI

Kosta Nikolić, Bojan B. Dimitrijević ZAROBLJAVANJE I STRELJANJE GENERALA DRAGOLJUBA MIHAILOVIĆA 1946. GODINE – Nova saznanja o arhivskoj građi	9
Ljubomir Petrović U OKRUŽENJU UNUTRAŠNJEG NEPRIJATELJA	21
Nebojša A. Popović LJUBOMIR M. DAVIDOVIĆ – UVOD U BIOGRAFIJU	37
Ranka Gašić URBANIZACIJA MEĐURATNOG BEOGRADA	53
Milan Koljanin SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA I JEVREJI 1918–1937	67
Slobodan Selinić STRUČNJACI IZ ČEHOSLOVAČKE U JUGOSLAVIJI 1945–1948	79
Aleksandar Životić OTVARANJE ALBANSKOG PITANJA U JUGOSLAVIJI U SENCI SUKOBA IZMEĐU JUGOSLAVIJE I INFORMBIRO-a 1948–1954	91
Ivana Dobrivojević „SVI U FABRIKE“! INSTANT INDUSTRIJALIZACIJA U JUGOSLAVIJI 1945–1955	103
Dragan Bogetić JUGOSLAVIJA I SAD – OD SPORENJA KA SARADNJI	115
Srđan Cvetković METODE I OBLICI RADA SLUŽBI DRŽAVNE BEZBEDNOSTI U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI	131
PRILOZI	
Mihael Antolović NACIZAM U KRITIČKIM VIĐENJIMA SAVREMENIKA	145

ISTORIOGRAFIJA

- Kosta Nikolić
 SAVEZNICI, PARTIZANI I ČETNICI U DRUGOM SVETSKOM RATU 161
- Petar Dragišić, NEMAČKI I AUSTRIJSKI MEMOARI O KRIZAMA I
 RATOVIMA NA PROSTORU BIVŠE JUGOSLAVIJE DEVEDESETIH
 GODINA 20. VEKA 171

PRIKAZI

- Tony Judt, REAPPRAISALS. REFLECTIONS ON THE FORGOTTEN
 TWENTIETH CENTURY (Vladimir Petrović) 179
- ISTORIČARI, priredila Veronik Sal, Klio (Miomir Gatalović) 180
- Bojan Dimitrijević, Dragan Bogetić, TRŠĆANSKA KRIZA 1945–1954
 – VOJNO-POLITIČKI ASPEKTI (Dragomir Bondžić) 182
- Dragoljub M. Kočić, ZAPISI IZ LOGORSKOG PAKLA (Milan Koljanin) 184
- Kaspar Maze, BEZGRANIČNA ZABAVA. USPON MASOVNE
 KULTURE 1850–1970 (Ivana Dobrivojević) 187
- POROČILO KOMISIJE VLADE REPUBLIKE SLOVENIJE ZA
 REŠAVANJE VPRAŠANJ PRIKRITIH GROBIŠČ 2005–2008
 (Srđan Cvetković, Dobrivoje Tomić) 188
- MARGARET MACMILLAN, THE USES AND ABUSES OF HISTORY
 (Branislav Radeljić) 190
- Lutar-Tavar Katrin, RAZAPETA TITOVA JUGOSLAVIJA, 1945–1991
 (Lutard-Tavard Catherine, LA YOUGOSLAVIE DE TITO ECARTELEE
 1945–1991) (Stanislav Sretenović) 192
- Momčilo Pavlović (prir.), DOKUMENTA CIA O JUGOSLAVIJI 1948–1983
 (Marijana Todorović) 193

INFORMACIJE

- Informacija sa naučnog skupa *Desničini susreti 2009: Intelektualci i vlast, 1945–1954*, Zagreb 18. i 19. septembra, Zadar i Islam Grčki, 20. septembra 2009 (Dragomir Bondžić) 195

CONTENTS

DEBATES AND ARTICLES

Kosta Nikolic, Bojan B. Dimitrijevic CAPTURING AND EXECUTION OF GENERAL MIHAILOVIC 1946 – New information on the archival sources	9
Ljubomir Petrovic SURROUNDED BY THE ENEMY FROM WITHIN	21
Nebojsa A. Popovic LJUBOMIR M. DAVIDOVIC – INTRODUCTION TO BIOGRAPHY	37
Ranka Gasic CASE STUDY IN URBANIZATION OF INTERWAR BELGRADE	53
Milan Koljanin SERBIAN ORTHODOX CHURCH AND THE JEWS 1918–1937	67
Slobodan Selinic EXPERTS FROM CZECHOSLOVAKIA IN YUGOSLAVIA 1945–1948	79
Aleksandar Zivotic OPENING OF THE ALBANIAN QUESTION IN YUGOSLAVIA IN THE SHADOW OF THE COMINFORM CONFLICT 1948–1954	91
Ivana Dobrivojevic EVERYBODY TO THE FACTORIES! INSTANT INDUSTRIALIZATION OF YUGOSLAVIA 1945–1955	103
Dragan Bogetic FROM DISPUTES TO COOPERATION. TRIBULATIONS OF NOR- MALIZATION YUGOSLAV-AMERICAN RELATIONS DURING 1963	115
Srdjan Cvetkovic METHOD AND FORMS OF WORK OF STATE SECURITY	131
SUPPLEMENTS	
Mihael Antolovic THE NACISM IN CONTEMPORARY CRITICS	145

HISTORIOGRAPHY

- Kosta Nikolic
THE ALLIES, PARTISANS AND CHETNIKS IN THE SECOND
WORLD WAR 161
- Petar Dragisic
THE GERMAN AND AUSTRIAN MEMOIRES ABOUT THE CRISES
AND WARS IN FORMER YUGOSLAVIA IN 1990-TIES 171

REVIEWS

- Tony Judt, REAPPRAISALS. REFLECTIONS ON THE FORGOTTEN
TWENTIETH CENTURY (Vladimir Petrović) 179
- ISTORIČARI, priredila Veronik Sal (Miomir Gatalović) 180
- Bojan Dimitrijević, Dragan Bogetić, TRŠĆANSKA KRIZA 1945–1954
– VOJNO-POLITIČKI ASPEKTI (Dragomir Bondžić) 182
- Dragoljub M. Kočić, ZAPISI IZ LOGORSKOG PAKLA (Milan Koljanin) 184
- Kaspar Maze, BEZGRANIČNA ZABAVA. USPON MASOVNE
KULTURE 1850–1970 (Ivana Dobrivojević) 187
- POROČILO KOMISIJE VLADE REPUBLIKE SLOVENIJE
ZA REŠAVANJE VPRAŠANJ PRIKRITIH GROBIŠČ 2005–2008
(Srđan Cvetković, Dobrivoje Tomić) 188
- MARGARET MACMILLAN, THE USES AND ABUSES OF HISTORY
(Branislav Radeljić) 190
- Lutar-Tavar Katrin, RAZAPETA TITOVA JUGOSLAVIJA, 1945–1991
(Lutard-Tavard Catherine, LA YUGOSLAVIE DE TITO ECARTELEE
1945–1991) (Stanislav Sretenović) 192
- Momčilo Pavlović (prir.), DOKUMENTA CIA O JUGOSLAVIJI 1948–1983
(Marijana Todorović) 193

INFORMATIONS

- Informacija sa naučnog skupa *Desničini susreti 2009: Intelektualci i vlast, 1945–1954*, Zagreb 18. i 19. septembra, Zadar i Islam Grčki, 20. septembra 2009 (Dragomir Bondžić) 195

RASPRAVE I ČLANCI

KOSTA NIKOLIĆ, naučni savetnik

BOJAN B. DIMITRIJEVIĆ, viši naučni saradnik

Institut za savremenu istoriju

Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 355:929 Михаиловић Д.(093.2)

343.322(497.1)"1946"(093.2)

ZAROBLJAVANJE I STRELJANJE GENERALA DRAGOLJUBA MIHAILOVIĆA 1946. GODINE NOVA SAZNAJNA O ARHIVSKOJ GRAĐI*

APSTRAKT: U članku je dat pregled novih dokumentarnih saznanja o zarobljavanju generala Dragoljuba – Draže Mihailovića 1946. godine, kao i potonjeg kretanja dokumentacije koja se odnosila na njegovu sudbinu do streljanja. Rad je nastao na osnovu istraživanja koja su autori ostvarili u arhivu BIA, Vojnom arhivu i Arhivu Srbije kao članovi Državne komisije formirane za istraživanje ovih okolnosti.

Ključne reči: Jugoslavija, Mihailović, hapšenje, streljanje, arhivska građa

Armijski general Dragoljub M. Mihailović (1893–1946), komandant Jugoslovenske vojske u Otadžbini, načelnik štaba Vrhovne komande Jugoslovenske vojske 1941–1945. i ministar vojni u jugoslovenskim vladama 1942–1944, zarobljen je 13. marta 1946. od strane Odeljenja za zaštitu naroda (OZN-a) za Srbiju pod dugo godina nepoznatim i arhivskim dokumentima nepotvrđenim okolnostima. Posle višenedelnog isleđenja i javnog procesa, general Mihailović je sa većim brojem lica, koji su reprezentovali protivničku stranu komunističkog pokreta u Srbiji, 15. jula 1946. osuđen na smrt streljanjem. Kazna je izvršena 16. ili 17. jula, ali do danas nisu dokumentovano razjašnjena dva pitanja: 1) na koji način je OZN-a za Srbiju, uz pomoć OZN-e za Jugoslaviju i jedinica KNOJ-a i Narodne milicije, zarobila generala Mihailovića 1946. godine; 2) kojeg dana i na kojoj lokaciji je izvršena presuda (egzekucija) i gde su pokopani zemni ostaci generala Mihailovića i ostalih osuđenih?

Do najnovijih vremena srpska historiografija nije došla do dokaza koji bi opisali i arhivskom građom dokumentovali razjašnjenje ova dva pitanja. Nijedan istoričar koji je istraživao ovu temu nije došao do relevantnih podataka koji bi razrešili ova pitanja. Slično je pitanje i samoubistva generala Milana Nedića 1946. godine, o čemu takođe nema nikakvih relevantnih podataka.

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147.039) koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

Formiranje Državne komisije i osnovne pretpostavke pre istraživanja

Odlukom republičkog javnog tužioca od 27. aprila 2009, formirana je „Komisija za otkrivanje činjenica o izvršenju smrtne kazne nad generalom Dragoljubom Dražom Mihailovićem“.¹ Nekoliko dana kasnije, Vlada Republike Srbije je na predlog Ministarstva pravde donela zaključak po kome se „skida oznaka poverljivosti sa svih akata koji se odnose na izvršenje smrtne kazne Dragoljubu Draži Mihajloviću“. Čuvanja službenih, državnih i vojnih tajni oslobođena su i sva lica koja su obavezana tom dužnošću a u vezi sa predmetom generala Mihailovića. Oznaka poverljivosti skinuta je sa svih akata ministarstava i posebnih organizacija koja se odnose na izvršenje smrtne kazne nad generalom.

Ranijim istraživanjima u Vojnom arhivu utvrdili smo da se dokumenti koji razrešavaju ovaj problem ne čuvaju. Za arhivu BIA (ranije RDB, SDB i UDB-a za Srbiju) nije nam bilo poznato da li postoji arhivska građa koja bi navela na razrešenje ovog pitanja. U više navrata čelni ljudi ove institucije demantovali su posedovanje ovakvih dokumenata. Indikativno je ipak da se u holu jedne od zgrada BIA nalaze lične stvari generala Mihailovića u trenutku zarobljavanja, odnosno streljanja, kao i pojedini dokumenti iz vremena operacije zarobljavanja generala. Uz činjenicu da je ova institucija bila nosilac operacije zarobljavanja i streljanja 1946, ovo je potvrđivalo da je takva građa morala da postoji i da je određeno vreme čuvana u ovoj instituciji. Bilo je neophodno da Državna komisija utvrdi da li ova građa postoji i gde se nalazi.

Kako je reč o veoma interesantnom istorijskom i političkom pitanju za Srbiju, na početku komisijskog istraživanja pretpostavili smo da su ovu građu izdvojile određene ličnosti bliske državnom i partijskom vrhu i koristile je za lične potrebe (pisanje, na primer), i da je ona na taj način zagubljena. O ovome svedoči i podatak da smo u zaostavštini istoričara Jovana Marjanovića, koja je predata Institutu za savremenu istoriju 1997, našli kopiju materijala sa isleđenja Mihailovića 1946. godine.² Pretpostavili smo takođe da je ova građa mogla da bude uništena u velikoj akciji revizije i uništavanja građe UDB-e posle smenjivanja Aleksandra Rankovića 1966–1969. godine.

Zarobljavanje generala Mihailovića marta 1946

Jugoslovenska i srpska javnost saznale su o načinu hvatanja generala Mihailovića preko publicističkih knjiga dvojice pripadnika grupe koja je učestvovala u njegovom zarobljavanju januara–marta 1946. Ova akcija je prvo opisana u knjizi Ljube Popovića, (stvarno ime Milovan Pejanović), *Velika igra sa Dražom Mihailovićem*, izdatoj 1971. godine.³ U njoj su objavljeni i faksimili originalnih dokumenata iz same operacije, čija je svrha bila da potvrde autentičnost iskaza

¹ RJT, 27. april 2009.

² Ovaj materijal smo objavili u dvotomnoj knjizi Mihailovićevih ratnih spisa: *Rat i mir đenerala. Izabrani ratni spisi đenerala Dragoljuba Mihailovića*, 1–2, Beograd 1998.

³ Ljubo Popović, *Velika igra sa Dražom Mihailovićem*, Beograd 1971.

autora. Krajem 80-ih godina u javnosti se pojavila druga knjiga koja je govorila o hvatanju generala Mihailovića. Reč je o delu *Kako sam hvatao Dražu Mihajlovića* Slobodana Krstića Uče, bivšeg pripadnika OZN/UDB-e za Srbiju, koji je dao literarnu verziju akcije zarobljavanja generala Mihailovića u zimu 1945/46.⁴ Autor je naveo da je taj rukopis trebalo da bude štampan još šezdesetih, ali je zbog pada Rankovića ostao neobjavljen do kraja osamdesetih godina. Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina, još nekoliko pripadnika grupe OZN/UDB-e za Srbiju davalo je svoja sećanja novinarima (Radenko Mandić, Đorđe Nešić) koja su objavljivana u štampi ili u publicističkim izdanjima. Sve ove verzije, uz manje razlike, slažu se u pogledu načina na koji je zarobljen general Mihailović.

Prema tim verzijama, hvatanje grupe pripadnika JVUO u valjevskom kraju, početkom decembra 1945, omogućilo je OZN-i za Srbiju da uhvati Nikolu Kalabića, komandanta Gorske kraljeve garde JVUO, privoli ga na saradnju i da potom bude organizovana grupa pripadnika OZN-e sa zadatkom da zarobi generala Mihailovića. Ova operacija se odigrala u periodu januar–mart 1946, i tek u trećem pokušaju, odnosno izlasku na teren, prurušeni pripadnici OZN-e uhvatili su Mihailovića u rejonu Dobruna i sproveli ga 13. marta iste godine u Beograd.⁵ Prema ovoj verziji moglo se rekonstruisati da su u grupi OZN/UDB-e za Srbiju bili: Slobodan Penezić Krcun (prvi izlasci na teren), Svetolik Lazarević, Slobodan Krstić Uča, Milovan Pejanović, Živa Čiklovan, Vojislav Čolović, Savo Pređa, Janko Dimić, Mile Bulajić, Dragoljub Vasović, Radenko Mandić, Raša Nešovanović, Mane Trkulja, Zvonko Sitarić, Đuro Šerbedžija, Nikola Mišćević, Đorđe Nešić i Vladan Bojanić. U javnosti je bila poznata fotografija ove grupe, ali se zbog kvaliteta štampe i višestrukog kopiranja nije moglo proceniti da li je autentična ili je Nikola Kalabić, centralna figura u grupi, „umontiran“ u kompoziciju, korišćenjem njegove ranije fotografije. Ta činjenica je u mnogome remetila saznanje o ovoj operaciji.

Prema istraživanju u dokumentaciji BIA, obavljenom 26. maja 2009, ustanovili smo da je verodostojna verzija prema kojoj je general Mihailović zarobljen od strane grupe OZN-e za Srbiju uz „pomoć“ Nikole Kalabića. Raspoloživi dokumenti u posedu BIA nedvosmisleno potvrđuju verziju koja je u javnost došla putem literarno obrađenih iskaza pripadnika ove grupe. Iz raspoložive građe vidi se da je OZN-a za Srbiju svoju radio-komunikaciju sa zarobljenom stanicom JVUO (izvesni major Ćosić) u martu i aprilu 1945. smatrala integralnim delom operacije zarobljavanja generala Mihailovića, kao i zarobljavanja izvesnog radio telegrafiste Bogdana Krastavčevića.⁶

⁴ Slobodan Krstić Uča, *Kako sam hvatao Dražu Mihajlovića*, Beograd 1988.

⁵ Istražujući ovu temu u periodu 1995–1996 intervjuisali smo (B. D.) dvojicu bivših pripadnika UDB-e za Srbiju: Vladana Bojanića, koji je bio uključen u akciju zarobljavanja generala i Duška Karića. Intervjuisali smo i bivšeg oficira JVUO Aleksandra Teodorovića Sašu, koji je uhvaćen na istom terenu neposredno posle Mihailovića. Svi oni su potvrdili autentičnost te verzije. Nekoliko drugih istraživača koji su ovo pitanje istraživali na terenu takođe su potvrdili autentičnost priče o zarobljavanju generala Mihailović i ulozi Nikole Kalabića u toj akciji.

⁶ Arhiv BIA, kutija 6, depeše 1–29. U ovoj dokumentaciji postoji beleška da je jedan komplet depeša „predat Dragoljubu Vasoviću 27. 6. 1961“. Vasović je bio na dužnostima u UDB-i za Srbiju, ali je pripadao i grupi koja je zarobila Mihailovića.

Sačuvan je izveštaj oficira OZN-e Milovana Pejanovića o infiltraciji u Kalabićevu grupu na terenu krajem novembra 1945. Pejanović je tom prilikom koristio pseudonim Ljubo Popović, pod kojim je kasnije objavio i knjigu. Sačuvane su tri Kalabićeve kratke poruke „Ljubi“ (i izvesnom Leki i Draganu), datirane 30. novembrom i 1. decembrom 1945. Poruke su overene pečatom Gorskog štaba br. 21 JVUO (Gorska kraljeva garda), jedinicom kojom je do tada komandovao Nikola Kalabić, u činu rezervnog potpukovnika Jugoslovenske vojske.⁷ Sačuvano je i pismo – ispoved Kalabića, pisana 19/20. decembra 1945. organima nove vlasti iz zatvora.⁸ Ovo je indirektna potvrda verodostojnosti verzije koju je objavio „Ljubo Popović“ odnosno Milovan Pejanović, a pojedine od pronađenih depeša služu se po vremenu i tematici sa onima koje je kao faksimile objavio u svojoj knjizi.⁹

Sačuvane su poruke između centrale OZN-e za Srbiju i Aleksandra Rankovića, i grupe koja je potom formirana i nalazila se na terenu. Najviše poruka je iz finalnog perioda ove operacije, marta 1945. Postoji izveštaj tadašnjeg oficira (šefa III odseka OZN-e za Srbiju) Vladana Bojanića, člana ekipe koja je davala podršku grupi prurušenih pripadnika OZN-e sa Kalabićem na čelu. Ovaj izveštaj prati pojavu te grupe na terenu početkom marta (4. 3.) 1946. Sačuvan je veći broj depeša, datiranih 8, 9. i 10. martom 1946, o kretanju grupe na terenu i identifikaciji lokacije generala Mihailovića.¹⁰

U dokumentaciji postoji originalna depeša potpisana od Aleksandra Rankovića o hvatanju generala Mihailovića upućena maršalu Titu.

Sačuvan je spisak pripadnika obe grupe koje su bile angažovane u operaciji, pripremljen za dodelu odlikovanja. Slobodan Penezić Krcun, koji je bio u grupi, u prvim izlascima na teren nije naveden, pa stoga nije ni odlikovan. U ovoj grupi OZN/UDB-e za Srbiju odlikovani su: *Svetolik Lazarević, Slobodan Krstić Uča, Milovan Pejanović, Živa Čiklovan, Janko Dimić, Mile Bulajić, Dragoljub Vasović, Radenko Mandić, Raša Nešovanović, Mane Trkulja i Zvonko Sitarić*. U grupi koja je „vršila meteorološka ispitivanja“ bili su *Vladan Bojanić, Jovan Kapičić, Vojislav Čolović, Savo Pređa, Đuro Šerbedžija, Jovan Stojanović, Miodrag Tasić*. Sa prvog spiska crvenom olovkom je precrtan Đorđe Nešić, a sa drugog Miodrag Tasić. Njihovih imena je, čini se, precrtao lično Aleksandar Ranković.¹¹ Objašnjenje, kako izgleda, odgovara verziji koju je izneo Slobodan Krstić Uča u svojoj knjizi, navodeći da je Nešić o operaciji govorio supruzi, a ona svojim poznanicama.¹²

Posebnu autentičnost pružaju fotografije i dve karte šireg rejona zapadne Srbije i istočne Bosne gde se odigrala operacija zarobljavanja generala Mihailovića, odnosno zone u kojoj se on kretao sa svojom grupom 1945/46. godine. Od

⁷ Arhiv BIA, kut. 6, dok. 58–60.

⁸ Arhiv BIA, kut. 6, dok. 65.

⁹ Ljubo Popović, *Velika igra sa Dražom Mihailovićem*, Beograd 1971.

¹⁰ Arhiv BIA, kut. 6, dok. 66–94.

¹¹ Arhiv BIA, Neznačeni dokumenti „Grupa koja je učestvovala u hvatanju D. M“, „Grupa koja je „vršila“ meteorološka ispitivanja na terenu“.

¹² S. Krstić Uča, *n. d.*, 183.

sedam dostupnih fotografija, videli smo pet. Na tri se vidi Kalabić sa pripadnicima grupe OZN-e za Srbiju, a na jednoj general Mihailović koji se fotografisao sa pripadnicima ove grupe, tada u uniformama OZN-e (Jugoslovenske armije). Jedna fotografija, slabijeg kvaliteta, prikazuje Mihailovića u zatvoru.¹³

Ovo istraživanje je potvrdilo da Kalabić nije ubijen prilikom generalovog hvatanja i da mu je pošteđen život prema ranijem dogovoru, a što navodi i S. Krstić Uča u svom delu. Sačuvana su tri Kalabićeva pisma-poruke iz aprila 1946. u kojima on pod pseudonimom *Slobodan Ranković*, ali očigledno istog rukopisa kao i pisma potpisana pravim imenom, traži svojevrstu pomoć za svoj status. Dva su datirana 3. aprilom (u 19,10 časova). Prvo pismo je upućeno Vladanu Bojaniću, koji je kao načelnik odeljenja za borbu protiv unutrašnjeg neprijatelja UDB-e za Srbiju bio zadužen za Kalabića, a drugo šefu OZN-e za Srbiju, Slobodanu Peneziću Krcunu. U trećem pismu upućenom Peneziću, datiranom 29. aprilom 1946 (ujedno i poslednji datum do kada je sigurno bio u životu), Kalabić se žali da ga je Krcun posetio još pre „22 dana“. U ovom pismu on poziva S. Penezića Krcuna i A. Rankovića Marka na svoju slavu Sv. Đorđa. Ceo događaj pripremao je sa Vladanom Bojanićem, a predložio je da na slavi budu i „Milatović, Vladan, Mandić, Učo, Jeremić, Aco“. Dakle, vodeći sastav UDB-e za Srbiju i ljudstvo grupe koja je uhvatila Mihailovića. Kada je u pitanju način hvatanja generala Mihailovića, Kalabić navodi da „sa moje strane, iz mojih usta neće izaći tajna o toj stvari, pa ako treba i život stoga.“¹⁴

U dokumentaciji BIA našli smo originalan rukopis knjige Slobodana Krstića Uče sa radnim naslovom „Sećanja jednog oficira OZN-e“. Rukopis izgleda identično kao i objavljena knjiga, koja na literaran način opisuje ove događaje. U ovoj dokumentaciji nalazi se i rukopis Stevana Moljevića *Ravna Gora u svetlu i magli*. Pred kraj ovog interesantnog teksta, Moljević opisuje poslednji susret sa Mihailovićem u zatvoru i navodi kako mu je general rekao da su se pripadnici OZN-e kod njega ubacili preko Nikole Kalabića. „Na pitanje kako je uhvaćen reče mi: „Izdao me Nikola. Da bi spasao sebe. Izdao je mene. Nisam dospeo ni bombe da dohvatim tako je bilo nenadno.“¹⁵

Streljanje generala Mihailovića

Osnovni zadatak komisije bio je da utvrdi mesto streljanja generala Mihailovića. Prema ranijim saznanjima, Mihailović je streljan posle završetka procesa 17. jula 1946. Lokacija nije nikada navedena u zvaničnim saopštenjima iz tog vremena. Do sada smo identifikovali samo dva izvora čiji iskaz o mogućoj lokaciji tog događaja deluje autentično. Problem je, međutim, u tome što se i pored visokog stepena autentičnosti navedene lokacije razlikuju. Jedini od svedoka – pripadnika UDB-e koji je govorio o tome šta se desilo sa Mihailovićem posle izricanja presude i opisao egzekuciju bio je Slobodan Krstić Uča. On je, osim to-

¹³ Arhiv BIA, kut. 6.

¹⁴ Arhiv BIA, kut. 6, dok. 95–97.

¹⁵ Arhiv BIA, Stevan Moljević, *Ravna Gora u svetlu i magli*, (rukopis), 206–209.

ga, naveo lica koja su prisustvovala tom činu. Osim njega, to su bili Mihajlo Đorđević, Josip Hrnčević, Miloš Minić, Đuro Stanković... U ovom delu, Krstić navodi da je general sa ostalim osuđenima streljan u dvorištu zatvora na Adi Ciganliji i potom pokopan prvo u dvorištu, a posle prenesen van ograde ovog objekta „i nekuda prenet“/bačen u krečanu.¹⁶

Problemi potvrđivanja ove lokacije leže u činjenici što nijedan zvaničnik vlasti koji se pominje u iskazu nije potvrdio ovu verziju, kao i da nijedan od pomenutih nije više u životu. Krstić je načelno dao orijentire mesta egzekucije, ali je objekat zatvora u međuvremenu porušen. Iz tih razloga teško je utvrditi tačnu ili približnu lokaciju, jer je ona potpuno promenila namenu i izgled.

Početak 1999. godine u listu *Duga* objavljeno je svedočanstvo Ljube Lazarevskog, podoficira u jedinici KNOJ-a koja je obezbeđivala osuđene i izvršila njihovu egzekuciju. On je u svom iskazu naveo vreme i lokaciju izvršenja kazne nad generalom Mihailovićem: 17. jul, 01.30 časova, u tadašnjoj bagremovoj šumi u blizini Belog dvora. Precizirao je lokaciju: posle prolaska Belog dvora, desno u bagremovoj šumi, 100 metara peške, na proširenom gumnu, koje je bilo raskršće za tu priliku.¹⁷ Problemi potvrđivanja ove lokacije leže u tome što je niko drugi ne navodi, osim Lazarevskog, kao i u činjenici da niko od pomenutih svedoka nije u životu ili je poznat istraživačima. Iako je lokacija detaljno navedena, promena namene ovog dela grada i izgradnja otežavaju lociranje.

U javnosti je, osim ova dva sećanja, tokom 1990-ih godina objavljena i fotografija koja prikazuje generala Mihailovića posle streljanja.

Tokom istraživanja nismo naišli na bilo kakav podatak o zatvorskim danima generala Mihailovića, mestu gde je čuvan od izricanja presude do odvođenja na mesto streljanja, same egzekucije i drugih detalja vezanih za taj čin. Komisiji se, takođe, nije javio nijedan relevantan svedok tih događaja.

U arhivi BIA nismo pronašli nijedan dokument koji bi doneo novu informaciju o Mihailoviću od zarobljavanja do streljanja. Sačuvane su lične beleške sa suđenja drugih lica (Dinić, Dokić, Mušicki, Jonić, itd.) koja su sa Mihailovićem procesuirana 1946, ali ne i Mihailovićeve beleške i komentari.

Dana 8. juna 2009, u okviru rada komisije, istražili smo građu koju je Vojnom arhivu predala Vojnobezbednosna agencija. Reč je o građi III odseka OZN-e, odnosno Kontraobaveštajne službe, za period 1944–46, koja u pojedinim segmentima doseže i do kasnijih godina. U pitanju je odlična građa iz rada vojne službe bezbednosti u prvim posleratnim godinama, ali u njoj nema nijedan podatak vezan za način zarobljavanja, utamničenja, obezbeđenja i streljanja generala Mihailovića, niti bilo kakav trag o mogućoj lokaciji i izvršiocima.

Deo komisije je 23. juna posetio Arhiv Srbije i pregledao građu koju je Arhiv dobio 15. jula 2005. od Bezbednosno-informativne agencije, a koja je pripadala OZN-i odnosno UDB-i za Srbiju. Kao i u prethodnim arhivima nismo našli građu koja bi ustanovila bilo kakve detalje o zatvorskim danima generala Mihailovića, izvršenju smrtne kazne ili mestu na kojem je izvršena. Najviše materi-

¹⁶ S. Krstić Uča, *n. d.*, 196.

¹⁷ *Duga*, br. 1711, 13–26. februar 1999.

jala o pitanju samog generala Mihailovića postoji u „kutiji 1“. Naišli smo na: njegove privatne fotografije, dokumentaciju Specijalne policije o hapšenju njegove porodice 1942, ukoričenu optužnicu datiranu 31. majem 1946, ukoričen materijal generalovih beleški sa suđenja, njegovih komentara i priprema za završnu reč (ono što nedostaje u BIA).¹⁸ Ova „knjiga“ ima oznake identičnog sistema kao u arhivi BIA („1941–1946 IVE 1059“). U ovoj kutiji se nalazi fotografisan materijal o operaciji hvatanja generala Mihailovića, identičan onome koji se još uvek čuva u kutiji 6 arhiva BIA.

U istraživanju personalnih dosijea ličnosti koje su streljane sa Mihailovićem jula 1946. utvrdili smo da, osim za generala Kostu Mušickog, u Arhivu nema dosijea drugih ličnosti streljanih 16/17. jula 1946. Ideja je bila da se uvidom u njihove dosijee ustanovi moguća lokacija ili drugi detalji pogubljenja. U dosijeu K. Mušickog, koji ima manje od 10 listova, našli smo dokumenat „završni list“ datiran 19. februarom 1951, u kome je na nečiji upit navedeno da je Mušicki „odgovarao pred narodnim sudom i 1947. godine streljan sa grupom DM u Topčideru“.¹⁹

Vojnoobaveštajna agencija obavestila je 13. juna 2009. Državnu komisiju da ne raspoláže dokumentacijom, „niti dokumentima koja su u vezi ili se odnose na izvršenje smrtne kazne nad generalom Dragoljubom Mihailovićem“.²⁰

Nestanak arhivske građe

Spise o sudskom procesu generalu Mihailoviću (oko 6.000 strana) Vojni arhiv je 2005. preuzeo od Vojnog suda – stenogrami sa suđenja, svi propratni akti, Mihailovićev personalni dosije, ali u njima nema podataka o vremenu i mestu streljanja. U Arhivu se, međutim, nalaze dokumenta koja je ostavio general Marko Kalodžera, predsednik Vrhovnog vojnog suda. On je 1975. utvrdio da mnoga dokumenta u Mihailovićevom dosijeu nedostaju i sproveo je višegodišnju istragu o njihovoj sudbini u nastojanju da se kompletna građa arhivira u Centralnoj arhivi vojnih sudova.

Dokumentacija je posle suđenja prenesena 1948. iz Beograda u Centralni arhiv vojnih sudova u Sarajevu gde se nalazila sve do početka 1960-ih godina. Iz ovog Arhiva dokumentacija je 11. marta 1961. prosleđena Vrhovnom vojnom sudu u Beogradu. Predsednik Prvostepenog vojnog suda u Sarajevu, pukovnik Špiro Mićunović, dostavio je ukupno sedam paketa građe, uz primedbu da su paketi 3, 4 i 7 prethodno otvarani „po naređenju predsednika Vrhovnog vojnog suda“. Dokumenta je 13. marta 1961. primio Miloš Kaluša, vojni službenik VI klase, sekretar generala Jefte Šašića, načelnika Uprave bezbednosti JNA.²¹

O toj dokumentaciji ništa se nije čulo sve do trenutka kada je general Kalodžera, odmah po stupanju na dužnost, poveo akciju njenog kompletiranja i vra-

¹⁸ Arhiv Srbije, građa predata od BIA, kut. 1, Knjiga „1941–1946“, IVE 1059.

¹⁹ Arhiv Srbije, dosije Kosta Mušicki, 70000101720.

²⁰ Ministarstvo odbrane Republike Srbije, VOA, br. 2701–2, 13. jul 2009.

²¹ Vojni arhiv Beograd, fond: *Suđenje generalu Dragoljubu-Draži Mihailoviću*, dok. 1, str. 2.

ćanja u Sarajevo. On je prvo 15. aprila 1975. obavio razgovor sa generalom Šašićem: „*Drugu generalu Šašiću predodjen je dopis Prvog stepena Vojnog suda Sarajevo od 11. marta 1961. kojim je ovaj sud dostavio Vrhovnom vojnom sudu spise koji su tu navedeni od rednog broja 1 do 7 i prijem kojih je potvrdio vojni službenik Kaluša Miloš, tada sekretar generala Šašića, dana 13. marta 1961. Nakon toga general Šašić je izjavio da se priseća da je u to vreme neko iz srpskog rukovodstva, najverovatnije Lala Veselinov (Jovan – prim. aut.), tražio ove spise na upotrebu radi pisanja u štampi jednog feljtona o četnicima. Misli da je Čeća Stefanović intervenisao da se ovi spisi što pre dostave. Najverovatnije da je to preneo drugu Iliji Kostiću i zadužio svog sekretara da to sprovede. Siguran je da ti spisi uopšte nisu bili u njegovim rukama nego su, čim su stigli, odneti kod Čeće Stefanovića. Pretpostavlja da bi njegov tadašnji sekretar drug Kaluša verovatno mogao nešto više o tome da se seća. Takođe i potpukovnik Ante Ivanović*“.²²

Već sutradan (16. aprila) kod generala Kalodera bio je Miloš Kaluša. On je potvrdio prijem materijala iz 1961, ali je izjavio kako je imao samo ulogu posrednika i da se dokumentacije više ne seća: „*Ako je to tražio Čeća Stefanović, onda je to najverovatnije išlo ili preko Gošnjaka*²³ *ili preko Kulture, (general Otmar Kreačić – prim. aut.) a drug Šašić je onda to sproveo. Nešto se kao prisećam da su ti paketi stigli iz Sarajeva i niko ih nije ni otvorao, već smo ih predali nekome iz Saveznog supa, najverovatnije sekretaru Čeće Stefanovića, drugu Paseti koji je, mislim, sada u penziji. Meni se čini da je kratko posle toga 'Politika' objavljivala neki feljton. Pretpostavljam da bi o ovome mogao nešto više znati drug potpukovnik Ante Ivanović. Inače, drug Jefto Šašić je pisao neke radove i zato koristio razne materijale iz arhive. Čini mi se da je nešto razmenjivao sa drugom Perom Moračom, istoričarem*“.²⁴

General Kalodera je 23. aprila 1975. obavio razgovor sa potpukovnikom Antom Ivanovićem, koji je tada radio u Centru za vojnu dokumentaciju i informatiku. On je izjavio sledeće: „*Sećam se da mi je drug Šašić u to vreme izdiktirao kao stenografu belešku koju sam ja napisao i koja se odnosila na ovaj slučaj. Verovatno je primerak te beleške poslan drugu Iliji Kostiću. Koliko se sećam, ove spise je tražio Čeća Stefanović i čim su iz Sarajeva stigli, kod nas nisu ni raspakovani nego su odmah ustupljeni Čeći Stefanoviću, najverovatnije preko njegovog sekretara Pasete. Čini mi se da je 'Politika' objavljivala neki feljton o četnicima DM, ali se ne sećam autora, no to ću pogledati u mojoj ustanovi i javiti*“.²⁵

Istoga dana Ivanović je telefonom javio kako je utvrdio da je *Politika* počela da objavljuje feljton o Mihailoviću 5. avgusta 1961. i da su autori Gojko Banović i Krsta Stepanović: „*Misli da su oni bili na službi u UDB-i za Jugoslaviju*“.²⁶

Kompletan materijal o zarobljavanju generala Mihailovića (verovatno i detalji o likvidaciji) bio je do sredine jula 1966. u kasi ranijeg saveznog sekretara za unutrašnje poslove Svetislava – Čeće Stefanovića, zajedno sa većom količi-

²² VA, *Suđenje D. Mihailoviću*, 2.

²³ General Ivan Gošnjak, državni sekretar narodne odbrane.

²⁴ VA, *Suđenje D. Mihailoviću*, 3.

²⁵ Isto, 4.

²⁶ Isto.

nom druge dokumentacije, mahom interesantnog sadržaja za tadašnji politički vrh. Ova dokumentacija je nazvana „Posebna arhiva“. Osim dokumentacije sa suđenja generalu Mihailoviću, kod Stefanovića se od ranije nalazila i druga dokumentacija (operacija zarobljavanja i drugo o Mihailoviću).²⁷ Ovo je bilo stanje do Brionskog plenuma leta 1966. godine i političkog sloma Aleksandra Rankovića, odnosno i samog Svetislava Stefanovića.

Komisija je našla zapisnik o sadržaju ove arhive, datiran sa 14. julom 1966, kao i o njenom komisijskom zapečaćivanju. Uvid u ovaj dokument pokazuje da su u „Posebnoj arhivi“ bile sačuvane najraznovrsnije informacije iz partijskog vrha 1940–1960-ih, koje su predstavljale materijal od posebnog interesa za partijski i državni vrh SFRJ.²⁸

O „Posebnoj arhivi“ koja je bila kod Stefanovića već 2. avgusta 1966. izvestio je predsednika SFRJ Tita savezni sekretar za unutrašnje poslove Milan Mišković. On je naveo: „Kasa druga Pasete u kojoj se nalaze popisi pomenutih arhiva kao i „Posebna arhiva“ zapečaćena je još 14. VIII o. g. u dogovoru sa drugom P. Stambolićem; ključevi zapečaćeni u posebnom kovertu pohranjeni su u kasi kod Saveznog sekretara, s tim da se kasnije odluči koja će komisija pregledati pomenute materijale i gde će se dalje čuvati“.²⁹

Deo ove građe bio je i materijal koji se odnosio na zarobljavanje generala Mihailovića, a koji je komisija videla. Kako nedostaju mnogi od materijala koji nisu vezani za Mihailovićev slučaj, već su KPJ/SKJ provenijencije, pretpostavljamo da je, pošto je zapečaćena, sadržaj ove građe komisijski analiziran i moguće uništen. Komisija je naišla na dokument Grupe za dokumentaciju i evidenciju II odeljenja SDB SR Srbije datiran 15. majem 1969. Reč je o izveštaju o uništenoj građi na osnovu usmenog zaključka užeg kolegijuma SDB RSUP Srbije, krajem avgusta 1968. Prema ovom izveštaju uništena je veća količina materijala, između ostalog i „kartoteka o neprijateljskim i na smrt osuđenim kolaboracionistima okupatora, primljena od SDB SSUP-a“. Konstatovano je da „nije isključeno da je prilikom ovih uništavanja materijala uništeno i druge dokumentacije, s obzirom da je povez materijala vršen bez razrađenog sistema šta se, kako i sa čime povezuje, da nije bilo grupisanja materijala po regionima, tematici, periodici, itd. Takođe nije isključeno da je u okviru „tzv. rasutog“ materijala uništen materijal koji nije pripadao kategoriji materijala za uništenje, zbog načina – brzina pristupanja eliminisanju materijala...“³⁰

O problemima arhivske građe general Kalodera je 19. maja 1975. razgovarao i sa Franjom Herljevićem, tadašnjim saveznim sekretarom za unutrašnje poslove: „Zamolio sam drugu saveznog sekretara Herljevića da poduzme što je potrebno kako bi se utvrdilo da li se spisi o kojima je reč nalaze kod organa unu-

²⁷ Izveštaj BIA: „Izveštaj o stanju i kretanju dokumentacije u vezi sa deneralom Dragoljubom Dražom Mihailovićem“. (21. maj 2009).

²⁸ Arhiv BIA, Zapisnici komisije od 14. i 31. jula 1966 (neoznačeno).

²⁹ Savezni sekretar za unutrašnje poslove, str. pov. 210, 2. avgust 1966. Predsedniku Republike.

³⁰ Dok RSUP Srbije, SDB, str. pov. 2025/i 20. maj 1969. (II odeljenje SDB SRS, Grupa za dokumentaciju i evidenciju, 19. maj 1969).

trašnjih poslova. Savezni sekretar, drug Herljević, je primio ovo k znanju. Smatra da je potrebno poduzeti sve da se spisi nađu i vrate na svoje mesto u Centralnu arhivu vojnih sudova. Obećao je da će poduzeti sve što treba kako bi se utvrdilo da li su spisi kod organa unutrašnjih poslova, a ukoliko nisu, da se dobije potrebna informacija o njima. O rezultatima će me obavestiti“.³¹

Franjo Herljević je ubrzo obavestio generala Kalodera da ništa nije saznao u vezi sa spisima o generalu Mihailoviću, da se ti spisi ne nalaze u Arhivi Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove, a da ih prema obaveštenjima koja je dobio nema ni u arhivama republičkih, odnosno pokrajinskih organa za unutrašnje poslove.

Nastupilo je sedmogodišnje zatišje. General Marko Kalodera nije, međutim, odustajao od pokušaja da utvrdi gde se nalazi dokumentacija sa suđenja generalu Mihailoviću. Prva prilika za to ukazala mu se 15. januara 1982. kada ga je posetio Slavko Zečević, član predsedništva SR Srbije. On se interesovao za krivični predmet vojnog obveznika iz republičkih organa Srbije koji se nije odazvao na vojnu vežbu u vezi sa događajima na Kosovu i Metohiji iz prethodne godine. Kalodera je iskoristio priliku da od Zečevića zatraži informacije o tome gde bi se mogli nalaziti spisi o Mihailoviću.

Tada se i pojavio prvi trag: Zečević je saopštio da se spisi o generalu Mihailoviću nalaze u „posebnom ormanu“ u kabinetu sekretara za unutrašnje poslove SR Srbije. On to zna jer je u prethodnom mandatu obavljao tu funkciju i prilikom primopredaje dužnosti sa Viobranom Stanojevićem spisi su ostali na istom mestu. Obećao je da će nazvati Stanojevića i reći mu da te spise vrati tamo gde im je i mesto – u Centralni arhiv vojnih sudova.³² General Kalodera se 1. februara sastao sa V. Stanojevićem u njegovom kabinetu; pozvao se na razgovor sa Zečevićem i zatražio dokumenta. Stanojević je, međutim, negirao da bilo šta zna o tome, rekavši da ne veruje da se ti spisi nalaze u njegovom kabinetu, ali da će proveriti: „Stekao sam utisak iz razgovora sa Stanojevićem da je njemu poznato gde su ovi spisi, ali je ovakvim svojim stavom verovatno želeo dobiti na vremenu“.³³

Pošto se Stanojević nije javljao, general Kalodera ga je tokom marta 1982. više puta zvao telefonom, „ali mi se uvek javljala njegova sekretarica tvrdeći da je drug Viobran odsutan“. Kalodera je zaključio da Stanojević izbegava susret sa njim, pa je 13. aprila 1982. o ovom problemu razgovarao sa generalom Nikolom Ljubičićem, tada saveznim sekretarom za narodnu odbranu: „U mom prisustvu general Ljubičić je nazvao Stanojevića i zahtevao od njega da spise krivičnog dela Draže Mihailovića i drugih vrati odmah Vrhovnom vojnom sudu, odnosno Centralnoj arhivi vojnih sudova. General Ljubičić mi je saopštio da će nam predmet biti vraćen, pa ako bude nekih teškoća u vezi sa tim, da mu javim“.³⁴

³¹ VA, Suđenje D. Mihailoviću, 5.

³² Isto, 6.

³³ Isto, 8.

³⁴ Isto, 10. – Dušan Stupar je mnogo godina kasnije u javnosti tvrdio kako je u ovom periodu istraživao građu za svoju knjigu o četnicima i tom prilikom u „Arhivu RSUP-a Srbije, u delu

Ni to, međutim, nije pomoglo – Viobran Stanojević niti je zvao, niti je vraćao predmet. Kalođera je ponovo zatražio intervenciju Nikole Ljubičića, ali je u međuvremenu Stanojević izabran za člana državnog Predsedništva SR Srbije, a republički sekretar unutrašnjih poslova postao je Svetislav Lalović. On je generalu Kalođeri obećao da će dokumentacija biti vraćena. To se i desilo 20. jula, kada je Dušan Stupar, pomoćnik republičkog sekretara unutrašnjih poslova, obavestio generala Kalođeru da će mu biti dostavljen materijal koji se odnosi na krivični predmet generala Mihailovića.³⁵ Kalođera je primio građu 21. jula 1982. i konstatovao da su spisi bili „nekompletni, veći broj originala nema a umesto njih su prepisi ili ih uopšte nema“.³⁶

Iz jednog dokumenta republičkog Sekretarijata unutrašnjih poslova od 22. jula 1982. vidi se da je ta građa prvo poslata Službi državne bezbednosti Srbije, odakle ju je 21. jula preuzeo Kalođera. General Kalođera i Miodrag Pavlović, radnik Arhiva SDB-a, konstatovali su da spisi po sadržaju imaju ukupno 970 rednih brojeva, a da nedostaju spisi na rednim brojevima: 1, 4, 5, 7, 14, 50–51, 287, 550–675, 684 i 685. Umesto lične beležnice generala Mihailovića, koja je zavedena pod rednim brojem 819, nalazio se samo njen izvod; u dokumentu pod rednim brojem 839 nedostajao je telegram broj 600.³⁷

Tokom jula 1982. Marko Kalođera je prosledio kompletnu dokumentaciju u Sarajevo, u Centralni arhiv vojnih sudova, odakle je ona stigla u Beograd 1961. U dopisu predsedniku Vojnog suda u Sarajevu posebno je naglasio da spisi nisu kompletni, „već Vam vraćamo sve ono što smo nakon dugog i mukotrpnog traganja uspeći da sakupimo“. Tražio je da se ubuduće spisi nikome ne izdaju, pa ni službenim licima, bez posebnog odobrenja predsednika Vrhovnog vojnog suda.³⁸

Spisi iz ovog predmeta sređivani su i arhivirani pune dve godine. Izveštaj o tome ostavio je 8. avgusta 1984. potpukovnik Miodrag Popović, pravnik u sarajevskom Vojnom sudu. Naglasio je da se ne može utvrditi šta sve nedostaje u dokumentaciji, a sigurno nedostaju spisi o dokazima krivice Slobodana Jovanovića, Božidara Purića, Momčila Ninčića, Petra Živkovića, Radoja i Živana Kneževića, Milana Gavrilovića, Konstantina Fotića, Dragomira Jovanovića, Tanasija Dinića, Velibora Jonića i Đure Dokića. Nekompletan je i stenogram sa sudskog procesa, nedostaju deo zapisnika o otvaranju glavnog pretresa, Mihailovićeva završna reč i deo zapisnika o odluci suda o krivici optuženih i izrečenim kaznama: „*Sem toga, zapisnik nije u originalu, već u kopiji. I skoro svi ostali spisi su ili kopija ili fotokopija i to dosta slabog kvaliteta i očuvanosti. U spisima nedostaje optužni-*

neregistrovane građe, našao svedočenje jednog od učesnika izvršenja sudske presude streljanja Draže Mihailovića“ i da je general streljan na Adi Ciganliji, pa bačen u živi kreč i zatran. Stupar je tada izneo tvrdnju da je „u službenim beleškama oficira Ozne“ pročitao kako je Dragoljub Mihailović bio sam u raki, vezan za kolac sve do trenutka izvršenja kazne. (*Večernje novosti*, 27. april 2009, 7).

³⁵ VA, *Suđenje generalu Mihailoviću*, 11.

³⁶ Isto.

³⁷ Arhiv Bezbednosno-informativne agencije, Beograd. Dokument pod naslovom: *Spisak dokumentacije sa suđenja Dragoljubu – Draži Mihailoviću i drugim ratnim zločincima koji se predaje Vrhovnom vojnom sudu JNA u Beogradu*.

³⁸ VA, *Suđenje generalu Mihailoviću*, 15–16.

*ca, nema kompletne prvostepene presude, nema drugostepene odluke, kao ni dela spisa koji se odnosi na izvršenje smrtnih kazni. Nije moguće na temelju postojećih spisa utvrditi gde se nalaze originalni spisi ovog krivičnog predmeta“.*³⁹

Pitanje gde je streljan general Mihailović službeno je u srpskoj javnosti prvi postavio narodni poslanik Mihajlo Marković (poslanik Srpskog pokreta obnove), na sedmoj sednici prvog redovnog zasedanja Narodne skupštine Republike Srbije, održanoj 15. maja 1991. On je tom prilikom od srpske vlade zatražio odgovor na pitanja kada je i gde streljan general Mihailović i gde se nalazi njegov grob.⁴⁰ Vlada (Ministarstvo pravde) zatražila je odgovor od Ministarstva odbrane, a ono je 6. juna akt prosledilo Vrhovnom vojnom sudu. Vrhovni vojni sud se obratio Centralnoj arhivi vojnih sudova u Sarajevu. Iz nje je 12. juna 1991. dostavljena presuda iz 1946. godine.⁴¹

General Tihomir Stanišić, predsednik Vrhovnog vojnog suda, odgovorio je 19. juna 1991. Ministarstvu pravde da u postojećoj dokumentaciji „prema izjavi arhivara nema nikakvih podataka o izvršenju kazne“, ali nije odobrio uvid u spise, jer je za to bio potreban poseban zahtev.⁴²

Ono što se može zaključiti iz ovog pregleda, jeste činjenica da je dokumentacija o zarobljavanju, isleđenju, suđenju i streljanju generala Mihailovića tokom decenija prema aktuelnom interesu bila pomerana iz jedne u drugu instituciju, rasparčavana, korišćena od režimu podobnih publicista, sklanjana u posebne kase i u celom tom toku njeni najinteresantniji delovi su nestali.

Kosta Nikolic, Bojan Dimitrijevic

CAPTURING AND EXECUTION OF GENERAL MIHAILOVIC 1946 NEW INFORMATION ON THE ARCHIVAL SOURCES

Summary

General Dragoljub M. Mihailovic (1893–1946), Commander of the Yugoslav Homeland Army, Chief of Staff of the Supreme Command of the Yugoslav Army 1941–1945 and Minister of the Army in Yugoslav governments 1942–1944, was captured on the 13 March 1946 by the Department for Protection of the People under the circumstances which were for decades unknown and unconfirmed by archival sources.. Until recently, Serbian historiography could not obtain sufficient material to solve the issues of his capturing and shooting. This article presents evidence on the issue of his capture, but not on the execution. The documentation on capturing, investigating, processing and executing General Mihailovic was moved from one institution to another according to the interests of the regime. Hence it was fragmented, partially used by trusted publicists and hidden in special stakes. In the course of this procedure, its most valuable parts have disappeared.

³⁹ Isto, 17–18. – Kompletna građa Centralne arhive vojnih sudova preneti je u Beograd 1992, neposredno uoči izbijanja građanskog rata u Bosni i Hercegovini.

⁴⁰ Isto, 19.

⁴¹ Isto, 20.

⁴² Isto, 21.

LJUBOMIR PETROVIĆ, naučni saradnik

Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 351.862:323.283(497.1)"1918/1921"
343.301(497.1)"1918/1921"

U OKRUŽENJU UNUTRAŠNJEG NEPRIJATELJA*

Neki vidovi borbe Kraljevine SHS protiv komunista i antijugoslovenskih nacionalista 1918–1921

APSTRAKT: U članku se, na osnovu arhivske građe, komunističke štampe, istoriografske i pravne literature, istražuju oblici borbe države za politički opstanak. Na otpor komunista i nacionalista gleda se iz vizure države.

Ključne reči: Kraljevina Jugoslavija, komunizam, nacionalizam, antidržavna delatnost, represija

Represija države nad pristalicama neke političke opcije rezultat je proce-
ne državnih institucija da izvesni pogledi na državu i društvo nose opasnost od
revolucija i korenitih promena. Među njima su se nalazili i pogledi komunista.
Nasleđe istorijskih stavova socijaldemokratije naglašavalo je odvajanje nacional-
ne i klasne politike, nastojeći da klasno opredeljenje članstva ostane nadređeno
nacionalnom identitetu. Sa izuzetkom ilegalne organizacije „Pelagićevaca“, dru-
ge socijaldemokratske stranke i struje u Kraljevini SHS bezrezervno su prihvatile
novu državu, kritikujući nacionalizme i separatizme. Prihvatile su tezu o postojan-
ju „troimenog naroda“ Kraljevine i tražile su rešenje klasnih sukoba unutar nove
države. Jedino po čemu su se razlikovale od stava „buržoaskih“ partija koje su
prihvatile državu bio je zahtev da se obezbedi zaštita prava nacionalnih manjina.¹

Komunisti i antijugoslovenski nacionalisti ostali su dve grupe prema ko-
jima je jugoslovenska država gajila duboko nepoverenje, smatrajući ih za poten-
cijalne i stvarne vršioce političkih delikata. Borba komunista poznata je i dobro
istražena. U istoriografiji nedostaju radovi koji bi na otpore državnim vlastima,
do zabrane delovanja komunista, gledali iz ugla državnih potreba. Istoriografija i
štampa, koje su bile pod ideološkim uticajem komunizma, pružaju mogućnost da

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međuna-
rodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147.039) koji finansira Mi-
nistarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Сергије Димитријевић, *Комунистичка партија Југославије у легалном периоду
њеног постојања 1919–1921*, Београд 2001, 88–90.

se drugačijim viđenjem događaja sagledaju mere koje su omogućile da se očuva država. O antijugoslovenskim nacionalistima pisano je mnogo manje. Izvori pokazuju da su obaveštajni rad u inostranstvu i upotreba vojnih i policijskih snaga na terenu protiv naoružanih osoba bili korišćeni u prevenciji akcija.

Politički delikt je bio definisan kao delo društvene opasnosti, koje je zakon odredio kao krivično delo. Zaključivanje na osnovu analogija bilo je neizbežno u proceni ozbiljnosti političkih delikata. Definicije poput one „Ko učini delo upravljeno na...“ bile su sastavni deo krivičnog prava Kraljevine SHS/Jugoslavije. Ostalo je otvoreno pitanje da li ovakva semantička konstrukcija govori o pojedinačnom krivičnom delu, ili obuhvata pripreme radnje za njegovo vršenje. Samo je od sudije zavisilo da li će ovakav sklop reči tumačiti striktno po slovu zakona ili će mu dati širi sadržaj.²

Komunizam, anarhizam i nihilizam, kao vidovi političkog protesta u svetskim razmerama, uticali su na oštriju kaznenu politiku država. Politički delikt spadao je u privilegovanu vrstu prestupa sa posebnim režimom izdržavanja kazne za osuđenike koji su imali status političkih delinkvenata.³ Politički delikt podrazumevao je ugrožavanje opstanka države i njenog uređenja. U tu kategoriju spadali su i „organizacioni delikti“ pod kojima se podrazumevala neprijateljska propaganda i povezivanje sa inostranstvom u cilju neprijateljskog delovanja prema državi.⁴

Boljševici: nepomirljivi klasni neprijatelji

Vlasti nove države suočile su se sa posledicama vrenja izazvanog Oktobarskom revolucijom 1917. godine. Ideološke postavke marksizma o htenju radničke klase da revolucionarnim putem dođe do vlasti eksplicitno je izrazio Vladimir Iljič Lenjin. U svojim radovima on je dilemu između legitimnog osvajanja vlasti na demokratskim izborima i revolucije, rešio u korist nasilnog prevrata.⁵ Većina istaknutih članova Srpske socijaldemokratske partije, uprkos stečenom parlamentarnom iskustvu, koristila je jezik revolucije i nasilja još od početka 20. veka. Smatrali su da samo revolucija može osigurati „oslobođenje čovečanstva“ od „političke i ekonomske tiranije“.⁶ U skladu sa strategijom izvoza revolucije iz Rusije stvorili su Federaciju inostranih grupa pri RKP (b). Kako Federacija, tako i nešto kasnije formirana Komunistička partija (boljševika) SHS, bile su odlučne u nameri da revolucionare upućuju na teritoriju jugoslovenske države sa ciljem

² Ljubo Bavcon i dr., *Kaznenopravna zaštita države i njenog društvenog uređenja, Politički delikti*, Zagreb 1988, 134–138, 141–145, 147–151.

³ *Isto*, 28, 33, 35–36, 39.

⁴ *Isto*, 96–98, 105, 117.

⁵ Dajući direktive za revolucionarni rad otvoreno je isticao da: „Proletarijat najpre mora svrgnuti državnu vlast, onda iskoristiti tu državnu vlast, tj. diktaturu proletarijata kao oružje svoje vlastite klase u svrhu zadobijanja većine radnika“. Citat prema: Kosta Nikolić, *Boljševizacija KPJ 1919–1929, Istorijske posledice*, Beograd 1994, 26.

⁶ *Isto*, 33.

da stvore uslove za preuzimanje vlasti. Prve grupe povratnika iz Rusije došle su u Kraljevstvo SHS tokom decembra 1918. godine.⁷ Pretpostavljalo se da će većina njih zauzeti neprijateljski stav prema državnom i političkom uređenju Kraljevine SHS.

Onemogućavanje revolucionarne aktivnosti komunista počelo je preventivnim zatvaranjem nepodobnih i sumnjivih. Iskustvo Prvog svetskog rata uticalo je na pojavu logora za internaciju i izolaciju potencijalnih i stvarnih političkih protivnika. Habzburška monarhija bila je prva evropska država koja je stvorila logore za „nelojalne“ podanike, a kasnije ih je upotrebljavala za preventivno sprečavanje revolucionarnog vrenja.

Tokom 1919. u Kraljevstvu SHS formirana su dva tipa logora za internaciju. Bilo ih je ukupno osam u celoj državi. Četiri logora su bila namenjena isključivo osobama koje su procenjene kao politički opasne po državni poredak. Nalazili su se većinom na teritoriji bivše Kraljevine Srbije: u Smederevu, Valjevu i Požarevcu, a jedan od njih bio je u Mostaru. Drugi tip činila su četiri tzv. prijemna logora blizu državne granice: u Mariboru, Ljubljani, Subotici i Dubrovniku. Pre njihovog osnivanja, sumnjive i nepoželjne osobe internirane su u pograničnim policijskim komesarijatima. Kroz logore za politički opasne osobe prošli su i stranci iz susednih država, koji su pre zvaničnog utvrđivanja međudržavnih granica delovali u korist svoje matice.

Državljeni sa teritorije bivših kraljevina Srbije i Crne Gore nisu prolazili kroz te logore. Državljeni Kraljevstva, povratnici iz zarobljeništva u Rusiji i Italiji, osumnjičeni za boljševizam, prolazili su kroz istragu o njihovim političkim stavovima i aktivnostima u inostranstvu. Deo tih logoraša, po potrebi, kasnije se upućivao u prvi tip logora na produženi nadzor. Među logorašima vladalo je mnoštvo različitih političkih profila, od habzburških privrženika, preko separatista na nacionalnoj osnovi, do borbenih pristalica boljševičkih ideja, a bilo je i običnih prestupnika.

Vojna ishrana, prevencije od zaraznih bolesti i ograničen rok trajanja izolacije na mesec dana u prijemnim logorima, odnosno sedam meseci u logorima za internaciju, svedoče o postojanju humanitarnih standarda prema zatvorenici-ma. Nivo represivnih metoda nije se razlikovao od policijskog istražnog postupka. Pretres, ispitivanja zatvorenika, njihovo „omekšavanje“ provociranjem i zastrašivanjem, a zatim analitičko povezivanje dobijenih podataka, uz primenu nekih oblika fizičkog nasilja i ponižavanja, predstavljali su svakodnevicu logorskog života. Akcije revolucionara povratnika bile su u zametku zaustavljene, iako je takva praksa nanosila štetu popularizaciji vlasti kod interniranih.⁸

⁷ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919–1928*, Beograd 1985, 18–19, 23; Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije, Veze između jugoslovenskih i mađarskih komunista 1918–1919. i učešće Jugoslovena u mađarskoj revoluciji 1919. godine*, Beograd 1987, 33–47; K. Nikolić, n. d., 36–37; Ivan Očak, *Jugosloveni u Oktobru*, Beograd 1967, 73, 100, 106.

⁸ O logorima više u: Goran Miloradović, *Logori za izolaciju političkih protivnika na tlu bivše Jugoslavije (1918–2000)*, Istorija 20. veka, br. 2, Beograd 2000, 115–125. O problemu nadzora vlasti nad bivšim ruskim ratnim zarobljenicima videti: Miroslav Jovanović, *Doseljavanje ruskih izbeglica u Kraljevstvu SHS 1919–1924*, Beograd 1996, 95–97.

Politika internacije mogla se opravdavati time što je krajem 1918. godine došlo do eskalacije otpora i sukobljavanja pristalica i protivnika nove države. Po političkim motivima i idejama koje su zastupali, protivnici novog poretka predstavljali su heterogenu grupu bivših veleposednika, rimokatoličkog klera, austro-ugarskih birokrata, pristalica dinastije Petrovića u Crnoj Gori i raznih nacionalista nezadovoljnih što nisu dobili samostalnu državnu teritoriju. Vojska Kraljevine SHS vodila je čitave ratne operacije za osiguranje teritorije i zaštitu državnih granica.⁹

Evolucija komunista prema odbacivanju države bila je postepena. Na teritoriji Kraljevine postojalo je šest posebnih socijaldemokratskih partija. Rukovodstva stranaka bila su podeljena u mišljenjima da li saradivati sa „buržoaskim političarima“ ili pružiti otpor na klasnim osnovama. Srpsko, bosansko i dalmatinsko rukovodstvo bila su za politiku sukobljavanja, dok su se Slovenci, Hrvati i bunjevački socijaldemokrati zalagali za saradnju sa novim vlastima.¹⁰

Povratnici iz Sovjetskog Saveza, koji su aktivno učestvovali u Oktobarskoj revoluciji, bili su politički opasniji od onih koji su svoju revolucionarnu nadogradnju stekli u zarobljeničkim logorima. U trenucima rasula Austrougarske delovali su intenzivnije, pokušavajući da ostvare ciljeve revolucije na lokalnom nivou i propagirajući agrarni program Oktobarske revolucije. Prva organizovana ilegalna politička grupa komunističkog karaktera stvorena je marta 1919. u Vojvodini na inicijativu rukovodilaca jugoslovenske komunističke grupe pri RKP(b). Kao učesnici Oktobarske revolucije i ruskog građanskog rata Laza Vukićević, Nikola Grulović i Lazar Manojlović stvorili su organizaciju pod nazivom „Jugoslovenski komunistički revolucionarni savez Pelagićevaca“. Zadaci ovog udruženja bili su u skladu sa idejom širenja svetske revolucije i obuhvatali su stvaranje jedinica Crvene garde i organizaciju revolucionarnog prevrata. Socijaldemokratske partije, uprkos favorizovanju nasilničkog metoda u redovima „Pelagićevaca“, nisu se ustručavale da ih pozovu na kongres ujedinjenja socijaldemokratskih partija tokom 1919. godine iako je na njemu učestvovao manji broj pripadnika Saveza nego što je bilo dogovoreno.¹¹

Kongres je održan u Beogradu aprila 1919, a osnovni akt bio je tzv. podloga ujedinjenja koja je prihvaćena na samom kongresu. Nova partija je dobila ime Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) i velikim delom oslanjala se na program Srpske socijaldemokratske partije iz 1903. godine, ali sa posebnim naglaskom na osvajanje vlasti i organizovanu diktaturu proletarijata. U podlozi ujedinjenja nije se skrivalo da je zadatak partije bio uništenje kapitalizma i insistiralo se na organizovanju radničke klase u „klasno borbene organizacije“. Tako se nastavljao proces boljševizacije socijaldemokrata koji će se završiti u totalnoj transformaciji partija, prilagođenih višestranačkim vrednostima građanskog društva, u stranku revolucionarnog karaktera spremnu da za svoje političke

⁹ O vojnim akcijama posle ujedinjenja videti pregled u: Mile S. Bjelajac, *Vojska u odbrani granica novostvorene države*, Treći program, br. 77/78, Beograd 1988, 117–125.

¹⁰ С. Димитријевић, *н. д.*, 9–12.

¹¹ *Исто*, 53–54.

ciljeve uništi i državu u kojoj je stvorena. Nova partija odmah je dobila revolucionarni karakter i formalno se vezujući za ideje Treće internacionale. U stranačko rukovodstvo, Centralno partijsko veće, ušli su povratnici iz prve zemlje komunizma.¹²

U situaciji stvaranja sovjetskih republika u Mađarskoj i Nemačkoj jugoslovenski političari razmišljali su o suzbijanju revolucionarne aktivnosti. Primjenjivane su cenzura, kontrole kretanja i zabrane okupljanja. Cenzura je uklanjala delove političkih tekstova koji su joj se činili nepogodnim.¹³ Uvedena je dodatna vojna cenzura nad poštanskim, telegrafskim i telefonskim saobraćajem. Na otpor među komunistima naišla je i odluka vlade da se preko iskaznica za putovanja kontroliše kretanje ljudi.¹⁴ Da bi prikupila podatke o komunističkim akcijama i namerama država se koristila i otvaranjem pisama.¹⁵ U partijskim izveštajima i na kongresima komunista izveštavalo se o progonima i zaštitnim merama koje je država preduzela protiv njih. Klasnom neprijatelju i njegovoj državi oduzimalo se pravo na odbranu i samoodbranu, a prećutkivalo se savezništvo komunista sa nacionalistima koji su bili spremni da zajedno sa njima sruše Kraljevinu SHS.¹⁶

Pokušavajući da se odupre revolucionarnim stremljenjima, vlada je zabranila okupljanja na dan 1. maja 1919. U Bosni je tim povodom održan generalni štrajk radnika i uhapšeno oko 2000 ljudi. Partijske i sindikalne organizacije bile su raspuštene. U naporu da se spreči pogoršavanje situacije vršena su hapšenja u Vojvodini i Dalmaciji. Glavne ličnosti i sekretari komunističkog pokreta, Filip Filipović i Živko Topalović, mobilisani su i sprečeni da vrše partijske funkcije.¹⁷ Filip Filipović je insistirao na stvaranju ilegalnog aparata partije, ali je Sima Marković, čiji je uticaj postajao sve veći, odbacivao ilegalna sredstva borbe. Ilegalni kadrovi iz „Pelagića“ bili su zauzeti odbranom sovjetske republike u Mađarskoj, ili su bili blokirani represivnim merama prema povratnicima iz Sovjetske Rusije, tako da do kraja legalnog perioda boljševici nisu mogli da stvore organizaciju koja bi paralelno delovala u javnosti i ilegalni. Legalni metodi borbe doprineli su da se uprkos represiji broj komunista poveća na 40.000, a sindikalno organizovanih radnika bilo je trostruko više od komunista.¹⁸

Delovanje komunista sprečavalo se policijskim istragama. Krajem jula 1919. planirana je boljševička oružana pobuna u Osijeku, Mariboru i Varaždinu. Pobune su obuhvatale 45. mariborski pešadijski puk, Dravski konjički puk, Dravski haubički divizion i Savski konjički puk. U pozadini dešavanja bila je agitaciona akcija komuniste Ivana Ferenčaka koja je navodno uticala na porast revolucionarnog raspoloženja među seoskim slojevima, a bilo je i onih koji su akciju pripri-

¹² С. Димитријевић, *н. д.*, 65, 67.

¹³ U prvomajskom broju *Radničkih novina* 1920. cenzurisani su članci: Života Milojković, *Prvi maj 1920*, *Radničke novine*, br. 107, 1. maj 1920, 1–2; K Novaković, *Međunarodna solidarnost Prvoga maja 1920*, isto, 2; Živko Jovanović, *Seoski radni narod i Prvi Maj*, isto, 2–3; Sima Marković, *O samoradnji*, isto, 3. Više o cenzuri u: С. Димитријевић, *н. д.*, 107–108.

¹⁴ С. Димитријевић, *н. д.*, 111.

¹⁵ Неротрисано, *Cenzura na pisma*, *Radničke novine*, br. 98, 23. april 1920, 2.

¹⁶ С. Димитријевић, *н. д.*, 111, 113.

¹⁷ *Исто*, 107–108.

¹⁸ *Исто*, 154, 156.

sivali nepoznatoj boljševičkoj grupi. Slučajna hapšenja nekih zaverenika i njihovo držanje u istražnom postupku omogućili su policiji i vojsci da spreče i uguše akcije, planirane uz finansijsku i vojnu podršku mađarskih komunista. Tvrdilo se da je mađarsku granicu prema Jugoslaviji zaposelo više od 1000 naoružanih pristalica revolucije. Neuspesi akcija nisu uticali na smirivanje tenzija. Istaknuti komunisti, poput Koste Novakovića, javno su na zborovima članova i simpatizera u Beogradu govorili o neminovnosti revolucije i o potrebi njenog pripremanja.¹⁹

Kada je komunistička akcija u Mađarskoj bila ugušena uhapšeni su komunisti koji su delovali blizu mađarske granice, a iz preventivnih razloga broj žandarma povećan je sa 10.000 na 20.000 ljudi. Filip Filipović i velika grupa komunističkih aktivista u Vojvodini optuženi su da su pripremali prevrat i dolazak oružanih formacija mađarskih komunista na jugoslovensko tlo. U obraćanju vladi Izvršni odbor komunističke partije istakao je da će zadržati pravo da, u odbrani „partijskih interesa“, upotrebi sva sredstva kako bi opstao. Cenzura nad partijskom štampom popustila je krajem 1919. godine istovremeno sa početkom suđenja uhapšenim partijskim radnicima. Kako je u tom periodu kaznena politika sudova bila relativno blaga desilo se da su komunisti iz Vojvodine, optuženi za spremanje prevrata, kažnjeni sa samo 6 godina robije iako im se sudilo na osnovu krivičnog dela veleizdaje.²⁰ Do donošenja Obznane o zaštiti države 1920. godine, represivna politika u gradovima bila je stvar procena lokalnih organa vlasti i imala je parcijalan karakter. U Subotici je bio zabranjen rad sindikata, a sindikalni funkcioneri su proterivani. Zabrane konferencija i zborova, prisustvo policijskih detektiva na sednicama sindikalnih pododbora i sprečavanje naplate članarina bili su metodi kontrole nad sindikalnim pokretom.²¹

Represija je dobijala oštiji karakter prilikom izražavanja javnih protesta radnika. Komunisti nisu skrivali da je organizovanje štrajkova, demonstracija i masovnih pokreta bitno za vaspitavanje i tehničko osposobljavanje proletarijata za izvođenje revolucije.²² Vlasti, uprkos naporima komunista da svaki štrajk iskoriste u političke svrhe, nisu zabranile sve štrajkove, ali su ih ograničavali kad bi procenile da bi njihova svrha bila u stvaranju opštih nereda. Generalni štrajk radnika, u znak podrške štrajku železničara u proleće 1920. godine, značio je dalju eskalaciju optužbi na račun države koja se optuživala za izručivanje jugoslovenskih komunista „hortijevcima“ u Mađarskoj gde su ih, navodno, ubijali.²³ Politički i socijalni zahtevi štrajkača, koji su među komunistima uvek predstavljani kao nedužne žrtve policijskog nasilja, bez obzira na njihovo izazivačko ponašanje prema organima reda, bili su povod za oštre sukobe. Tako je u Ljubljani 24. aprila 1920. pucano na štrajkače od kojih je 80 bilo ranjeno a 13 ubijeno korišće-

¹⁹ Slavoljub Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919–1928*, Beograd 1985, 90; Vujica Kovačev, *Na zajedničkom frontu revolucije, Veze između jugoslovenskih i mađarskih komunista 1918–1919. i učešće Jugoslovena u mađarskoj revoluciji 1919. godine*, Beograd 1987, 145–151; С. Димитријевић, н. д., 117–119, 125, 129.

²⁰ С. Димитријевић, н. д., 137–143, 202.

²¹ Nepotpisano, *Buržoaski teror*, Radničke novine, br. 78, 2. april 1920, 1.

²² Nepotpisano, *Revolucionarno vaspitanje*, Radničke novine, br. 84, 9. april 1920, 5.

²³ Nepotpisano, *Ko su saveznici Hortijevi?*, Radničke novine, br. 95, 21. april 1920, 1.

njem dum-dum metaka.²⁴ Iz pisanja komunista dobija se utisak da su se štrajkovi kažnjavali tek naknadno, otpuštanjem, suspendovanjem sa posla i hapšenjima.²⁵ Žandarmerija je, uz upotrebu oružja, rasturila demonstracije održane 5. aprila 1920. u Beogradu. Po saopštenju Uprave grada Beograda, u neredima je povređeno četvero građana i osam žandarma. *Radničke novine* su iznosile verziju po kojoj je povređeno 100 lica.²⁶ Povodom rasturanja demonstracija komunisti su tvrdili da je vlada Stojana Protića „zločinačka“, „reakcionarna“ i „uzurpatorska“, da je u pitanju „režim najgrublje diktature a ne demokratskih sloboda...“²⁷ Sa retoričkom njihove kampanje prenebrevala se izborna volja birača „buržoaskih stranaka“ i postepeno razvijalo stalno nepoverenje članova i simpatizera SRPJ (k) u nepristrasno funkcionisanje demokratskih institucija. Otpor i pobuna podsticani su objavljivanjem tekstova o diktaturi proletarijata iz sovjetske štampe.²⁸ Komunisti su sistematski ismejavali zaklanjanje građanskog društva iza ustava i zakona. Priznavali su, potpuno otvoreno, da se bore protiv poretka nazivajući tu borbu „opravdanom“, čak i „svetom“.²⁹ Smišljeno je širena atmosfera nepoverenja prema državi. U partijskoj štampi tvrdilo se da se pojavljuju „detektiv“ i „špijuni“ koji prisluškuju razgovore od tramvaja do kafana i ministarstava.³⁰ Pisalo se da vlada Stojana Protića „teroriše“ članstvo i sindikate SRPJ (k) u čemu je imala podršku vojnih vlasti koje su pozivale na vojnu vežbu, preko opština, samo komuniste.³¹

U Vojvodini je samo tokom 1919–1920. godine pohapšeno više od 310 komunista. Partija se preko svojih glasila žalila na zlostavljanja zatvorenika, a interniranja i progonstva bila su sredstva kojima se policija služila u suzbijanju „revolucionarnih elemenata“. Policijski nadzor, zatvaranje sindikalnih i partijskih organizacija, držanje komunističkih pristalica u zatvorima da bi ih naknadno puštali na slobodu, zbog nedostatka dokaza, bili su, navodno, metodi pritiska na partijsko članstvo.³² Deo te slike bio je isforsirana propaganda i nije odgovarao stvarnosti. Preko napada boljševika na državne organe napadana je posredno i sama država. Suština komunističkog stava bila je u tezi da je samo država koja sprovodi „diktaturu proletarijata“ legalna i legitimna iz njihove vizure. Članovi komunističke partije ni prilikom obavljanja političkih dužnosti u državnim institucijama nisu vodili računa o osnovnim državnim interesima. Opštinski odbornici Zagreba „prilikom polaganja zakletve kralju, nisu ni skrivali da im je cilj stvaranje „Jugoslovenske socijalističke sovjetske republike“. Državni tužilac ih je,

²⁴ Isto, 3.

²⁵ Nepotpisano, *Iz dana u dan*, *Radničke novine*, br. 108, 4. maj 1920, 3–4.

²⁶ Nepotpisano, *Žandarmaska pogibija*, *Radničke novine*, br. 82, 7. april 1920, 3.

²⁷ Nepotpisano, *Reakcija hoće krvi*, *Radničke novine*, br. 81, 6. april 1920, 1; Nepotpisano, *Jedan revolucionarni dan u Beogradu*, *Radničke novine*, br. 81, 6. april 1920, 1–2.

²⁸ Nepotpisano, *Buharin o diktaturi proletarijata*, *Radničke novine*, br. 81, 6. april 1920, 2.

²⁹ Nepotpisano, *Stubovi režima*, *Radničke novine*, br. 84, 9. april 1920, 1.

³⁰ Nepotpisano, *Politički pregled, Austrija se sve više povampiruje*, *Radničke novine*, br. 108, 4. maj 1920, 2–3.

³¹ Nepotpisano, *Iz dana u dan*, *Radničke novine*, br. 108, 4. maj 1920, 3–4.

³² Nepotpisano, *Približavanje Hortijevoj Mađarskoj*, *Radničke novine*, br. 157, 2. juli 1920, 1.

zbog takvog stava, optužio za nameru da nasilno promene državno uređenje i sprečavanje vladara da vrši ustavom određena i utvrđena prava.³³

Orijentacija boljševika na revolucionarni prevrat nije značila odustajanje od upotrebe višestranačkog parlamentarnog sistema u svrhe osvajanja vlasti. Tokom decembra 1919. doneta je odluka da se naredne godine održe izbori na opštinskim nivoima. Komunisti nisu bili složni u proceni da li treba učestvovati na izborima i tek je partijski Izvršni odbor doneo neopozivu odluku o učešću. Kampanja se vodila pod sloganom „Sva vlast radnom narodu u varoši i na selu, organizovanom u radnička i seljačka veća“. Zahtev Oktobarske revolucije za stvaranjem veća tako je postao sastavni deo političkog života Kraljevine SHS i pokazao nedvosmislene namere komunista da, ulazeći u politički život nove države, iznutra miniraju stranački pluralizam i buržoasku demokratiju. Prvi opštinski izbori, održani u martu 1920. u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji i Crnoj Gori, doneli su veliki izborni uspeh komunistima, posebno u Hrvatskoj i Slavoniji. Osvojili su apsolutnu vlast u Slavonskom Brodu, Virovitici i drugim mestima, a relativnu većinu imali su u Šidu, Zagrebu i Karlovcu. Bili su ravnopravni sa ostalim stranačkim listama u Osijeku, Našicama i Vukovaru i ukupno su osvojili 725 odborničkih mesta u svim izbornim jedinicama. Pobjeda u Zagrebu uticala je na boljševike da pomisle kako je njihov trijumf neizbežan i osmelili su se da se ograde od zakletve na vernost vladaru. Pozivali su se na činjenicu da Ustavotvorna skupština tek treba da odluči o obliku državnog i društvenog uređenja zemlje. Usledila je suspenzija novog gradonačelnika i komunističkih odbornika koje je vlada optužila za veleizdaju. Policija je bila primorana da provaljuje u opštinu i da postavi novog gradonačelnika, rasturajući protestnu sednicu komunista fizičkom silom. Slične scene dešavale su se u Karlovcu i drugim mestima Hrvatske i Slavonije, a u Osijeku i Vinkovcima svi komunistički odbornici bili su lišeni slobode. Ponovljene izbore komunisti su bojkotovali, sa izuzetkom Vukovara, gde su osvojili apsolutnu većinu. U Crnoj Gori i Dalmaciji imali su manje uspeha i osvojili su samo dve opštine, u Podgorici i Petrovcu na moru. Protokolarni problem davanja zakletve bio je najavljen odlukom Centralnog partijskog veća da komunistički odbornici prilikom davanja zakletve naglase da iz principa sebe smatraju „nepomirljivim protivnicima“ monarhističkog uređenja, izjašnjavajući se javno kao pristalice stvaranja Jugoslovenske socijalističke sovjetske republike. Priznavajući „silu realnih odnosa“, hteli su da polažući zakletvu osvoje vlast u interesu klasne borbe i tako zloupotrebe demokratski poredak.³⁴

Na sastanku Svetozara Pribičevića sa partijskim funkcionerima, u januaru 1920, ministar je tražio od boljševika da pristanu na vojnu cenzuru članaka u novinama i upozorio ih da neće dozvoliti političke štrajkove koji bi za posledicu imali širenje nereda u zemlji, posebno insistirajući na otkazivanju najavljenog štrajka železničara. Upozorenje Pribičevića došlo je posle odluke sednice Ministarskog saveta da se zbog otpora komunista prema Uredbi o vojnoj cenzuri u tu uredbu uvede paragraf koji bi sprečio izlaženje listova bez prethodne cenzure.

³³ Nepotpisano, *Povodom optužbe u Zagrebu*, Radničke novine, br. 158, 3. juli 1920, 1–2.

³⁴ С. Димитријевић, *н. д.*, 207–210, 216–217.

Opominjući komuniste da ne prizivaju „krvavu revoluciju“ i rušenje društvenog poretka, Pribićević je rekao da neće dozvoliti da upotrebljavaju revolucionarni rečnik pod pretnjom zabrane okupljanja, zatvaranja stranačkih organizacija i hapšenja agitatora. Okružni načelnici su dobili zadatak da Ministarstvu unutrašnjih poslova dostave spiskove istaknutih komunista i da dva puta mesečno šalju izveštaje o njihovom radu u okruzima. Nastojanja države da ograniči delovanje komunista naišla su na organizovani medijski kontranapad u kome su se komunisti žalili na sistematska prebijanja u policiji, pa čak i na ubistva uhapšenih članova partije po zatvorima.³⁵

Klasne suprotnosti su se zaoštravale i socijaldemokrati iz Slovenije su prihvatili da se pošalje vojska u rudnik Trbovlje kada su rudari stupili u štrajk za povećanje nadnica 1920. godine. Zbog štrajka rudari su kasnije dobili kolektivni otkaz, a rudnik je zatvoren. Ogromne razmere štrajkačkih protesta i njihov potencijalno revolucionarni karakter uočeni su tek kada je nekoliko meseci kasnije izbio štrajk železničara. U njemu je učestvovalo preko 50.000 ljudi, a pridružili su im se i radnici rečnog brodarstva. U slamanju ovog masovnog pokreta intervenisale su vojska i žandarmerija, a porodice hiljada štrajkača izbačene su iz železničkih vagona koji su im služili kao stanovi. Po naređenju pokrajinskih vlasti iz Slovenije, ukinuto im je snabdevanje hranom u toku štrajka. U štrajku radnici su namerno kvarili pruge i tom sabotажom zaustavljali saobraćaj. Ministarstvo vojske i mornarice pozvalo je sve železničare na vojnu vežbu, a zavelo je i preke sudove radi gušenja štrajkačkog pokreta. Napetu političku situaciju dovoljno ilustruje to što su u Hrvatskoj i Sloveniji lokalni organi vlasti zabranili privatna i javna okupljanja na političkoj osnovi. Na pokušaj gušenja štrajka rukovodstvo KPJ odgovorilo je odlukom da se organizuje generalni štrajk u trajanju 48 časova u celoj zemlji u znak solidarnosti sa železničarima. U Sloveniji je štrajk počeo nešto kasnije, ali je situacija eskalirala pošto je žandarmerija upotrebom oružja rasterala demonstrante u Ljubljani. Tragičan epilog sukoba bili su poginuli i ranjeni radnici. Štrajk je obustavljen krajem aprila 1920, a nekoliko hiljada železničara ostalo je bez posla. Istoriografija posle Drugog svetskog rata isticala je da je to bio štrajk isključivo iz ekonomskih pobuda, dok je sistem informisanja u Krajevini tvrdio da je zaleđina štrajka bila političke prirode.

Ostaje otvoreno pitanje da li je slučajnost što su se tokom štrajka dešavali upadi naoružanih mađarskih nacionalista na teritoriju Vojvodine i oružani napadi na predstavnike jugoslovenskih vlasti. Komunistički listovi su širili atmosferu nepoverenja tvrdeći da su vlasti u Sarajevu podelile oružje „svim Srbima“ sa nalogom da ubiju svakog železničara koji se bude opirao odlasku na posao. Partijski funkcioneri su koristili represiju vlasti da bi širili antidržavnu propagandu o navodnom teroru nad štrajkačima i to se pretvorilo u licitiranje sa brojem poginulih demonstranata u Ljubljani. Strah od novih sukoba izazvao je preventivno delovanje vlasti hapšenjem partijskih rukovodilaca i zatvaranjem radničkih domova, uporedo sa raspuštanjem partijskih organizacija u celoj Dalmaciji. Sve je to rađeno da bi se izbegli incidenti tokom prvomajskih praznika čija je proslava bila za-

³⁵ С. Димитријевић, *н. д.*, 201–203.

branjena u Dalmaciji, Hrvatskoj i Vojvodini. Vojska je dobila obaveštenje da komunisti pripremaju prevrat u Beogradu, pa je to bio razlog komunistima da otkazu manifestacije tokom praznika, optužujući vladu da je pripremala krvoproliće. Uporedo sa borbom protiv državnog sistema, partija se okrenula stvaranju rukovodstva sa ekstremnim revolucionarnim namerama radi jačanja procesa boljševizacije i stvaranja partije profesionalnih revolucionara neopterećenih idejama patriotizma i solidarnosti sa državom. Preko 16.000 ljudi prišlo je komunistima u Srbiji gde je postojalo 127 partijskih organizacija. Partijske strukture iskorišćavale su nadu da će promenom društvenog i političkog uređenja poboljšati standard i način življenja.³⁶

U istoriografskoj literaturi o KPJ procenjivalo se da je partija tokom 1920. imala 65.000 članova i 250.000 sindikalno organizovanih simpatizera. Bio je to prilično veliki broj potencijalnih „antidržavnih elemenata“ u uslovima koji su bili daleko od stabilnog poretka. Zato su vlade nove države donele niz odbrambenih mera. Proglašavanju Obznane o zaštiti države prethodila je uredba o militarizaciji železnica u slučaju štrajka od 15. decembra 1920. Slamanje štrajka husinjskih rudara u Bosni, krajem 1920, bio je pokazatelj spremnosti institucija da se odupru revolucionarima. Reakcija Centralnog radničkog sindikalnog veća Jugoslavije na eskalaciju nasilja prema rudarima, predstavljala je najavu opšteg jednodnevnog generalnog štrajka u Kraljevini. Bio je to povod za uvođenje Obznane.³⁷ Obznana o zaštiti države obnarodovana je 29. decembra 1920. Milorad Drašković, ministar unutrašnjih dela i tvorac Obznane, isticao je da Vesnićeva vlada nije imala „zakonsko ovlašćenje“ za takav čin, ali da nije mogla pasivno posmatrati ono što je smatrala opasnošću po zakonitost, državne institucije i budućnost Kraljevine SHS.³⁸

Vlada je u Obznani istakla kako je dobila više informacija da „rastrojni i reakcionarni elementi“ spremaju napad na državu. Nedvosmisleno je izjavljeno da je Kraljevina SHS za boljševike bila samo jedan od sektora svetske borbe protiv kapitalizma. Tvrdilo se da su se neprijatelji nove države pridružili komunistima kako bi izazvali i podržali nered. Da se to ne bi desilo vlada je odlučila da zabrani ne samo komunističku već i svaku drugu „rastrojnu propagandu“, da zatvori komunističke organizacije i „zborišta“ i obustavi izdavanje svih štampanih stvari koje su hvalile nasilje, diktaturu ili revoluciju. Pošto su stekli iskustvo sa štrajkovima formalno ekonomske ali u suštini političke prirode, ministri su doneli odluku da se osobe koje pozivaju na generalni štrajk odmah kazne jednomesečnim zatvorom. Vredanje države i širenje demorališućih vesti nisu mogli da se zaklanjaju iza slobode javne i pisane reči. Revolucionarno vrenje je sprečavano i odredbom da se vođe i podstrekači skupova posle kojih bi usledili neredi, bez obzira na njihov alibi, kazne i da se preduzmu oštre mere. Nelegalno držanje oružja, koje je trebalo odmah prijaviti policiji, kažnjavalo se maksimalnom kaznom od tri meseca zatvora sa prinudnim radom. U Beogradu su tokom trajanja Ustavo-

³⁶ *Исцо*, 227–235, 239–243, 255, 258–259, 263.

³⁷ S. Cvetković, *Idejne borbe u KPJ 1919–1928*, 89–118.

³⁸ Milorad Drašković, *U odbranu otadžbine*, Beograd 1921, 36.

tvorne skupštine bile zabranjene sve manifestacije, a oružani otpor vlastima donosio je počiniocima suđenje pred vojnim sudovima. Nizu zaštitnih mera pridružila se odluka o proterivanju stranaca koji su učestvovali u delovanju protiv države. Državni službenici za koje bi se ustanovilo da promovišu boljševičke ideje, rizikovali su da ostanu bez posla, a studenti komunisti izlagali su se neprijatnosti da im država oduzme pomoć za školovanje. U kratkom tekstu Obznane mnogo se pominju reči: rastrojstvo, ratovi i drugi izrazi koji svedoče o strahu političke elite od mogućih posledica sprovođenja revolucije. Uprkos navođenju raznih kazni za komunističku propagandu ostaje činjenica da je ovaj akt obavezivao samo administrativnu strukturu vlasti, ali ne i njenu sudsku granu. Iako se tekst Obznane pretežno odnosio na komuniste, njegove odredbe mogle su se primeniti i na nacionaliste upravo zato što su direktno zabranjivale sve „rastrojne“ aktivnosti.³⁹

Kraj otvorenog delovanja komunista usledio je kao posledica atentata ekstremista na regenta Aleksandra Karađorđevića i ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića. Od Vidovdanskog procesa, povezanost ideologije boljševizma i dela protiv države bila je okosnica zakonodavnih i sudskih odluka o uklanjanju komunista iz legalnog političkog života. Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi bio je odgovor na ugrožavanje života nosilaca vlasti. Mada su sudovi težili kompromisima i presudama često umanjivali značaj delikta, država je kombinovanjem Obznane i Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka dobila adekvatno pravno sredstvo za odbranu od sve agresivnijih ideoloških protivnika.⁴⁰

Nacionalisti kao državni neprijatelji

Hrvatska i Slavonija, Vojvodina, Makedonija, Crna Gora i Kosovo, bili su prostori na kojima se punu deceniju, sve do 1929. godine, odvijala borba pristalica nove države sa ljudima koji nisu prihvatili rešavanje nacionalne i državne politike u jugoslovenskim okvirima. Nadzor obaveštajaca nad istaknutim emigrantima, upotreba vojske i policije u suzbijanju gerilskih upada i odmetništva kao i kontrola nad politički sumnjivim državljanima bile su standardne zaštitne mere. Suzbijanje „antidržavnih“ demonstracija, po potrebi uz korišćenje oružja kao i u akcijama komunista, bilo je uobičajeno sredstvo.

Proces organizovanja raznih antijugoslovenskih nacionalista tekao je uporedo sa stvaranjem nove države i nije bio nezavisan od interesa stranih obaveštajnih struktura. Delegat srpske Vrhovne komande, major Dušan Simović, sredinom novembra 1918. upozoravao je nadređene da u Zagrebu postoji manjinska grupa onih koji su agitovali za hrvatsku republiku i nezavisnost, sastavljena od raznih političkih struja. Svima njima bilo je zajedničko to što su u prošlosti otvoreno podržavali Austrougarsku monarhiju. Simović je primetio i da se u Zagrebu ne može ozbiljno računati na pristalice jugoslovenske države. To se najbolje osetilo kada je 5. decembra 1918. izbio oružani konflikt između trupa Narodnog vi-

³⁹ Branko Petranović, Momčilo Zečević, *Jugoslavija 1918–1984, Zbirka dokumenata*, Beograd 1985, 142–143.

⁴⁰ K. Nikolić, *Boljševizacija KPJ 1919–1929, Istorijske posledice*, 103–106.

jeća SHS i grupa vojnika bivših austrougarskih pukova. Demonstranti su sa oružjem u ruci tražili da se osnuje hrvatska republika, uprkos proglašavanju Kraljevstva SHS. Potpomognuti agitacijom Hrvatske pučke seljačke stranke i Hrvatske stranke prava, delovi jedinica bivše Austrougarske skupili su se na Jelačićevom trgu i tokom pregovora iznenada su napali na pristalice države SHS. Rezultat sukoba bio je 13 mrtvih i 17 ranjenih. Preki vojni sud je kasnije ustanovio da su demonstranti, idući do trga, uzvikivali parole u slavu republike, seljačke stranke i Stjepana Radića, a protiv kralja Petra i dinastije Karađorđevića. Većina demonstranata, pokazalo se na suđenju, nije ni znala šta je to republika. Pobunu je, po izjavama optuženih, organizovao Slovenac Matija Murn. On je bio lakše ranjen tokom sukoba, ali je posle ukazane prve pomoći nestao. Među napadačima su se nalazili i podoficiri koji su se vratili iz ruskog zarobljeništva i verovatno su bili pod snažnim uticajem boljševičke propagande, ali se o tome na suđenju uopšte nije ni govorilo. Hrvatska historiografija nije ni skrivala pretpostavku da su iza decembarske demonstracije kao organizatori stajali italijanski obaveštajci. Uprkos velikom broju žrtava, kazne prekog suda za demonstrante i one koji su pucali na trupe Narodnog vijeća bile su blage.⁴¹

Takav postupak bio je motivisan željom vladajućih struktura da izbegnu revolt mogućih protivnika države zbog oštrih kazni, ali i da umerenom kaznenom politikom privuku neopredeljene na svoju stranu. Saradnja između komunista, hrvatskih nacionalista i stranih obaveštajnih službi započela je u momentima kada se tek uspostavljao ranjiv bezbednosni sistem koji se neadekvatno štitio nasleđenim normama i institucijama. Odmah posle proglašavanja ujedinjenja, politička i bezbednosna situacija u drugim hrvatskim mestima bila je daleko od redovnih prilika. Lokalnu manifestaciju podrške novoj državi u Kostajnici, dan posle proklamacije, omeli su ostrašćeni frankovci i pripadnici HRSS koji su uzvikivali parole za republiku i protiv kralja Petra I Karađorđevića. U Bjelovaru se sve završilo na pojedinačnim negodovanjima, parolama i buntovnim pesmama zbog ujedinjenja, verovatno stoga što su srpske trupe prethodno razoružale deo austrougarskih dezertera u okolini i zaustavile oružane čarke u tom kraju. Lokalne vlasti iz Varaždina javljale su o pojavi „boljševičkih elemenata“, tražeći da im se pošalju trupe koje bi održavale red i mir. U Donjoj Stubici i Brinju nije uopšte bilo pristalica jugoslovenstva, tako da se republikanski pokret neometano širio. Prioritetan zadatak bio je stvaranje jedinstvenog novog bezbedonosnog sistema vojske i policije. Desetak dana posle ujedinjenja stvorena je Srpska vojna misija u Zagrebu sa zadatkom da zajedno sa vojnim odsekom Narodnog vijeća oformi vojnu silu nove države. Stapanje srpske vojske sa novim jedinicama vršeno je uz pomoć jugoslovenskih legija u Srbiji, a šef srpske misije postao je pukovnik Milan Pribićević. Stalni kadar nove vojske činilo je 140.000 ljudi, a u vojnu službu primljeno je 2.550 bivših austrougarskih i nekoliko stotina crnogorskih ofi-

⁴¹ B. Petranović, M. Zečević, *n. d.*, 108, 127; Dragoslav Janković, Bogdan Krizman, *Grada o stvaranju jugoslovenske države, (1. I 1918–20. XII 1918)*, knj. II, Beograd 1964, 576, 690–691; Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb 1977, 245–250; Bogdan Krizman, *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu, Hrvatsko-srpski politički odnosi*, Zagreb 1989, 361–382.

cira. U januaru 1919. počela je delovati žandarmerija sa ciljem da održi red na državnoj teritoriji.⁴²

Hrvatski republikanska seljačka stranka nije prihvatila društveno-političko uređenje nove države. Radilo se o masovnom pokretu koji je početkom 1919. godine okupio oko 150.000 ljudi koji su na skupštini stranke doneli odluku o hrvatskoj državnoj samostalnosti pod političkim uređenjem seljačke „mirotvorne republike“. Reakcija države bila je hapšenje Radića u martu 1919. što je izazvalo masovne seoske proteste u Hrvatskoj. Demonstranti se nisu ustručavali ni od traženja političke podrške u inostranstvu za svoje separatističke ciljeve šaljući predstavku američkom predsedniku Vudrou Vilsonu, u kojoj su zahtevali stvaranje hrvatske republike.⁴³

Kako bi se situacija držala pod kontrolom pomoću efikasnije administracije, posebno posle pobuna hrvatskih seljaka 1920. godine, pokrajinske vlasti Dalmacije raspitivale su se u Ministarstvu pravde da li „državna nadodvjetništva“ moraju dostavljati predstojništvu za pravosuđe optužnice političke i „antidržavne“ prirode, ili treba da ih direktno uručuju Ministarstvu pravde u Beogradu.⁴⁴ Bio je to dokaz administrativne nespemnosti lokalnih vlasti da se izbore sa potrebama što hitnijeg procesuiranja političkih delikata. Uspostaviti kontrolu nad protivnicima države bilo je tim teže jer su tek tri godine posle stvaranja države šefovi državne tajne policije mogli da vođama odeljenja dostave spiskove „terorista i anarhista“, „sumnjivih elemenata“ i „mađarskih terorista“, uz napomenu da će svako neoprezno otkrivanje podataka prilikom njihovog korišćenja biti tretirano kao „otkrivanje zvanične tajne“ zbog koje će se krivično odgovarati.⁴⁵

Mađarski separatisti su u jeku štrajka železničara napali policiju u Subotici, izazivajući hapšenje stotinak ljudi koji su, po pisanju boljševički intonirane štampe, tokom istražnog postupka navodno umirali i vršili samoubistva. Priznalo se da su se takvi ljudi borili protiv „režima“ kome se nije davalo pravo da štiti državne i nacionalne interese.⁴⁶ To je bio medijski početak saradnje nacionalista i komunista, koji će se kasnije intenzivirati. Tako je negativna slika o policiji postala uobičajena medijska slika u novinama onih koji su delovali protiv države. Njihova namera je bila da unište poverenje društva u bezbednosne institucije, policiju i vojsku da bi se revolucija mogla uspešnije odvijati. Medijski pritisci nemačkih nacionalista zasnivali su se, između ostalog, na ubeđivanju folksdojčera da će, po rečima iz jednog letka, „doći vreme“ da budu „saslušani“ njihovi zahte-

⁴² B. Petranović, M. Zečević, *n. d.*, 128–129, 132–133; D. Janković, B. Krizman, *Grada...*, knj. II, 706–708.

⁴³ С. Димитријевић, *н. д.*, 90; Dragoslav Janković, *Društveni i politički odnosi u kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) I. XII 1918–20. IV 1919*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 1959, 38–40, 44, 46.

⁴⁴ AJ, fond Ministarstva pravde, 63-89-1-18. Pismo Predstojništva za pravosuđe pokrajinske vlade za Dalmaciju – Ministarstvu pravde, 15. februar 1921.

⁴⁵ Podatak prema: AJ, fond Ministarstva unutrašnjih dela, 14-252-873. Pismo šefa državne tajne policije za Banat, Bačku i Baranju – vođi odeljenja državne tajne policije u Velikom Bečkerek, 30. novembar 1922.

⁴⁶ Nepotpisano, *Politički pregled, Jugoslovenski hortijevci*, Radničke novine, br. 112, 8. maj 1920, 2–3.

vi. Mađarski učitelji javno su izjavljivali da smatraju da još žive u Mađarskoj i da će Vojvodina opet pripasti Mađarskoj.⁴⁷ Obaveštajni aparat Ministarstva spoljnih poslova dobijao je podatke, koje nije bilo moguće proveriti, o sastanku habzburških lojalista u Pešti; oni su pravili spiskove osoba prijavljenih za „emigrantsku legiju“ od 1200 ljudi, koja se sakupljala u Velikoj Kanjiži. Pripremali su i kongres emigranata, a imali su uslovnu finansijsku podršku mađarskih vlasti. Hrvati iz emigracije bili su spremni da se „... pojača akcija monarhistička za Karla i povede teroristička komunistička akcija.“⁴⁸ Tako je i akcije komunista trebalo iskoristiti u svrhu nacionalističkih ciljeva. Prebezi sa teritorije Mađarske, po raspuštanju Hrvatske legije januara 1921, upozoravali su na mogući „oružani prevrat“ tokom političkog skupa pristalica Stjepana Radića u Zagrebu.⁴⁹

Neredi na Kosovu separatisti su nastojali da pretvore u obračun sa jugoslovenskom državom.⁵⁰ Pojedini obaveštajni podaci su ukazivali na povezanost delovanja crnogorskih separatista sa italijanskim, bugarskim i albanskim nacionalistima. Opominjalo se da „... svi komiteti sporazumno rade protiv sadašnjeg stanja“ na „izmeni sadašnjih granica našeg kraljevstva i odvajanju pojedinih pokrajina“. Kao organizatori akcije, austrijski general Fransebald i italijanski feldmaršal Žogole služili su se Leonom de Gilardijem, bivšim komandantom austro-ugarskih trupa u Albaniji tokom Prvog svetskog rata. Uspostavili su saradnju sa kosovskim Albancima. Nelojalni oficiri vojske Kraljevine SHS iz Hrvatske bili su u kontaktu sa Albancima koji su služili vojni rok u Zagrebu. Planiralo se stvaranje albanske vojske pod komandom Vehit paše. Rista Ristović iz Crne Gore i albanski prvaci Asen beg Priština, Ahmet beg Mat, Derviš beg Mitrovica, Kerim beg iz Peći i Hafoš Kadri iz Prištine bili su povezani sa tom akcijom. Vojska je kontaktirala civilne vlasti tražeći njihovo hapšenje.⁵¹

Posle sloma „Božićne pobune“ u Crnoj Gori 1919. godine pokret za samostalnost bivše države pretrpeo je novi udarac smrću kralja Nikole u emigraciji 1921.⁵² Neki bivši crnogorski oficiri želeli su da se vrata kućama, ali su strahovali od pokretanja njihove odgovornosti pred državnim vlastima. Uprkos smrti vladara, velika grupa Crnogoraca prešla je ilegalno u Albaniju septembra 1921, ali

⁴⁷ Tekst letka videti u: AJ, fond Ministarstva pravde, 63-89-1-118. Prepis prijave žandarmerijske stanice Mokrin o prestupu Antala Turzana – Ministarstvu pravde, 3 septembar 1921; AJ, fond Ministarstva pravde, 63-89-1-118. Zahtev zamenika državnog tužioca iz Velike Kikinde o pokretanju istrage protiv Šandora Faraga – istražnom sudiji iz Velike Kikinde, 26. oktobar 1921.

⁴⁸ AJ, fond Ministarstva unutrašnjih dela, 14-29-78. Pismo inspektora Aleksijevića – velikom županu u Somboru, 18. maj 1921; Citirani navod prema: AJ, fond Ministarstva unutrašnjih dela, 14-134-473. Pismo inspektora Aleksijevića – sreskim načelnicima (gradonačelnicima), 12. avgust 1921

⁴⁹ AJ, fond Ministarstva unutrašnjih dela, 14-134-473. Prepis zapisnika sa saslušanja bivšeg austrougarskog oficira. Podžupan Bačko bodroške županije – sreskim načelnicima, Sombor, 17 juna 1921.

⁵⁰ O neredima i nasilju na Kosovu videti: Ljubodrag Dimić, Đorđe Borozan, *Jugoslovenska država i Albanci*, knj. I–II, Beograd 1999.

⁵¹ AJ, fond Ministarstva unutrašnjih dela, 14-29-78. Pismo komandanta Potiske divizijske oblasti – šefu tajne policije za Bačku, 20. avgust 1920.

⁵² O „Božićnoj pobuni“ videti: Mile Kordić, *Božićna pobuna u Crnoj Gori 1918*, Beograd 1991.

je ostalo otvoreno pitanje da li su to bili politički emigranti ili kriminalci povezani sa oružanim pljačkama. Parastos kralju Nikoli na Cetinju izazvao je revolt jugoslovenski orijentisane omladine. U znak protesta bačene su bombe na dvor bivšeg vladara. Bio je to pokazatelj duboke podeljenosti u društvu i sklonosti da se politička taktičnost državnih vlasti posmatra kao slabost, čak i u redovima njenih pristalica.⁵³

Kritično stanje bilo je u Makedoniji. Poterna odeljenja žandarmerijskih i vojnih jedinica u oblastima oko Kratova, Žegligova i Kumanova, sredinom 1920. nisu imala dovoljno ljudi za pretragu terena kojima su krstarile bugarske komit-ske čete pod komandom Donča Angelova i drugih vojvoda. Preporučivala se politika grupisanja vojnih i policijskih snaga „na mestima odakle najveća opasnost preti.“ Bio je to period kada su komite vršile pritisak na lokalne sudske vlasti da se izjasne u korist autonomije Makedonije. U razgovorima sa kolegama iz jugoslovenske žandarmerije, bugarski oficiri su otvoreno isticali da su uz pomoć bivših nemačkih oficira obučili brojne ljude za komitske akcije. Očekivali su vojnu saradnju sa Albancima, a prave mete bili su Bosiljgrad i Caribrod koje je trebalo „... preko Makedonije osloboditi“. Poručivali su da je za njih „... pre radilo oružje, a sada fanatizam i revolucionarna ideja nacionalizma“. Emigracija u Bugarskoj znala je da koristi osećanja nacionalnog poraza kao politički štit protiv vlasti Kraljevine SHS. Odeljenje javne bezbednosti uzalud je poslalo u Bugarsku komesara železničke policije da izvrši deportaciju Jusufa Alije i Emina Demirija koji su proglašeni za „opasne hajduke“. Javno mnjenje u Bugarskoj bilo je protiv politike izručivanja, koju je delimično sprovodila vlada Aleksandra Stambolij-skog.⁵⁴

Sukobi niskog intenziteta i terorizam nisu bili dovoljni za uništenje državnog sistema bezbednosti. Kraljevina SHS, sa geopolitičkim uticajem u uslovi-ma vojne i političke dominacije pobednika u Prvom svetskom ratu, imala je manevarski prostor za očuvanje suvereniteta i teritorijalnog integriteta. Komunisti i nacionalisti došli su do ciljeva razaranja države i uspostavljanja vlasti tek u okolnostima okupacije u Drugom svetskom ratu.

⁵³ AJ, fond Dvora Kraljevine Jugoslavije, 74-14-78. Načelnik Ministarstva unutrašnjih dela – šefu kabineta Nj. V. Kralja, 17. mart 1921; AJ, fond Dvora Kraljevine Jugoslavije, 74-14-25. Inspektor Ministarstva unutrašnjih dela – šefu kabineta Nj. V. Kralja, 24. septembar 1921; AJ, fond Dvora Kraljevine Jugoslavije, 74-14-25. Načelnik Ministarstva unutrašnjih dela – šefu kabineta Nj. V. Kralja, 18. mart 1921.

⁵⁴ AJ, fond Ministarstva unutrašnjih dela, 14-29-78. Pismo načelnika kumanovskog okruga – komandantu II žandarmerijske brigade u Skoplju, 14. jul 1920; AJ, fond Ministarstva unutrašnjih dela, 14-29-78. Izveštaj komandanta II žandarmerijske brigade – komandantu celokupne žandarmerije, 17. jul 1920; AJ, fond Ministarstva unutrašnjih dela, 14-29-78. Načelnik Ministarstva unutrašnjih dela – komandantu celokupne žandarmerije, 29. april 1920; AJ, fond Ministarstva unutrašnjih dela, 14-29-78. Nekolku predupreždeni ogi makedonski komitet, nedatirana kopija; AJ, fond Ministarstva unutrašnjih dela, 14-29-78. Izveštaj komandanta celokupne žandarmerije – ministru unutrašnjih dela, 6 april 1921; AJ, fond Ministarstva unutrašnjih dela, 14-29-78. Izveštaj komesara železničke policije – Odeljenju javne bezbednosti Ministarstva unutrašnjih dela, 13. april 1921.

Ljubomir Petrovic

SURROUNDED BY THE ENEMY FROM WITHIN. ASPECTS OF THE FIGHT
OF THE KINGDOM OF SCS AGAINST COMMUNISTS
AND ANTI-YUGOSLAV NATIONALISTS 1918–1921

Summary

Nationalism and Bolshevism were ideological and political opponents of the Kingdom of SCS. The number of ideological enemies, their lack of coordination and the conflicting political interests of various nationalist groups were turning their attempts into the system of chaotic, inefficient plans and actions against the government. State institutions were successful in countering majority of the attacks. The control of the movement of Communists, isolation of politically suspicious persons, surveillance over the letters and police investigations sufficed in stopping the militant actions of Communists. Yugoslav surveillance centers oversaw the gatherings of nationalists in neighboring countries, and police and military authorities were stopping the guerilla groups and renegades to destabilize the state through provocation of inner violence.

LJUBOMIR M. DAVIDOVIĆ – UVOD U BIOGRAFIJU*

APSTRAKT: Ljubomir Davidović (1863–1940) jedan je od najznačajnijih političkih predvodnika u političkoj istoriji Srba i Srbije u prvoj polovini 20. veka. Naučna istoriografija, do sada, nije posvetila posebnu biografsku studiju ovoj ličnosti. Ovde je prikazano prvih nekoliko decenija njegovog života, na osnovu dostupnih istorijskih izvora. Gornja hronološka odrednica je 1896/97. godina, kada Davidović okončava prosvetno službovanje po unutrašnjosti Srbije i prelazi u prestonicu na rad u Ministarstvo prosvete i crkvenih dela.

Ključne reči: Kraljevina Srbija, političke stranke, biografija

U političkoj istoriji Srbije i Srba u prvoj polovini 20. veka Ljubomir Davidović (1863–1940) zauzeo je jedno od najistaknutijih mesta. Od 1912. godine nalazio se na mestu predsednika, druge po snazi, političke organizacije u Kraljevini Srbiji – Samostalne radikalne stranke, a od 1919. predvodi drugu po snazi političku organizaciju u Kraljevini SHS (Jugoslaviji) – Demokratsku stranku. Tokom političke karijere, od 1901. godine, nalazio se na ključnim mestima u državnoj hijerarhiji: poslanik i predsednik Narodne skupštine, ministar i predsednik vlade, a u međuvremenu i predsednik Beogradske opštine. Uprkos značajnom političkom opusu, dosadašnja naučna istoriografija nije posvetila posebnu biografsku studiju ovoj ličnosti.¹ Stoga, na ovom mestu, prikazaćemo osnovnu istorijsku rekonstrukciju prvih decenija života Davidovića.

Rodio se 12/24. decembra 1863. u selu Vlaška (srez Kosmajski, okrug Beogradski). U vreme Ljubomirovog rođenja, u porodičnoj kući živeli su njegov četrdesetogodišnji otac Milan, tridesetogodišnja majka Radojka, četrnaestogodišnji brat Andra i sestre sedmogodišnja Mileva i četvorogodišnja Lepasava. Otac Mi-

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147.039) koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Текстови: Радоје Л. Кнежевић, *Љубомир Давидовић*, у: Споменица Љубомира Давидовића, Београд 2001, 7–28 ; Димитрије Ђорђевић, *Љубомир Давидовић*, у: Портрети из новије српске историје, Београд 1997, 407–423, мањег су обима. Први је пригодан, а други есеј.

lan je rodom bio iz Koraćice.² Po zanimanju je bio sveštenik i paroh vlašćanski.³ Popis stanovnika iz 1863. godine govori da je Milan raspolagao solidnim imanjem koje su činili „kuća sa placem od jednog dana oranja“, poljoprivredno zemljište od „šest dana oranja i četiri kose trave“, a vrednost imanja procenjena je na „105 dukata ćesarskih“. Po tadašnjoj klasifikaciji, od sedam klasa po vrednosti imanja, Milanovo je pripadalo drugoj. Nasuprot ovome, Milan je po visini mesečnih prihoda sa svojih „20 talira“ pripadao tek petoj, od takođe sedam klasa u ovoj kategoriji.⁴

U rodnom mestu, u periodu od 1870. do 1874. godine Davidović je pohađao osnovnu školu.⁵ Pisani tragovi o ranom detinjstvu Davidovića su oskudni. Van školskih obaveza u Vlašci je provodio vreme čuvajući ovce i goveda i družeci se sa ostalim čobančićima. Jedno sećanje govori da „jedva da je imao desetinu godina, a svojim lepim i uvek interesantnim pričicama privlačio je pažnju ne samo vršnjaka već i starijih“ i da je „u školi bio najbolji đak“.⁶ Davidovićevo detinjstvo obeležila je činjenica da je bio sin lokalnog paroha, te su ga u selu i nazivali „Ljuba popin“.⁷ Nesumnjivo je da je njegovo detinjstvo obeleženo ranom smrću majke Radojke,⁸ prvoj u nizu smrti najbližih srodnika koja su u mnogome obeležila njegov celokupni životni vek.⁹

Po završetku osnovne škole Davidović odlazi u Beograd gde od školske 1874/75. pohađa Prvu beogradsku gimnaziju. Školovanje u beogradskoj gimnaziji u periodu do 1881. godine, kada je položio „ispit zrelosti“, podudarilo se sa razdobljem krupnih istorijskih događaja, pojava i procesa u državno-političkoj istoriji Kneževine Srbije, koji su imali odraza i na srednjoškolsku omladinu i odlučno uticali na njeno intelektualno i političko oblikovanje.

Delovanje Svetozara Markovića i njegovih sledbenika 70-ih godina 19. veka osetilo se i među đacima beogradske gimnazije. Pod uticajem njihovih ideja i ruske socijalističke literature Černiševskog, Pisareva i drugih, mnogi srednjoškolski postajali su socijalisti po uverenju. „Ovo uverenje dopunjavano je čitanjem Darvina i Hekela, revolucionara prirodnih nauka“, a, istovremeno, bila je prisutna „sve veća zagrejanost za Emila Zolu i realističko-naturistički pravac u književnosti“.¹⁰ Krajem 70-ih snaženje radikalnog opozicionog pokreta naišlo je, takođe, na odjek među đacima. Štampa je zabeležila da su dva đaka Prve beogradske

² Arhiv Srbije (AS), Popisnik stanovništva, 1863. godina, mikrofilm rolna 8.

³ *Политика*, 20. фебруар 1940.

⁴ Arhiv Srbije (AS), Popisnik stanovništva, 1863. godina, mikrofilm rolna 8.

⁵ AS, MPS-P, 1890, f. XXVI, r. 125; Kratka autobiografija koju je Davidović 15. maja 1888. uputio „Ministru Prosvete i crkvenih poslova“ prilikom podnošenja molbe za polaganje profesorskog ispita.

⁶ *Од чобанчића са шумадијских поља до народног трибуна*, Правда, 20. фебруар 1940.

⁷ Isto.

⁸ *Политика*, 20. фебруар 1940.

⁹ Posle smrti majke, usledile su smrti oca Milana, potom brata Andre. Tokom Prvog svet-skog rata poginuo je Ljubomirov sin Miodrag, zatim 1926. godine umire mu ćerka Desanka, a 1928. i njen sin (unuk). Godine 1933. umire i Ljubomirov supruga Darinka.

¹⁰ *Споменица о стогодишњици Прве мушке гимназије у Београду 1839–1939*, Београд 1939, 204.

gimnazije, jedan iz šestog, a drugi iz sedmog razreda, bili kažnjeni sa po jednim danom zatvora zbog prisustva na parastosu pokojnom prvaku opozicije Adamu Bogosavljeviću.¹¹ Profesor beogradske gimnazije Miodrag Jugović beleži da je „usled opšte političke razdraženosti, koja se prenosila i na đake, đaci koji su tada svi bili radikali, dolazili su ni oko čega u sukob sa profesorima koji nisu bili radikali, dok su profesori radikali, a naročito Jovan Đaja i Andra Nikolić, bili cenjeni i uvažavani“.¹² Direktor gimnazije u periodu 1880–1882. Svetozar Milosavljević bio je radikal po uverenju.¹³ Profesor Jugović svedoči i da je u to doba svaki bolji đak viših razreda gimnazije bio već ubeđeni radikal, socijalista, republikanac, a povrh svega još i darvinista i realista po svom „naučnom“ i „književnom“ uverenju.¹⁴ On beleži da su se tadašnje đачке generacije „ponosite i samouverene, sa dubokim osećanjem morala i pravde i uverene u svoju misiju budućih narodnih vođa bunile na svaku, njima na izgled, nepravdu“ i da je u periodu 1878–1882. „đачkih buna i đачkog politiziranja bilo najviše“.¹⁵ O ovakvoj atmosferi piše i Bogdan Popović, generacijski drug iz školske klupe Ljubomira Davidovića: „U to doba (1874–1881) doista, padaju važni politički događaji, ratovi s Turcima 1876–1878, unutrašnje političke borbe, provizorno stvaranje radikalne stranke; i, ma koliko da smo bili mladi gimnazisti, odjeci tih događaja nisu mimoišli ni naše mlade duše. Izvesno je to bio uzrok, te je neki duh slobode i pobune zahvatio i našu gimnaziju; i baš moj šesti razred, prvi se ustalasio, i poremetio za neko kratko vreme mirni, redovni tok školskog života“.¹⁶

Tokom pohađanja Prve beogradske gimnazije Ljubomir Davidović nije imao redovan tok školskog života. Već sam dolazak u gimnaziju nije bio uobičajen. Za školsku 1874/75, kada je Davidović polazio u gimnaziju, prvi put je bilo predviđeno da se za upis mora polagati prijemni ispit, koji se sastojao iz „srpskog jezika, računice, istorije i zemljopisa“.¹⁷ Kada je juna 1876. izbio srpsko-turski rat nastava je prekinuta, a nastavljena je tek aprila 1877. godine. Ni školska 1877/78. nije bila redovna, jer je krajem 1877. došlo do drugog srpsko-turskog rata, a nastava je prekinuta u periodu od 1. decembra do 1. marta naredne godine. Uprkos ovome, Davidović je u roku, školske 1880/81. godine, okončao pohađanje, tada sedmorazredne, gimnazije i položio maturu. Od više od stotinu đaka koji su 1874/75. upisali Prvu beogradsku gimnaziju, uz Davidovića te godine okončalo je školovanje i njegovih 26 generacijskih školskih drugova.¹⁸

Davidović nastavlja školovanje na najvišoj obrazovnoj ustanovi tadašnje Srbije – beogradskoj Velikoj školi. Školske 1881/82. godine započinje studije na Filozofskom fakultetu, jednom od tri postojeća na Velikoj školi (uz Pravni i Tehnički), i to na prirodno-matematičkom odelu. Kao što ga je pred upis gimnazije

¹¹ *Видело*, 30. март 1880.

¹² *Споменица о стогодишњици...*, 207–208.

¹³ *Исто*, 206.

¹⁴ *Исто*, 204.

¹⁵ *Исто*, 203.

¹⁶ *Исто*, 303.

¹⁷ *Исто*, 188.

¹⁸ *Исто*, 263.

dočekaao novi propis o polaganju prijemnog ispita, tako ga je i na Filozofskom fakultetu dočekala zakonska promena iz 1880. godine, po kojoj su studije na ovom fakultetu bile produžene sa tri na četiri godine. Dostupna građa iz arhiva Velike škole ukazuje da je Davidović, osim što je u roku okončao studije, bio među boljim studentima na svom odseku. Već na prvom ispitu, 22. januara 1882, iz Neorganske hemije, koji su studenti polagali pred ispitivačem Simom Lozanićem i pred komisijom kojom je predsedavao Jovan Žujović, od 14 studenata sa prirodno-matematičkog odseka, Davidović se našao među šestoricom koji su dobili najvišu ocenu – pet.¹⁹ I na ispitu iz Organske hemije, koji je polagao 17. juna te godine, Davidović je dobio najvišu ocenu.²⁰ Ukoliko se, po uspehu, nalazio među boljim studentima, jedan dokument svedoči da nije pripadao materijalno „dobrostojećim“. Pred upis druge godine studija, Davidović upućuje molbu Profesorskom savetu Velike škole da mu naknadno odobri upis druge godine studija: „Pošto nisam znao određene dane za upisivanje đaka na Velikoj školi, jer mi je kuća udaljena deset sati od Beograda, a materijalna mi srestva i nepogoda vremena nisu dopuštala da dolazim u Beograd... to sam prinuđen obratiti se pismeno Profesorskom savetu s učtivom molbom. Da me isti, imajući u vidu gornje razloge moje, upiše u II godinu filosofije“.²¹ Na poleđini molbe, uz potpis rektora, ostala je zabeleška – „Da se uvaži molba“.²² I preostale ispite, do kraja studija leta 1885. godine, Davidović je polagao sa visokim ocenama.

Oskudna građa o „atmosfera vremena“ koja je karakterisala tadašnje studiranje na Velikoj školi, ukazuje da je ona bila prirodni sled gimnazijskih tokova. Sada, studentsko ispoljavanje osećaja solidarnosti, promenilo je tek svoje povode. Već na prvoj godini Davidović se susreo sa jednom organizovanom akcijom. Početkom 1882. godine grupa studenata Velike škole, među kojima se isticao Dragutin Gođevac, student IV godine prava, osnovala je Odbor „radi prikupljanja priloga za nejač i ranjenike Bokeljsko-hercegovačkog ustanka“.²³

Politički događaj koji je obeležio studentske godine Davidovića bila je Timočka buna (1883) i progon radikala kao njena posledica. Na Davidovićev životni put, međutim, neposrednu posledicu proizveli su događaji koji su prethodili, odnosno uzrokovali ovu bunu. U Kraljevini Srbiji, u leto 1883. godine, donet je Zakon o ustrojstvu vojske, kojim je dotadašnja narodna vojska zamenjena stajaćom. Uvedena je lična i opšta vojna obaveza služenja u stalnom kadru. Istim zakonom bilo je predviđeno i služenje đaka u stalnom kadru.²⁴ Prva generacija studenata bila je ona rođena 1862. godine, a Davidović, rođen 1863, pripadao je drugoj generaciji koja je služila u stalnom kadru. Rok služenja bio je pet meseci, a slu-

¹⁹ AS, Velika škola (VŠ), 1882, rolna 20, dok. 13.

²⁰ Isto.

²¹ AS, VŠ, 1882, r. 21, dok. 142.

²² Isto.

²³ AS, VŠ, dok. 34.

²⁴ Милутиновић, Д., *Љубомир Давидовић као војник*, у: Споменица Љубомира Давидовића, Београд 2001, 227.

žio se u dva navrata – tokom velikih školskih raspusta. Davidović je prvi deo odslužio u leto 1884, a drugi, pošto je diplomirao na Petrovdan 30. juna 1885. godine.²⁵

Davidovića, vojnika stalnog kadra, zatekle su te godine pripreme za Srpsko-bugarski rat: „Đacima koji su se nalazili na otsluženju vojnog roka data je mogućnost da u budućem ratu ne učestvuju, jer su svoj rok u stalnom kadru otslužili. Većina se poslužila tom mogućnošću, ali ne i Davidović.“²⁶ Prema sećanju njemu tada nadređenog starešine, kapetana I klase Save Paunovića, po naređenju Vrhovne komande svi studenti imali su da se povuku iz prvih bojnih redova u pozadinu i veće štabove.²⁷ Paunović svedoči da je uprkos ovoj naredbi izašao u susret Davidovićevoj molbi i ostavio ga u ratnoj jedinici. Tako je Ljubomir Davidović, kao pripadnik konjičkog eskadrona, neposredno učestvovao u borbama. Njegovo vojničko držanje kapetan Paunović je okvalifikovao najboljim ocenama.²⁸ Neposredno posle rata ovaj starešina je govorio: „Da su svi vojnici kao Davidović, mogli bismo ići i na Stambol.“²⁹ O dobrom vojničkom držanju svedoči i podatak da je Davidović tada odlikovan Srebrnom medaljom za hrabrost i to kako je sam naglašavao – po izboru njegovog eskadrona.³⁰ Iz rata je izašao sa činom podnarednika, a demobilisan je februara 1886. godine.³¹

Posle diplomiranja na Velikoj školu Ljubomir Davidović iskazao je opredeljenost za rad u „državnoj službi“. Još tokom služenja drugog dela vojnog roka, u leto 1885, po sopstvenom svedočenju odlazio je u Ministarstvo prosvete „radi službe“.³² Međutim, dok je bio vojnik, Davidović nije dobio traženu službu, a posle demobilisanja, februara 1886, vratio se kod oca u Vlašku, gde je proveo naredni mart mesec bez posla.³³ Za prvo zaposlenje Davidovića u državnoj službi, zasluge je imao načelnik u Ministarstvu prosvete i crkvenih dela Josif Pecić, prijatelj njegovog oca Milana. Načelnik Pecić je ponudio Davidoviću mesto nastavnika za „hemiju, fiziku i tehnologiju“ u Užičkoj realci. Davidović je, posle dužeg promišljanja, prihvatio ovo mesto, ali uz obećanje da će u Užicu ostati samo do kraja školske godine. Ostao je, međutim, u Užicu do oktobra 1890. godine.³⁴

²⁵ AS, VŠ, 1885, r. 27, dok. 10. Na Petrovdan 1885, Ljubomir Davidović položio je poslednji ispit na studijama iz „Astronomije sa Meteorologijom“ i dobio ocenu 4.

²⁶ Милутиновић, Д., *Љубомир Давидовић као војник*, 227.

²⁷ Сава Пауновић, (без наслова) у: *Споменица Љубомира Давидовића*, 229: „То сам наређење и ја добио и упутио сам своје ђаке у штаб Дунавске дивизије. У време кад сам састављао спискове, сигурно да је Давидовић сазнао о том наређењу, па је дошао с једним својим другом к мени на рапорт, изјављујући како би њих двојица волели да остану у мом пуку.“

²⁸ Исто: „Давидовић је био примеран војник, дисциплинован, храбар и у сваком погледу као војник ненадмашан. Увек први, чиме се истицао међу свима“.

²⁹ Исто.

³⁰ *Моја чиновничка каријера и моје прво министровање*, Правда, 20. фебруар 1940; Аутобиографска казивања Љубомира Давидовића која је записао његов лични секретар, судија Бранислав П. Ивковић.

³¹ Исто.

³² Исто.

³³ *Моја чиновничка каријера и моје прво министровање*, Правда, 20. фебруар 1940.

³⁴ Исто.

U tadašnjoj Srbiji, upućivanje na službu u Užice doživljavano je kao odlazak u „srpski Sibir“. Međutim, ljudi i atmosfera koji su vladali u Užicu i tamošnjoj realci pred njegov dolazak, moglo bi se pretpostaviti, u mnogome su pogodovali Davidoviću. Užički kraj karakterisali su tada jačanje i dominacija radikalnog pokreta i stranke, demografski priliv „zagraničnih Srba“, a realku preduzimir direktor i proradikalni nastavni kadar.³⁵

Preduzimljivi direktor Vasa Filipović, postavljen 1883. godine, usmerio je aktivnost na unapređenje obrazovno-vaspitnog procesa, uvođenje savremenijih metoda u predavanja, staranje o nabavci učila.³⁶ Za svoja pregnuća direktor dobio je podršku svojih kolega: Ljubomira Stojanovića, filologa i suplenta srpskog jezika, Božidara Kneževića, filozofa i nastavnika filozofske propedeutike, Dobrosava Ružića, biologa i suplenta jestatvenice i ostalih. Međutim, uzlet Užičke realke na kratko prekida Srpsko-bugarski rat 1885. godine. Većina njenog nastavnog kadra odlazi u jedinice srpske vojske.

Ljubomir Davidović, svršeni filozof, postavljen je 3. aprila 1886, odlukom ministra prosvete i crkvenih dela Milana Kujundžića, za predavača „eksperimentalne fizike, hemije i tehnologije“ u Užičkoj realci.³⁷ U Užice je stigao 28. aprila, a 30. aprila položio je zakletvu i bio uveden u dužnost.³⁸ Ubrzo je usledio kraj školske godine, a Davidoviću je bilo jasno da od obećanog mu premeštaja iz Užica neće biti ništa. Obratio se direktoru zahtevom, a ovaj to „pretočio“ u molbu koju je uputio Ministarstvu 27. juna 1886. Direktor realke obavestava Ministarstvo da mu je Davidović najavio da sledeće školske godine „ne može da predaje hemiju i tehnologiju, nego prirodne nauke pošto iste izučava i iz istih predmeta i sprema za profesorski ispit“.³⁹

Filipović ukazuje da je prirodne nauke do tada predavao Dobrosav Ružić i da dva nastavnika za prirodne nauke „ne mogu u istome zavodu ostati, jer nema šta da predaju“. Stoga je predložio Ministarstvu da premesti jednog od ova dva nastavnika, a ako to ne učini da izda posebno naređenje da „g. Davidović mora i dalje predavati predmete za koje je postavljen“. Iz ministarstva su odgovorili Filipoviću „da čeka do vremena razmeštaja nastavnika srednjih škola“.⁴⁰ Do kraja školskog raspusta, međutim, nisu stigla nova uputstva, tako da je Filipović napravio „kompromisni“ raspored nastave za Ružića i Davidovića. Za školsku 1886/87. godinu rasporedom je bilo predviđeno da Ružić drži predavanja iz „hemije sa mineralogijom, fizike, zoologije i poznavanja čoveka“, a Davidović iz „eksperimentalne fizike, hemije, botanike i računa“.⁴¹

³⁵ Више у: р Стеван Игњић, *Ужичка гимназија до Другог светског рата*, у: Ужичка гимназија 1839–1989, Титово Ужице 1989.

³⁶ Исто, 53.

³⁷ AS, MPS-P, 1886, del. pr. 3042.

³⁸ AS, MPS-P, 1886, del. pr. 3794 i 3864.

³⁹ AS, MPS-P, 1886, f. X, r. 235.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ AS MPS-P, 1886, f. XXII, r. 109.

Davidović je ustrajavao da dobije premeštaj iz Užica. Kako „manevar“ s poklapanjem predmeta leta 1886. nije dao rezultate, novi povod za traženje premeštaja našao je početkom školske 1887/88. godine. Početkom oktobra 1887. novi direktor Užičke realke Kuzman Paštrović obavestio je Ministarstvo prosvete da se Ljubomir Davidović još nije javio na dužnost predavača škole.⁴² Davidović se tada nalazio u Beogradu, odakle je 10. oktobra uputio ministru prosvete i crkvenih dela Alimpiju Vasiljeviću molbu sledeće sadržine: „Moje domaće prilike usled očeve smrti, stekle su se tako, da sam primoran zamoliti Vas za premeštaj iz užičke realke. Ali, kako poslovi, koji su me primorali na ovaj korak, zahtevaju da sam što bliže kući, to Vas molim da me premestite, ako je ikako moguće u Beograd, a u slučaju krajnje nemogućnosti i u Kragujevac“.⁴³ Na poledini molbe zabeležen je neodređen odgovor – „Imati na umu“.⁴⁴ Ljubomir Davidović, međutim, nastavlja sa radom u Užičkoj realci i školske 1887/88. godine. Početkom 1888, posle dve pune godine provedene u Užicu, Davidović je, izgleda, uvideo da privremena rešenja u Srbiji znaju da potraju najduže. Njegovog premeštaja nije bilo na vidiku. Stoga je započeo da, dok boravi u Užicu, rešava osnovne profesionalne i privatne probleme primerene njegovim godinama – polaganje profesorskog ispita i stvaranje sopstvene porodice. Davidović 15. maja 1888. upućuje Ministarstvu prosvete i crkvenih dela molbu za polaganje profesorskog ispita. Već 18. maja iz Ministarstva prosleđuju ovaj zahtev profesoru Velike škole Jovanu Boškoviću, obaveštavajući ga da je određen za predsednika ispitne komisije, a da su za članove određeni profesori Velike škole Jovan Žujović i Andra Đorđević, direktor Prve beogradske gimnazije Đuro Kozarac i lekar Opšte državne bolnice dr. Laza K. Lazarević.⁴⁵ Kao i početkom prethodne školske godine, Davidoviću je 3. septembra 1888. ponovo odobreno odsustvo od dužnosti, ovog puta „dokle ne položi profesorski ispit, koji će sada u ovome mesecu polagati“.⁴⁶ Ispitna komisija (odbor) sastala se 30. septembra i odredila datume u oktobru kada će Davidović polagati potrebne ispite. Po okončanju ispita, 13. oktobra 1888, predsednik komisije prof. Jovan Bošković izvestio je Ministarstvo prosvete o ispitnim rezultatima Davidovića. U ovom izveštaju od 13. oktobra konstatovano je da je „kandidat g. Ljubomir Davidović položio profesorski ispit i dobio jednoglasno ocenu odličnu“.⁴⁷

Odmah po položenim ispitima Davidović je „dobio profesuru“. Već 19. oktobra 1888. izdat je ukaz, sa potpisima kralja Milana i ministra prosvete i crkvenih dela dr Vladana Đorđevića, sa tekstem: „Njegovo Veličanstvo Kralj, blagovoleo je na predlog moj, previsokim ukazom svojim od 19. ov. m postaviti

⁴² AS MPS-P, 1887, f. XXI, r. 174 – Ministarstvo je obavestilo direktora da je Davidoviću odobrilo 15-dnevno odsustvo sa dužnosti.

⁴³ AS MPS-P, 1887, f. XXI, r. 79.

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ AS MPS-P, 1888, f. X, r. 112.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ AS MPS-P, 1890, f. XXVI, r. 125.

Ljubomira Davidovića, predavača užičke realke za profesora iste realke“. Davidović se sećao da je za brzo formalno dobijanje profesure, „za ovako lep i brz avanzman“, zaslužan bio njegov „dobri profesor Jovan Žujović“. ⁴⁸ Profesor Žujović, kao i ostali članovi komisije, izuzetno zadovoljni znanjem i prezentacijom znanja Davidovića tokom polaganja profesorskog ispita, predložili su Davidovića za „državnog pitomca“, odnosno da završi i studije zoologije i da „se spremi za profesora Velike škole“. Davidović je odbio ovaj predlog, uz obrazloženje da hoće da se ženi. ⁴⁹ Po povratku u Užice, ovu nameru je i ostvario. Januara 1889. Ljubomir Davidović se venčao sa Darinkom Popović, kćerkom užičkog sudije. ⁵⁰ Te 1889. godine, uz bračnu, Davidović se prihvatio i drugih dužnosti.

Neposredno po preuzimanju vlasti u Srbiji, početkom 1889. godine, radicali su započeli sprovođenje jednog od osnovnih načela njihovog stranačkog programa – lokalne samouprave. Sprovedeni su lokalni izbori na kojima su kandidati Radikalne stranke osvojili ogromnu većinu glasova i odborničkih mesta. Na izborima u Užicu 9. marta 1889. za odbornika užičke opštine izabran je i Ljubomir Davidović. ⁵¹ Novoizabrani ministar prosvete Svetozar Milosavljević je 6. maja 1889, svojim aktom, odredio Davidovića za revizora osnovnih škola u Podrinjskom okrugu. ⁵² Sledeće, 1890. godine obavljao je i dužnost revizora osnovnih škola i za Užički okrug. ⁵³

Uprkos dolasku Radikalne stranke na vlast, nije ostvaren davno planiran Davidovićev premeštaj. Svakako su ga bračna i odbornička dužnost „čvršće uvezale“ za Užice. I školske 1889/90. nastavio je da radi kao profesor Užičke realke. ⁵⁴ Tek u jesen 1890. usledio je premeštaj. Davidović je iz Užica upućen u Vranje za direktora niže gimnazije.

Tokom 1890. godine Ljubomir Davidović upućivao je ministru prosvete Andri Nikoliću molbe za premeštaj. Nikolić mu je obećao Niš ili Smederevo. ⁵⁵ Kako, međutim, svedoči sam Davidović: „Dok sam se spremao za seobu, dobi- jem pismo od Ljube Jovanovića u kome mi, po naredbi ministrovij, nudi direkturu vranjske niže gimnazije. Hoćemo da razvijemo življi nacionalni rad preko granice. Zaustavili smo se na tvom imenu. Ti si mlad, zdrav, okretan, oduševljen. Taman onakav kakav nam treba.“ Ponudu je Davidović odmah i sa zadovolj-

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ *Moja činovnička karijera i moje prvo ministrowanje*, Pravda, 20. februar 1940.

⁵⁰ AS MPS-P, 1889, f. II, r. 179. – Pismo Lj. Davidovića ministru prosvete od 13. januara 1889: „Molim gospodina Ministra, da mi izvoli odobriti šestodnevno odsustvo, radi venčanja, računajući odsustvo od 20. ov. meseca“.

⁵¹ AS MPS-P, 1889, f. VII, r. 143.

⁵² AS MPS-P, 1889, f. XXXII, r. 121.

⁵³ AS MPS-P, 1890, f. XXX, r. 98.

⁵⁴ AS MPS-P, 1890, f. II, r. 267.

⁵⁵ *Moja činovnička karijera i moje prvo ministrowanje*, Pravda, 20. februar 1940. – „Niš zbog veličine varoši i važnosti mesta – druga prestonica, a Smederevo zbog blizine moje selu“.

stvom prihvatio.⁵⁶ Za direktora niže gimnazije u Vranju postavljen je odlukom ministra prosvete Andre Nikolića 6. oktobra 1890.⁵⁷ Prve školske godine po dolasku Davidovića, vranjanska četvororazredna gimnazija je brojala samo 142 đaka.⁵⁸ Za sobom je ova školska ustanova imala tek nepunu deceniju rada (osnovana 1881). Kao najmlađi direktor gimnazije u tadašnjoj Srbiji (27 godina života) Davidović je sa velikim poletom prionuo na posao: „Služio sam oduševljeno. Učinio sam sve što može učiniti jedan mlad čovek sa silnom voljom, iako bez velikog nastavnickog iskustva. Školu sam uredio kako sam najbolje umeo. Visoko sam digao i ugled škole, i ugled nastavniki.“⁵⁹

Istraživači istorije gimnazije u Vranju svrstali su Davidovića među najliberalnije direktore ove ustanove.⁶⁰ O blagonaklonom stavu direktora Davidovića prema kolegama i đacima ostalo je više pisanih tragova. Na kraju prve školske godine upravljanja vranjanskom gimnazijom, u redovnom godišnjem ocenjivanju nastavnog osoblja, direktor je svih šest nastavnika ocenio ocenom vrlo dobar i za njihovo vladanje i za njihov rad. Tek kod jednog nastavnika je samo za vladanje dao ocenu dobar.⁶¹ I u godišnjem izveštaju upućenom ministru prosvete 9. jula 1891, po završetku školske godine, Davidović zaključuje da uprkos poteškoćama: „Neću preterati ako kažem, da me je uspeh iz svih predmeta zadovoljio potpuno“.⁶²

U spomenici Vranjske gimnazije zapisano je o Davidoviću: „Ovaj veliki vaspitač i „đačka majka“, kako su ga godinama zvali Vranjanci, oživljava rad škole i đacima poklanja osobitu pažnju“.⁶³ Godine 1891. Davidović sa nastavnicima osniva školski Fond siromašnih učenika Gimnazije. Cilj Fonda je bio prikupljanje materijalnih sredstava i materijalno pomaganje siromašnih učenika škole. Sredstva su se u Fond slivala od đачkih zabava, „interesa na uloženi kapital“, priloga utemeljivača, dobrotvora itd.⁶⁴ Fond je postojao sve do Prvog svetskog rata, kada je njegova imovina uništena. U rešavanju socijalnih i humanih pitanja, Fond siromašnih učenika odigrao je važnu ulogu i bez sumnje pomogao mnogim siromašnim gimnazistima da završe školu.⁶⁵

Davidović je iskazivao veliko razumevanje za đake siromašnog materijalnog stanja. Nasta Anđelković, učenica I razreda, morala je „zbog sirotnog stanja“ još novembra 1890. da napusti nastavu. Nastavila je sa učenjem kod kuće i pred početak naredne školske godine uputila je molbu da joj se omogući polaga-

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ AS MPS-P, 1891, f. XXXVI, r. 183 – Postavljen je sa godišnjom platom od 3.410 dinara, dok su plate ostalih profesora iznosile oko 1.500 dinara.

⁵⁸ AS MPS-P, 1891, f. V, r. 35.

⁵⁹ *Moja činovnička karijera i moje prvo ministrowanje*, Правда, 20. фебруар 1940.

⁶⁰ *Врањска гимназија 1881–1981*, Врање 1981, 139.

⁶¹ Исто, 137–138.

⁶² AS MPS-P, 1891, f. XXXVI, r. 185.

⁶³ *Врањска гимназија 1881–1981*, 60.

⁶⁴ Исто, 105–106.

⁶⁵ Исто, 107.

nje ispita da bi upisala II razred. Davidović i Profesorski savet vranjske niže gimnazije dali su pozitivno mišljenje na osnovu kojeg je ministar prosvete odobrio polaganje ovom đaku.⁶⁶

Pored „sirotnog stanja“ đaka i sama gimnazija se po opremljenosti mogla smatrati siromašnom. U pismu upućenom ministru prosvete 1. aprila 1891, Davidović obaveštava da „za poslednje tri godine nije nabavljeno gotovo ni jedno učilo, sem jednog jedinog atlasa za botanički kabinet“.⁶⁷ Zgrada gimnazije bila je stara turska građevina (Pašin konak) iz prve polovine 19. veka, građena od slabog materijala.⁶⁸ Te 1891. godine starešina škole Ljubomir Davidović preduzeo je sa nastavnicima i učenicima škole plansko uređenje dvorišta. Nekoliko godina potom u školskom dvorištu već je bilo 75 vrsta drveća i šiblja i 128 vrsta raznih zeljastih biljaka.⁶⁹

Ljubomir Davidović je smatran za političara koji je „imao najviše razumevanja za složene probleme naših južnih krajeva“ i bio „najbolji poznavalac stvarnosti na našem Jugu“.⁷⁰ Prva neposredna iskustva o Jugu upravo je sticao u vreme svog rada u Vranju devedesetih godina 19. veka. Kako je pomenuto, on je i upućen u Vranje da razvije „življi nacionalni rad preko granice“ i da „tu na granici Srbije sa Turskom propagira među omladinom patriotsku i nacionalnu svest“. Samo Vranje je i pre dolaska Davidovića imalo „četničku tradiciju“ još od 70-ih godina 19. veka.⁷¹ Kroz Vranje su prolazile mnoge četničke vojvode iz zagraničnih krajeva, a sa njima je Davidović izgradio gotovo „rodbinski odnos“.⁷² Dragash Denković piše da je Ljubomir Davidović „delio knjige i crkvene odežde sveštenicima u neoslobođenim krajevima, za vreme direktorovanja u Vranju“.⁷³

O „nacionalnom radu“ Davidovića za vreme njegovog boravka u Vranju 90-ih godina svedočanstvo je ostavio njegov „saborac“, beogradski apotekar Velimir Karić, koji se istovremeno obreo u ovoj srpskoj graničnoj varoši. Karić svedoči da su se „pored partiskih radnji (čika Ljuba i ja bili smo onda radikali) tamo u Vranju bavili i nacionalnim poslovima“.⁷⁴ Baveći se nacionalnim radom oni su dolazili u vezu s ljudima koji su radili na terenu u Južnoj Srbiji: „Videći šta se radi dole na granici i mi smo postepeno formirali naše čete, prebacivali naše ljude preko granice i postizali lepe uspehe, merili smo se s bugarskim četama, a bili

⁶⁶ AS MPS-P, 1891, f. XXVII, r. 28.

⁶⁷ AS MPS-P, 1891, f. XXX, r. 52 – „Pošto je ova gimnazija skorašnja, to su joj neki kabineti dosta nepotpuni – fizički i hemiski – a u nekim kabinetima nema gotovo ništa – u zoološkim i botaničkim.“

⁶⁸ *Врањска гимназија 1881–1981*, 39.

⁶⁹ *Исто*, 54–55.

⁷⁰ Драгаш Ђ. Денковић, *Љубомир Давидовић и Јужна Србија*, у: *Споменица Љубомира Давидовића*, 95.

⁷¹ Др. Јован Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928, 6.

⁷² Драгаш Ђ. Денковић, *Љубомир Давидовић и Јужна Србија*, 96.

⁷³ *Исто*.

⁷⁴ *Политика*, 20. фебруар 1940.

smo i nadmoćniji od njih... U čitavoj ovoj akciji udeo Ljube Davidovića bio je značajan“.⁷⁵ Uz Davidovića i Karića, još jedan radikal aktivno se bavio nacionalnim radom tih godina u Vranju – Jakov (Jaša) Prodanović. Prodanović je postavljen za predavača gimnazije u Vranju novembra 1890. godine. U Vranju je početkom 90-ih godina 19. veka delovalo patriotsko društvo „Bratstvo Srbo-Makedonaca i Staro-Srbijanaca“ koje je brojalo preko 150 članova, uglavnom Srba poreklom iz Makedonije i Stare Srbije. Jaša Prodanović je bio „delovođa“ društva. Radikali, koji su od 1889. godine preuzeli vlast u Srbiji, nastojali su da objedine i stave pod svoju kontrolu sve centre srpskog nacionalnog rada u zagraničnim krajevima. Iako tek „delovođa“ ovog društva Prodanović je preduzeo mere „da malo ozbiljnije 'Bratstvo' radi i da im ne da (upravi društva – prim. aut.) da svaki na svoju ruku čini što hoće“.⁷⁶

Ljubomir Davidović, kao direktor gimnazije, bio je neposredno zadužen za brigu o đacima koji su dolazili iz zagraničnih krajeva. O njihovom broju u vranjskoj gimnaziji, u ovo doba, podaci se razlikuju. Razlika je proisticala i iz potrebe da se u izveštajima škole ovi podaci „prikrivaju da se ne bi otkrila njihova migracija sa turske teritorije i donela njihovim roditeljima neprijatnosti turskih zakona i progona“.⁷⁷ Istraživač istorije gimnazije u Vranju Radoš Trebješanin za 1889. godinu navodi da je od ukupno 195 đaka njih trideset petoro dolazilo sa teritorije van granica tadašnje Srbije, tj. oko 18% đaka.⁷⁸ Nasuprot ovome, direktor Davidović u izveštaju Ministarstvu prosvete od 9. jula 1891. zapisuje da „je 1/10 od celokupnog broja upisanih đaka, iz neoslobođenih srpskih zemalja“.⁷⁹ U nameri da obezbedi bolje uslove školovanja „zagranične“ dece Davidović se obraćao i Ministarstvu prosvete i crkvenih dela, ali i Ministarstvu inostranih dela. U pomenutom izveštaju Ministarstvu prosvete iz jula 1891. piše: „Ne verujem da će i koja druga gimnazija srazmerno imati veći broj dece iz neoslobođenih krajeva. Ta okolnost navodi me, da iznesem ovde jedan predlog, koji se poglavito tiče ove srpčadi, što nam sa strane dolaze. Da bi se ta deca jače privezala za naše škole, da bi ih što više bilo, nužno bi bilo, da uslovi za dobijanje državnog blagodejanja, bar za njih budu lakši.“⁸⁰ Sledeće 1892. godine, 1. aprila, Davidović upućuje pismo ministru inostranih dela Nikoli Pašiću: „U vranjskoj nižoj gimnaziji uči se do 20 Srpčića iz Stare Srbije i Makedonije. Među njima ima tako siromašnih, da im je neophodna pomoć države – blagodejanje – te da svrše školu i docnije posluže ostvarenju najuzvišenijeg ideala svojega naroda“.⁸¹ Davidović je izneo konkretan zahtev za šestoro siromašnih zagraničnih đaka. Pašić je u načelu prihvatio Davidovićev predlog, uz uslov da će pomoć pružiti „onim dobrim učenicima za

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ AS, Ministarstvo inostranih dela (MID)-PP, 1892, red 58.

⁷⁷ Врањска гимназија 1881–1981, 92.

⁷⁸ Исто, 93.

⁷⁹ AS MPS-P, 1891, f. XXXVI, r. 185.

⁸⁰ Исто.

⁸¹ AS MID-PP, 1892, r. 436.

koje vi (Davidović – prim. aut.) imate uverenje da će docnije i hteti i moći vratiti se u tursku Srbiju kao učitelji“. Na osnovu ovog Pašićevog uslova, Davidović je krajem aprila uputio predlog za troje đaka.⁸²

Prosvetni i nacionalni rad Ljubomira Davidovića u Vranju bio je prekinut na nekoliko meseci krajem 1892. i početkom 1893. godine. U avgustu 1892. pala je radikalska vlada Nikole Pašića, a vlast je preuzela vlada liberala Jovana Avakumovića. Već u septembru otpočeli su premeštaji mnogih državnih činovnika, pre svega prosvetnih službenika. Liberalna vlada, a pre svih njen ministar unutrašnjih dela Stojan Ribarac, zastupala je mišljenje da će u političkoj borbi protiv radikala najdelotvorniji biti premeštaj prosvetnih radnika. Ribarac je smatrao da su učitelji i profesori glavna snaga i glavni agitatori Radikalne stranke. Iz gimnazije u Vranju premešteni su nastavnici Luka Kekić i Mitar Vujović, a potom i njen direktor.⁸³ Ukazom od 19. septembra 1892. Davidović je premešten za profesora gimnazije u Kruševcu.⁸⁴ Na Davidovićevo direktorsko mesto u Vranju postavljen je iz „političkih razloga“ Dimitrije Aleksijević.⁸⁵ Iako nova sredina, gimnazija u Kruševcu za Davidovića nije bila „strana“. Za sobom je imala tradiciju „buntovne“ sredine, stečenu još 80-ih godina u vreme žestokih sukoba radikala sa režimom kralja Milana. „Đačke generacije 90-ih godina bunile su se na svaku, njima na izgled, nepravdu. Među učenicima uvek se javljao đak „političar“, koji je istupao kao branilac đачkih prava, a među njima je bio zapažen Triša Kaclerović“. ⁸⁶ Među profesorima kruševačke gimnazije bio je i veći broj Davidovićevih stranačkih kolega.⁸⁷ Tokom rada u gimnaziji u Kruševcu Davidović je predavao fiziku, zoologiju i moralne pouke, a od januara 1893. i francuski jezik.⁸⁸

Boravak i rad Ljubomira Davidovića u Kruševcu bio je vremensku uslovljen promenama vlasti u Srbiji. Povratak radikala na vlast značio je i Davidovićev povratak na rad u Vranje. U proleće 1893. Aleksandar Obrenović je poverio mandat za novi kabinet svom vaspitaču dr Lazaru Dokiću, predstavniku desnog krila tzv. „umerenih“ radikala.⁸⁹ Novi predsednik vlade istovremeno je obavljao dužnost ministra prosvete i crkvenih dela. Već u prvom mesecu svog mandata ukazom je postavio (vratio) na mesto direktora gimnazije u Vranju Ljubomira Davidovića.⁹⁰

⁸² Isto.

⁸³ *Врањска гимназија 1881–1981*, 61.

⁸⁴ AS MPS-P, 1896, f. XLIX, r. 65.

⁸⁵ *Врањска гимназија 1881–1981*, 61, 159.

⁸⁶ *Сто година гимназије у Крушевицу*, Крушевац 1965.

⁸⁷ *Исто*, 60. – Među profesorima kruševačke gimnazije 1890-ih godina bio je radikal

Svetislav Zdravković.

⁸⁸ AS MPS-P, 1893, f. II, r. 121.

⁸⁹ *Историја српског народа*, књ. VI–1, 109.

⁹⁰ AS MPS-P, 1893, f. XXI, r. 5. – Pismo Ljubomira Davidovića ministru prosvete od 1. maja 1893. upućeno iz Vranja: „Potpisati je juče primio dužnost direktorsku u vranjskoj gimnaziji, pošto je razrešio g. Aleksijevića, dosadašnjeg direktora.“

Tokom drugog boravka u Vranju, april 1893 – decembar 1896, Davidović je intenzivirao stranački i nacionalni rad. Neki izvori govore da se na ponovljenim skupštinskim izborima na kandidatskoj listi Radikalne stranke za vranjanski okrug nalazilo i njegovo ime, ali izvesno je da nije stigao do skupštinskih klupa.⁹¹ Da je tokom boravka u Vranju bio radikalski politički pozicioniran svedoči i sam u svojim sećanjima na „vranjanske dane“: „Opštinski sud, iako protivnički – liberalni – često mi se obraćao. Ni jedanput se nisam oglasio o njegovu molbu.“⁹² Međutim, stranačko-politički angažman učinio je da Davidović tek u kraćem delu svog drugog boravka u Vranju i tamošnjoj gimnaziji bude i njen direktor. Početkom 1894. godine u zemlju se vratio bivši kralj Milan i pokrenuo, svojim povratkom, niz političkih potresa. Radikalna vlada generala Save Grujića je odstupila, kralj Aleksandar poverio je mandat „neutralnoj“ vladi Đorđa Simića, a Radikalna stranka je pristupila opstrukciji Skupštine. „Neutralna“ vlada nije mogla da opstane u okvirima važećeg Ustava. Kralj Aleksandar je razmatrao mogućnost ukidanja Ustava. Početkom aprila „Davidović, mali direktor niže gimnazije, šalje iz Vranja depešu u kojoj u ime naroda okruga vranjskog apeluje na Kralja da to ne čini“.⁹³ Ministar prosvete Andra Đorđević 8. aprila 1894. potpisuje Ukaz kralja Aleksandra kojim se dužnosti direktora gimnazije u Vranju razrešava Ljubomir Davidović i postavlja na to mesto profesor Milivoje Simić, do tada profesor Treće beogradske gimnazije.⁹⁴

Početkom te 1894. godine nekoliko radikalskih prvaka pokreće časopis *Delo* – „list za nauku, književnost i društveni život“. Urednik lista bio je Stojan M. Protić, a među saradnicima tadašnja i buduća poznata imena javnog života: Jaša Prodanović, Svetislav Simić, Branislav Nušić, Milan Đ. Milovanović, Jovan Cvijić, Ljubomir Stojanović i drugi. U knjizi broj četiri za 1894. godinu kao saradnik pojavio se sa svojim tekstom i Ljubomir Davidović. Naslov i tema teksta dali su jedan od budućih nadimaka Ljubomiru Davidoviću – *Mravi*.⁹⁵ Poput političkih tekstova u *Delu* i tekstovi iz ostalih oblasti nosili su političke poruke. Tako i Davidović, u tekstu o životu zajednice mrava, iznosi sopstvene vrednosne sudove kojima ukazuje na merila i stavove o putevima kojima bi ljudska zajednica, pre svega u Srbiji, trebalo da se uputi. Na početku teksta Davidović daje „političku ocenu“ uređenja mravlje zajednice: „Mravi žive u zadrugama. Uređenje njihovih zadruga je tako, da bi mnogi ljudi mogli pozavideti njihovom društvenom uređenju... mravlje su zadruge prave republike, ali uređene tako, da im ne bi mogle ništa zameriti, ni najslobodoumnije socijal-demokrate. Njihove zadruge su

⁹¹ *Политика*, 20. фебруар 1940. – Velimir Karić, Davidovićev stranački i nacionalni saborac u Vranju u tom periodu, svedoči da se Davidović „kao direktor niže gimnazije javlja u još nesvršenoj tridesetoj godini na jednoj kandidatskoj listi“ sa njim.

⁹² *Моја чиновничка каријера и моје прво министровање*, Правда, 20. фебруар 1940.

⁹³ *Политика*, 20. фебруар 1940.

⁹⁴ AS, Pokloni i otkupi, 115–27.

⁹⁵ Љубомир М. Давидовић, професор, Врање: *Mravi*, „Дело“, књ. IV, Београд 1894, 393–413.

prave radničke države“. U tekstu se naslućuje i Davidovićeve stav prema državi, to jest njegovo vrednovanje patriotizma: „Požrtvovanje u mrava je nedostižno: poginuti za svoju zadrugu, isprсити se radeći na opštem dobru... Da li bi bilo sramote za čoveka, za to razumno stvorenje, da se u ovom pogledu ugleda na ove instiktivne životinje?“ Tu je i, pomenuti, Davidovićeve odnos prema marljivosti: „Mravi najstrože primenjuju ono lepo pravilo: ko ne radi, ne treba ni da jede“. Rigidan stav, dalje, „ublažava“: „U mravlјim zadrugama je dužnost svakog člana da radi koliko god može, ali s druge strane zadruga je dužna da mu da, sve što mu je potrebno; u njihovim zadrugama najstrožije je primenjeno načelo – svaki po mogućnosti, svakom po potrebi.“⁹⁶

Ezopovski tekst Ljubomira Davidovića u *Delu* potpuno se uklapao u atmosferu, tj. stepen politizacije srbijanskog društva u prvoj polovini 90-ih godina 19. veka. U *Delu* je objavlјen i tekst jednog stranog novinara koji oslikava „stanje duhova“ u tadašnјoj Srbiji: „Vas će u Srbiji politika da upropasti. Vi ništa drugo ne radite, no samo politiku terate – od pandura do ministra, i od najobičnijeg seljaka do najobrazovanijeg čoveka. Kulturne poslove i zadatke ste zanemariли, neznanje i nerad, pored zavidnoga prirodnoga bogatstva zemlje, ubijaju vas. Vi svi od reda u Srbiji: i seljaci, i trgovci, i sveštenici, i učitelјi, i činovnici, i zanatlije, i svi, i svi radite vrlo malo. Sav rad vam je – politika, i to ona prosta, sitničarska politika, koja vas je podelila u sto tabora, i koja od vas sviju pravi izdajnike. To je prvi pridevak, koji vi jedan drugom u lice bacate u zaoštrenoј borbi, koja jednako traje i nikako Vas ne ostavlјa. Vi hoćete Dušanovo carstvo, a ovamo tu Vašu malu slobodnu kuću, Srbiju, ne umete da smirite i uredite...“⁹⁷ U komentaru ovog teksta, urednik *Dela* zaključuje: „I u ovim prigovorima i prekorima ima mnogo, vrlo mnogo istine, koja je neprijatna i grka, ali za to ipak nije manјa istina.“⁹⁸

Nekoliko meseci pre razrešenјa sa mesta direktora dogodio se incident, čiji tok, odnosno reakcija Davidovićeve, može da ukaže na moralnu stranu njegove ličnosti. Sedmog februara 1894, Ljubomir Davidović uputio je pismo ministru prosvete Dimitriju Nešiću: „Noćas ili u subotu noću razbijen je sto u kancelariјi potpisanog i iz stola je odneseno 541 dinar i 70 para... Preduzete su sve mere da se novac pronađe“. Dan potom, 8. februara, Davidović upućuje novi dopis ministru: „Danas sam položio u gimnazisku kasu 329 dinara i 70 para na popunu pokradene zavodske kase. Taj sam novac sastavio delom svojim privatnim uštedama a delom svoјom februarskom platom i ležaće u kasi sve dotle, dok se ne pronađe lopov i ukraden novac.“⁹⁹ Nema dalјih podataka da li su lopov i novac nađeni, osim što je tri meseca kasnije novi direktor Milivoje Simić od novog ministra Andre Đorđevića tražio nabavku kase „kako se ne bi ponovio događaj iz februara.“¹⁰⁰

⁹⁶ Исто, 394–396.

⁹⁷ Политичка размисљања, „Дело“, књ. I, Београд 1894, 139. – Из историје наших дана, од једног новинара, писано на Божић 1893.

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ AS MPS-P, 1894, f. XVII, r. 111.

¹⁰⁰ Исто.

Nacionalni rad, kao direktor gimnazije, Davidović je nastavio tamo gde je prekinuo septembra prethodne godine. Nastavlja svoje angažovanje za bolje uslove školovanja đaka koji su dolazili iz zagraničnih krajeva. Krajem 1893. godine upućuje pismo ministru inostranih dela generalu Savi Grujiću u kojem moli za državnu pomoć za neke od ovih đaka i obrazlaže: „Za kratko vreme, sa neznatnom pomoći, oni bi se spremili za valjane srpske učitelje u neoslobođenim srpskim krajevima, oni bi bili odani pobornici srpskih misli i srpskih želja u tim krajevima; oni bi bili valjani i kao Srbi i kao učitelji, samo ako bi im se pomoglo da školu svrše...“.¹⁰¹ Iz sadržaja dopisa može da se vidi popustljivost i razumevanje Ljubomira Davidovića prema „zagraničnim“ đacima. U pojedinačnom obrazloženju učenika za koje je zatražio državnu pomoć, Davidović za jednog od njih kaže da je „slučajno slab“ iz jednog predmeta, dalje, za jednu učenicu priznaje da je slab đak, „ali je prošle godine primila pomoć iz područnog Vam ministarstva“, da bi za dve sestre, učenice njegove gimnazije, obrazložio da „će pouzdano otići za srpske učiteljice u Makedoniju, ali su za sada slabe učenice“.¹⁰²

Ministarstvo prosvete je nastojalo da najbolje kadrove šalje u gimnazije na oslobođenoj teritoriji iz više razloga, u prvom redu političkih i propagandnih. Zbog toga su i u gimnaziju u Vranju upućivani najbolji kadrovi, prvenstveno zbog njenog geografskog položaja i političkog zadatka koji je ona kao granična gimnazija imala sve do Balkanskih ratova.¹⁰³ U vremenu kada je Davidović boravio u Vranju, kao profesori gimnazije radili su etnolog Tihomir R. Đorđević i botaničar Lujo Adamović, potonji profesori Velike škole, odnosno Beogradskog univerziteta.¹⁰⁴ Kao predavač srpskog jezika, od novembra 1895, ovde je bio i Radoje Domanović.¹⁰⁵ Usled ovakve politike Ministarstva prosvete, Davidović je dobio veliku pomoć za nacionalni rad, kada je u gimnaziju u Vranju za profesora upućen Svetislav Simić. Simić je još sredinom 80-ih godina uzeo učešća u pokretu „Velikosrpske omladine“, posvećenom brizi za „svoju braću u Makedoniji“.¹⁰⁶ Već je imao iskustvo rada u političkom odeljenju Ministarstva inostranih dela, dok je u listu *Delo* uređivao rubriku „Pregled bugarskih listova“. Prvenstveni zadatak Ljubomira Davidovića i Svetislava Simića bio je suzbijanje bugarske propagande i „sanstefanske“ misli na ovom delu Balkana. Njih dvojica su sredinom 90-ih godina faktički upravljali radom gimnazije u Vranju, jer su obojica bili naizmenično u poziciji zastupnika njenog direktora Milivoja Simića, koji je bio slabog zdravlja i često odsutan. Milivoje Simić je, po pravilu, jednog od ove dvojice određivao za svog zastupnika, posebno kada su bili aktuelni „osetljivi“ nacionalni zadaci.

Osnovni, profesorski rad u gimnaziji u Vranju Davidović je obavljao ko-
rektno, mada sa čestim odsustvima, uglavnom zbog obilaska porodice u Leskov-

¹⁰¹ AS MID-PP, 1893, r. 410.

¹⁰² Isto.

¹⁰³ *Врањска гимназија 1881–1981*, 125.

¹⁰⁴ AS MPS-P, 1895, f. VII, r. 40.

¹⁰⁵ AS MPS-P, 1895, f. XXXIV, r. 37.

¹⁰⁶ AS MID-PP, 1896, r. 477.

cu.¹⁰⁷ Đacima je držao predavanja iz zoologije, botanike, fizike i hemije.¹⁰⁸ Njegov profesorski rad direktor Milivoje Simić je povoljno ocenjivao.¹⁰⁹ U vranjskom okrugu Davidović je obavljao i dužnost nadzornika osnovnih škola.¹¹⁰

Konačno, i samom Davidovićevu „vranjanski dani“ ostali su u najlepšoj uspomeni. O tome svedoče autobiografska kazivanja koja je zabeležio i objavio, posle smrti Davidovića, njegov lični sekretar: „Bio sam voljen od svojih đaka i prijatelja, a poštovan i od svojih protivnika, ispravno političkih. 'Gospodin direktor' bio je velika i uvažena ličnost. Na savet mi se dolazilo kao kakvom iskusnom starcu, iako mi je bilo tek 27 godina... Naša škola bila je onda briga i ljubav svih Vranjanaca. Školske svečanosti bile su narodne svetkovine...“¹¹¹

Uprkos tome što je bio više zainteresovan za ostanak u Vranju ili prelazak u Leskovac, posle deset godina službe po unutrašnjosti Srbije početkom januara 1897. Davidović biva premešten u prestonicu, gde je postavljen za sekretara I klase Ministarstva prosvete i crkvenih dela.¹¹²

Nebojša A. Popovic

LJUBOMIR M. DAVIDOVIC – INTRODUCTION TO BIOGRAPHY

Summary

Ljubomir Davidovic (1863–1940) was one of the leading figures of political history of Serbs and Serbia in the first half of the 20th century, and yet Serbian historiography failed to produce his biography. First decades of his life are analyzed in this article on the basis of available historical sources. Born in the village Vlaska (Kosmaj county, Belgrade district) on 12/24 December 1863 in the family of priests, he completed his education in Belgrade. After the First Belgrade Gymnasium he completed Faculty of Philosophy (mathematics and sciences) at the Belgrade Great School. He began his career as a teacher, professor and lastly a director of several gymnasiums in inner Serbia: Uzice, Vranje, Krusevac. During his work in education he actively campaigned as a follower of the Radical Party. He was elected to local council in Uzice, and failed to become an MP during his stay in Vranje. Alongside with party politics, he was active in creation of national strategy, especially during his stay as a professor and director in Vranje. This borderline region was a centre of lively national policies directed towards Serbian regions under the Ottoman governance.

¹⁰⁷ AS MPS-P, 1894, f. VIII, r. 45; AS MPS-P, 1895, f. XXXIV, r. 37 itd. – Molbe Ljubomira Davidovića da mu se odobri odsustvo da bi „otputovao u Leskovac kod svoje porodice“.

¹⁰⁸ AS MPS-P, 1895, f. 49, r. 114.

¹⁰⁹ AS MPS-P, 1896, f. 48, r. 42.

¹¹⁰ AS MPS-P, f. XIX, r. 1.

¹¹¹ *Moja činovnička karijera i moje prvo ministrowaње*, Pravda, 20. februar 1940.

¹¹² *Moja činovnička karijera i moje prvo ministrowaње*, Pravda, 21. februar 1940.

URBANIZACIJA MEĐURATNOG BEOGRADA*

Primer naselja „Kotež Neimar“

APSTRAKT: Izgradnja naselja Kotež Neimar kao primer urbanizacije Beograda između dva svetska rata. Sporovi između građevinskog preduzeća, Opštine beogradske i stanovnika naselja. Komunalni problemi stanovništva i Kotež Neimar kao istorijska arhitektonska celina Beograda.

Ključne reči: Beograd, modernizacija, urbanizam, gradska kultura

U istoriji urbanističkog razvoja Beograda otvoreno je novo poglavlje posle 1918. godine. Grad je tada doživeo dve velike istorijske promene. Od pograničnog mesta i prestonice male države na periferiji Evrope postao je centar znatno uvećane države. Položaj na granici bio je od najvećeg značaja za njegovu tadašnju istoriju, a upravo to se promenilo posle Prvog svetskog rata. Pored te ogromne promene, naseljavanje i širenje grada, koje i tokom 19. veka nije bilo zanemarljivo, sada poprima ogromne razmere i grad se pretvara u megapolis za svega nekoliko posleratnih godina. Ove pojave nisu bile praćene niti prouzrokovane privrednim usponom. Beograd kao centar nove države nije bio mesto koncentracije najvećeg kapitala u zemlji, već su to bili krajevi bivše Austro-Ugarske. Grad je upravo izašao iz rata, sa uništenim stambenom fondom (više od 25% zgrada) i potpuno desetkovanim stanovništvom. U njega su se vraćali izbeglice i vojni obveznici, pored novih stanovnika koji su hrlili iz svih krajeva zemlje u potrazi za zaradom. Loši higijenski uslovi, potpuno neodgovarajuća i u ratu dodatno razorena komunalna mreža, zdravstveno stanje stanovništva i epidemije zaraznih bolesti, bili su uslovi u kojima je započet veliki građevinski bum posleratnog Beograda. Vlasti nisu imale zakonske mogućnosti ni materijalna sredstva da rukovode izgradnjom, niti da je stave pod nadzor. Građevinska delatnost je bila prepuštena privatnoj inicijativi što je, bez odgovarajuće regulative, imalo negativne posledice. Nedostatak stambenog prostora izazvao je ogroman skok kirija, koje su iznosile 30–50% mesečne zarade. To je dovelo do masovne divlje gradnje, kako na periferiji, tako i u centru. Država i opština su ulagale u razvoj grada znatno

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (broj 147039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

manje od privatnih preduzetnika. Privatni interesi su dosta usporili i usvajanje Generalnog plana (što se dogodilo tek 1924), a što je bio neophodan uslov za urbanistički razvoj grada i za zakonske okvire koji bi regulisali ponašanje investitora, opštine i stanovnika, tj. kupaca i zakupaca nekretnina.¹

U takvim prilikama arhitekti i urbanisti u Beogradu, kao i u drugim evropskim gradovima u to vreme, tragali su za humanijim i zdravijim načinom stanovanja. U svetu je taj pokret bio uzrokovan industrijalizacijom, koja je dovela do guste naseljenosti gradova i nehumanih uslova stanovanja. U Beogradu to svakako nije bio razvoj industrije, već činjenica da je postao administrativni centar naglo uvećane, ali veoma siromašne države u kojoj je veličina grada sama po sebi privlačno delovala kao mogućnost bolje egzistencije. Tada popularan koncept „vrtnog grada“, nastao u Engleskoj u 19. veku, prihvatani u celom svetu sa lokalnim varijacijama, našao je primenu (ili pokušaj primene) i u Beogradu.² Reč je uglavnom o individualnom stanovanju, nasuprot stambenim „kasarnama“, gde je svaka kuća okružena vrtom, ali su sve povezane u jedno naselje koje ima kulturne i zabavne sadržaje. Uz to, vrtini grad je saobraćajno povezan sa poslovnim centrom. O ovom konceptu i mogućnostima njegove primene u Beogradu mnogo se govorilo i pisalo u međuratnom periodu.³ Koncept vrtnog grada izveden u praksi, sa lokalnim varijacijama u odnosu na beogradske uslove, predstavljaju tri beogradska naselja podignuta u međuratnom periodu: Kotež Neimar, Profesorska kolonija i Činovnička kolonija.⁴

Kotež Neimar je prvo naselje ovog tipa u Beogradu. Ime je dobilo po reči „cottage“ (engl. koliba, odn. mala porodična kuća) koja ukazuje na koncept „vrtnog grada“ i njegovo englesko poreklo, dok je drugi deo naziva, Neimar, dobilo po građevinskom preduzeću Neimar a. d., koje je otkupilo zemljište, platilo izradu projekta naselja i prodavalo placeve. Urbanistički projekat naselja uradili su bečki arhitekti,⁵ ali je zbog brojnih problema i uslova gradnje u Beogradu njihov projekat bitno izmenjen u praksi.

¹ Vidi: Draga Vuksanović Anić, *Urbanistički razvitak Beograda u periodu između dva svetska rata (1919–1941)*, Istorija XX veka, zbornik radova, IX, Beograd 1969, 447–510; Branko Maksimović, *Problemi urbanizma*, Beograd 1932; *Beograd u prošlosti i sadašnjosti. Povodom 500 godišnjice smrti despota Stefana*, Beograd 1927; Slobodan Vidaković, *Naši socijalni problemi*, Beograd 1932.

² Koncept vrtnog grada definisan je od strane Garden Cities & Town Planning Association u Londonu 1919. godine kao: „...gradić projektovan za zdrav život i industriju; veličina koja čini mogućim kapacitet društvenog života, ali ne više od toga; okružen je pojasom poljoprivrednog zemljišta, a celokupni teren je u javnom vlasništvu ili pripada povereničkom udruženju osnovanom od strane i u korist zajednice.“ (Ebenerzer Howard, *Garden Cities of To-Morrow*, The MIT Press, Cambridge, Mass, 1965, 9–28, 26. Citirano prema: Dragana Ćorović, *Primena koncepta vrtnog grada u Beogradu u periodu između dva svetska rata*, magistarski rad u rukopisu, Beograd 2008, 20).

³ Tekstovi arhitekta Jana Dubovog i njegova predavanja o ovoj temi: Jan Dubovi, *Vrtarski grad*, Tehnički list, VII, 1. januar 1925, 7–11, 15. januar 1925, 19–24, 1. februar 1925, 42–46; Isti, *Nešto o gradovima u vrtu. Značaj grada i sela budućnosti*, Savremena opština, 1. april 1926, 81–88. Brojni tekstovi u *Savremenoj opštini* i *Srpskom tehničkom listu*, radovi Branka Maksimovića (*Problemi urbanizma*, Beograd 1932) i Slobodana Vidakovića (*Naši socijalni problemi*, Beograd 1932) i dr.

⁴ Detaljno o konceptu vrtnog grada i njegovog teorijskoj i praktičnoj razradi u Beogradu u: D. Ćorović, *n. d.*

⁵ Snežana Toševa, *Arhitektura, urbanizam....*, u: Ista, Srbija i Britanija. Kulturni dodiri početkom 20. veka /Snežana Toševa, Serbia and Britain: cultural contacts at the beginning of the 20th century/, Beograd 2007, 56–112, 93–100.

Područje Kotež Neimara bilo je potpuno neobrađen teren, izvan gradskog rejlona, sve do 1920, kada je građevinsko preduzeće Neimar a. d. otkupilo to imanje i pretvorilo ga u građevinsko zemljište, na prostoru između ulica Nebojšine, Čuburskog potoka (danas: Južni bulevar), Maksima Gorkog i Šumatovačke.⁶ Pre Prvog svetskog rata na ovom terenu su bile prosečene samo Braničevska (1888), Maksima Gorkog (tada: Veliki mokroluški put, 1888), Nebojšina (1894) i Hadži Milentijeva (1896) ulica. Posle rata, tokom izgradnje naselja prosečene su sve ostale ulice koje danas postoje.⁷ Prema podacima iz 1928. godine, ukupna površina ovog terena iznosila je 260.000 km², ispresecana sa deset ulica: Prestolonaslednikova (danas: Internacionalnih brigada), Hadži Milentijeva, Vojvode Putnika (danas: Đorđa Vajferta), Janka Veselinovića, Lamartinova, Levačka (danas: Kornelija Stankovića), Čuburska (danas: Petra Kočića), Reonska (danas: Južni bulevar).⁸ Posle Prvog svetskog rata, u vreme izgradnje Kotež Neimara prosečena je većina ulica koje danas postoje: deo Južnog bulevara (ranije: Reonska), 1923, Skerlićeva 1925; Đorđa Vajferta (tada: Vojvode Putnika) 1925, Lamartinova 1924, Rankeova 1927, Internacionalnih brigada (tada: Prestolonaslednikova) 1928, Kornelija Stankovića 1926, Maksima Gorkog (tada: Prestolonaslednika Petra) 1926. i Petra Kočića 1927. godine.⁹

Kotež Neimar je bio prvo beogradsko predgrađe u zelenilu, izgrađeno kao jedna varijanta „vrtnog grada“. Za razliku od Proforske i Činovničke kolonije, gde je više arhitekata uradilo nekoliko tipskih planova kuća, ovde su svi projekti bili individualni i u tom smislu Kotež Neimar nije „kolonija“. Iako je preduzeće Neimar a. d. već 1920. godine otkupilo ovo zemljište, pre 1924. izgrađeno je samo nekoliko kuća. Izgradnja je u većem obimu započela tek 1924. godine,¹⁰ kada je usvojen Generalni urbanistički plan Beograda, iako je preduzeće izradilo plan parcelacije, izgradnje vodovoda i kanalizacije i predalo ga Opštini na usvajanje još u maju 1921. Pre usvajanja Generalnog plana, a posebno imajući u vidu ratna razaranja u gradu i potrebu sanacije najužeg centra, Opština nije bila u mogućnosti da odobri plan vodovoda i kanalizacije, ali je odobrila parcelaciju zemljišta i prodaju placeva, sa korekcijama, s obzirom na predstojeće usvajanje Generalnog plana. Predmet o regulaciji Kotež Neimara rešavan je čak dve godine. Preduzeće je planiralo izgradnju vila na oko 200 placeva, sa oko 500 stanova

⁶ Nikola D. Čopić, *Beogradska predgrađa između dva svetska rata*, rukopis iz 1974, Muzej grada Beograda, 89–90. U literaturi se podaci o granicama ovog naselja ne poklapaju potpuno. Čopić je, kao svedok i savremenik, zabeležio navedene granice koje se, sa manjim odstupanjima, poklapaju sa podacima dnevnog lista *Vreme*, iz 1928. godine, po kojima se područje Koteža protezalo ispod Svetosavske crkve, između ulica Braničevske, Prestolonaslednika Petra (danas: M. Gorkog), Čuburski potok (danas Južni bulevar) i Šumatovačke (*Kotež Neimar*, *Vreme*, 1. jul 1928). Svetlana Nedić u tekstu znatno novijeg datuma navodi podatke koji donekle odstupaju, pa bi tako granica Kotež Neimara bila između Nebojšine, Đorđa Vajferta, Maksima Gorkog, Internacionalnih brigada i Rankeove. (Divna Đurić Zamolo, Svetlana Nedić, *Stambeni delovi Beograda i njihovi nazivi do 1941. godine*, Godišnjak grada Beograda, XL–XLI 1993/1994, 65–106, 79).

⁷ N. D. Čopić, *n. d.*, 90.

⁸ *Kotež Neimar*, *Vreme*, 1. jul 1928. U ovom tekstu pominju se još dve ulice na Kotež Neimaru, Koruška i Obrenovačka, ali se one pod tim imenom ne mogu naći.

⁹ N. D. Čopić, *n. d.*, 90.

¹⁰ *Isto*, 89; Izveštaj za Petu poslovnu godinu 1924. sa Petog redovnog skupa akcionara, 29. marta 1925, Arhiv Jugoslavije (AJ) 65, Ministarstvo trgovine i industrije KJ (MTI), Neimar a. d., 1223/2297.

po četiri do pet soba.¹¹ U sredini naselja planiran je park od 7000 m², oko kojeg je trebalo da budu sagrađene 2–3 javne građevine za potrebe tog kraja. Naselje je trebalo da ima osam malih skverova.¹² Kupci su bili obavezni da u roku od šest godina od kupovine placa otpočnu zidanje. Planovi su morali dobiti odobrenje preduzeća Neimar a. d., kako bi bili usaglašeni sa tipom ostalih vila i kako ne bi ugrožavali postojeće. Mesto za podizanje vile bilo je unapred određeno, 5–6 m od fronta ulice. Projekat fasada takođe je morao odobriti Neimar a. d. Ukoliko kupac ne sazida kuću po planu, tapija se nije izdavala.¹³ Društvo je celo imanje kupilo za 10 dinara po m², pa je parcele između 400–800 m² prodavalo za 40–50 dinara po m², a posle 1925, kada je moglo da izdaje tapije i kada je već usvojen Generalni urbanistički plan, i po 100 do 120 dinara po m². Ubrzo je niklo 60 do 70 kuća, a cene placeva su skočile na 120–150 dinara po m².¹⁴ Preduzeće je gradilo vile 10% jeftinije od predračunskih tržišnih cena pod uslovom da se svake godine prijavi najmanje deset lica za gradnju, kao i onima koji prihvate da zidaju po planovima Neimara a. d.¹⁵ Kuće su uglavnom građene kreditima Državne hipotekarne banke, a samo 1928. godine banka je u ove svrhe odobrila oko 60 miliona dinara kredita.¹⁶ Posle 1924. izdate su tapije vlasnicima koji su ranije kupili placeve i pristupilo se izradi zajedničkih betonskih trotoara.¹⁷ Od 1927. godine preduzeće Neimar a. d. koncentrisalo se na izgradnju Koteža, gde je izgradnja krenula bržim tempom, a počelo je presecanje ulica i komunalni radovi.¹⁸ Gradnja je brzo napredovala. Do 1928. godine izgrađeno je više od 200 vila.¹⁹ Od tada do kraja 1940. sve ulice su kaldrmisane, uvedene su vodovodna mreža i kanalizacija, a 1929. prva autobuska linija od Kalemegdana do Kotež Neimara. Od 1931. uvedena je posebna linija do „Londona“.²⁰ Već 1932. godine u naselju nije bilo gotovo nijednog praznog placa.²¹ Kada je 1931. usvojen novi Građevinski zakon i pomerene granice gradskog rejona, regulisane su ulice od Koteža Neimara do Kralja Aleksandra i

¹¹ Memorandum. Tehnički opis za kanaliziranje imanja Građevinsko-tehničkog preduzeća Neimar, 12. maj 1921; Beleška Građevinske sekcije, 7. jun 1921; Izveštaj Odseka za kanalizaciju Sudu Opštine grada Beograda; Uprava vodovoda Sudu grada Beograda, 30. maj 1921 (Istorijski arhiv Beograda (IAB), fond Opština grada Beograda, Opšte odeljenje, pravni odsek, f. 271/1, Spor Neimara a. d. sa Opštinom grada Beograda).

¹² Preduzeće Neimar a. d. – Sudu Opštine grada Beograda, 12. maj 1921, (IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1); Борисављевић М, *Котеж Неимар*, Правда, 10. новембар 1932).

¹³ Primerak tipskog ugovora i Uslovi za prodaju placeva i zidanje vila u Kotežu Neimar niže crkve Sv. Save, Beograd, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

¹⁴ Борисављевић М, *Котеж Неимар*, Правда, 10. новембар 1932.

¹⁵ Primerak tipskog ugovora i Uslovi za prodaju placeva i zidanje vila u Kotežu Neimar niže crkve Sv. Save, Beograd, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

¹⁶ *Котеж Неимар*, Време, 1. јул 1928.

¹⁷ Izveštaj za Šestu poslovnu godinu 1925, sa Šestog redovnog godišnjeg zbora akcionara, 18. aprila 1926, AJ 65, fond MTI, Neimar a. d., f. 1223/2207.

¹⁸ Izveštaj za Sedmu poslovnu godinu 1926, sa Sedmog redovnog godišnjeg zbora akcionara, 27. marta 1927, AJ 65, fond MTI, Neimar a. d., f. 1223/2207.

¹⁹ *Котеж Неимар*, Време, 1. јул 1928.

²⁰ N. D. Ćorić, n. d., 90; *Скупштина Друштва за улепшавање и уређење Неимара*, Правда, 21. март 1932.

²¹ *Београд, град у врту*, Политика, 3. октобар 1932.

Gospodara Vučića, pa je preduzeće počelo da prodaje parcele i na tom području (tzv. novi Kotež Neimar).²² Na primeru građevinskog preduzeće Neimar a. d. i svih dešavanja u vezi sa izgradnjom ovog naselja, može se steći uvid u uslove u kojima su poslovala građevinska preduzeća u međuratnom Beogradu i sagledati sudbina privatnog preduzetništva u ovoj oblasti, kada se uzmu u obzir zakoni, ekonomske prilike u zemlji i svetu i naseljavanje Beograda sa svim pratećim komunalnim problemima. Građevinsko-tehničko preduzeće a. d. Neimar osnovano je 1919. u Zemunu. Osnivači i veliki akcionari bili su većinom poslovni ljudi sa područja bivše Austro-Ugarske, koji su tada raspolagali većim kapitalom nego preduzetnici sa područja predratne Kraljevine Srbije.²³ Beograd je, kao prestonica nove države, naglo privukao preduzetnike koji su počeli da u njega ulažu kapital, nadajući se brzoj dobiti. Iako su mogućnosti izgledale velike, razvojni problemi i grada i države bili su suviše složeni, pa se mnogima uloženi kapital nije isplatio. Preduzeće Neimar predstavlja jedan od takvih primera u građevinskoj industriji međuratnog Beograda, na kojem se mogu pratiti problemi industrije i privatnog preduzetništva u kontekstu strukturnih problema urbanog razvoja Beograda.

Da bi lakše poslovalo na teritoriji glavnog grada, preduzeće je u decembru 1919. otvorilo filijalu u Beogradu, a u junu 1929, radi usklađivanja sa novim propisima u duhu centralizacije zemlje, prenelo je sedište u Beograd, kao i većina akcionarskih društava iz cele države. Izgradnja naselja Kotež Neimar uglavnom je završena do početka tridesetih godina, a preduzeće je od tada zapalo u dugove.²⁴ Predložena je likvidacija 1930, zbog duga kod Založne banke, ali je preduzeće nastavilo da radi i pokušalo je da sanira finansije. Iz mnogih razloga to nije uspeo i od 1937. započeta je likvidacija, pa je glavnica sa 5 miliona smanjena na milion dinara.²⁵ Preduzeće je tri puta menjalo sedište. U početku se nalazilo u Vidin-

²² Na tom području preduzeće Neimar a. d. imalo je oko 82.000 m² parcele i 28.000 m² za ulice. Brzo je izvršena nivelacija zemljišta, odobrena parcelacija od Tehničke direkcije, a izgradnja je takođe bila brza zbog dobrih saobraćajnih veza u blizini Aleksandrove ulice. (Izveštaj UO sa 12. redovne skupštine, 24. april 1932, Izveštaj UO sa 13. godišnjeg zbora akcionara, 29. jun 1933, AJ 65, fond MTI, Neimar a. d., f. 1223/2207).

²³ Članovi Upravnog odbora: predsednik Vasa Muačević, posednik i narodni poslanik iz Osijeka; potpredsednici: Kamenko Paprić, direktor iz Zemuna, Novak Dunderski, posednik iz Starog Bečaja, Mihajlo Georgijević i Andrija Sečujski, trgovci iz Novog Sada, Panta Tadić, trgovac iz Beograda, dr Ivan Kobal, direktor iz Srpskog centralnog zavoda iz Novog Sada, Martin Pilar, arhitekt, ispred Prve hrvatske štedionice iz Zagreba, Milan Francuski, direktor iz Srpskog centralnog zavoda iz Novog Sada, Vjekoslav Hajncl, arhitekt, ispred Hrvatske eskontne banke iz Zagreba, Radivoj Kovačević, direktor iz Prometnog AD iz Zagreba. Direktor građevinsko-tehničkog preduzeća a. d. „Neimar“ bio je Petar Putnik, inženjer iz Beograda. Članovi Nadzornog odbora takođe su bili većinom iz krajeva bivše Austro-Ugarske: dr Milivoj Kovačević iz Novog Sada, Mita Klicin, narodni poslanik iz Novog Sada, Lazar Dunderski, arhitekta iz Zagreba, Milivoj Šićarević iz Srpskog centralnog zavoda iz Novog Sada, Stevan Radivojević, inženjer iz Novog Sada i Draga Čolaković, inženjer iz Pančeva. (Pismo građevinsko-tehničkog preduzeća a. d. Neimar – Ministarstvu trgovine i industrije, 25. decembar 1919, AJ 65, fond MTI, Neimar a. d., f. 1223/2207).

²⁴ Odobrenje Ministarstva trgovine i industrije KJ, 26. decembar 1919, AJ 65, MTI, Neimar a. d., 1223/2207; Izmene pravila građevinsko-tehničkog preduzeća Neimar a. d., usvojene na vanrednom zboru akcionara, 16. juna 1929, AJ 65, MTI, Neimar a. d., 1223/2207.

²⁵ Vanredna skupština akcionara 29. juna 1930, AJ 65, MTI, Neimar a. d., 1223/2207; Izveštaj UO sa 15. godišnjeg zbora akcionara, 15. avgust 1937, AJ 65, MTI, Neimar a. d., 1223/2207.

skoj 28, na privatnoj adresi predsednika Petra Punika, što ukazuje na to da u tom periodu još nisu imali službene prostorije. Kupci placeva na Neimaru zaključivali su ugovore u Hadži Milentijevoj 19.²⁶ Od 1933. sedište je preneto u službene prostorije u Aleksandrovoj 310, jer je imanje društva od Koteža do Aleksandrove ulice 1931. obuhvaćeno gradskim rejonom, ulice su regulisane i započeta je izgradnja vila na tom području, tzv. novom Kotežu.²⁷ Poslednje sedište preduzeća od 1939. bilo je u ulici Džordža Vašingtona 26, pošto je zemljište u ulici Kralja Aleksandra tokom likvidacije prodato za dugove.²⁸ Preduzeće je konačno likvidirano 1948. godine.

Faktori koji su uticali na krah preduzeća Neimar a. d. odražavaju najveće probleme u urbanom razvoju međuratnog Beograda: stihijski rast grada i nemoć gradskih vlasti da odgovore na prevelike izazove, kao i zakonska regulativa koja nije uspevala da ide u korak sa realnošću. Iz zbornih akata akcionarskog društva može se steći uvid u prilike u kojima je radila građevinska industrija međuratnog Beograda. Prvih godina posle Prvog svetskog rata uslovi za gradnju su bili dobri i gradilo se izuzetno brzo i mnogo. Preduzeće je tada kupilo imanje na ovom području, u očekivanju brzog profita. Tokom 1922, međutim, došlo je do kašnjenja narudžbina i osećale su se opšte ekonomske teškoće posleratnog perioda u svetu. Vladala je velika potražnja građevinskog materijala i radne snage, ali i oskudica u kreditima, jer država još uvek nije obezbedila jeftine kredite preko Hipotekarne banke. Građevinska industrija je morala da plaća velike poreze i takse, a nije uživala potporu države. To je rezultiralo zastojem u izgradnji centra grada, a porastom građevinske delatnosti na periferiji. Ministarstvo je 1924. godine raspisalo javne licitacije, a konkurencije je porasla, pa su cene spuštane i do 30% od predračuna. Takva situacija, sa skupim kreditima čije su kamate išle do 18%–20%, potrajala je do 1926. kada je Hipotekarna banka počela da daje povoljnije kredite. Zborna akta preduzeća Neimar a. d. beleže i 1930. godinu kao izuzetno tešku za građevinarstvo, dok je 1932. bila uspešna, i pored svetske ekonomske krize.²⁹

Preduzeće Neimar je, kao i mnoga druga slična preduzeća, moralo da razgrana delatnost kako bi pokrilo gubitke u građevinarstvu. Početkom dvadesetih godina više se bavilo industrijskim preduzećima i nabavkom materijala nego gradnjom, pa je tako ostvaren povoljan bilans. Od početka su imali ciglanu, od 1922. stolarsku radionicu, a 1926. osnovali su fabriku vunениh tkanina. Te godine su izmenili pravila i u delokrug rada uveli podizanje industrijskih preduzeća i fabrika, upravo zbog problema u građevinarstvu. Tada su modernizovali ciglanu i unapredili stolarsku radionicu. Ciglanu su 1928. usavršili uvođenjem moderne sušare, a tekstilnu fabriku su izdvojili u posebno akcionarsko društvo, jer je imala gubitke. Ove aktivnosti, ipak, nisu pomogle Neimaru a. d. da prebrodi krizu i na-

²⁶ Pismo građevinsko-tehničkog preduzeća a. d. Neimar – Ministarstvu trgovine i industrije, 25. decembar 1919, AJ 65, MTI, Neimar a. d., 1223/2297; N. Čopić, *n. d.*, 89.

²⁷ Izveštaj Upravnog odbora sa 12. redovne skupštine, 24. april 1932, AJ 65, MTI, Neimar a. d., 1223/2207.

²⁸ Izveštaj UO sa 18. redovnog zbora akcionara, 25. mart 1939, AJ 65, MTI, Neimar a. d., 1223/2207.

²⁹ Vidi: izveštaje UO građevinskog preduzeća Neimar a. d. od 1919. do 1941. godine u: AJ 65, MTI, Neimar a. d., 1223/2207.

stavi poslovanje. Kako je 1930. bila izuzetno neuspešna godina, tekstilnu fabriku su dali u zakup, a stolarsku radionicu u Nebojšinoj 53 prodali su 1936. Hrvatskoj industriji katrana d. d., da bi pokrili gubitke.³⁰ U izveštajima Upravnog odbora često se kao razlog propasti domaćih preduzeća pominju prodor stranog kapitala i neangažovanje države u zaštiti domaćih preduzetnika. Sporovi sa državom i opštinom takođe su otežavali poslovanje. Preduzeće Neimar a. d. bilo je prinuđeno da plaća porez na imanja na Kotežu koja nije moglo da koristi, jer se čekalo na usvajanje Generalnog plana iz 1924. godine. U januaru 1922. oduzet im je posao na putu Beograd – Milatovačka reka (deonici puta za Kragujevac) zbog nepoštovanja rokova. Budući da ni Ministarstvo nije ispunilo svoje obaveze po tom ugovoru, preduzeće Neimar a. d. dobilo je spor na sudu, ali tek 1929. godine, što je značilo gubitak od 5 miliona dinara i tri godine gubitka posla.³¹ Sporovi sa Beogradskom opštinom povodom imanja na Kotežu takođe su imali epilog na sudu.

Tokom izgradnje naselja Kotež Neimar došlo je do sukoba interesa Opštine, građana (vlasnika kuća i placeva) i preduzeća Neimar a. d. Ovi sukobi i problemi koji su ih prouzrokovali dobra su ilustracija za uslove u kojima se odvijala urbanizacija međuratnog Beograda. Sporovi Neimara a. d. i Opštine izbili su istog trenutka kad je započeta gradnja, krajem 1924, a bili su vezani za plac predviđen za pijacu, regulisanje ulica, skverove za kioske i razgraničenje na granici rejona (na Čuburskom potoku), što je trebalo da utvrdi gradski katastar. U to vreme važio je Finansijski zakon iz 1922/23, čiji je član 251 predviđao da Opština za prosecanje ulica i regulaciju placeva može zavesti prinudni otkup imanja koja stoje na putu. Vlasnici su dobijali naknadu samo ako im se umanjivala vrednost celokupnog imanja, a ako se ta vrednost uvećavala, nadoknada nije bila predviđena.³²

Zemljište predviđeno Generalnim planom za pijacu u sredini naselja predstavljalo je jedan od problema. Iako planirana, pijaca je bila daleko od ostvarenja. Već 1926. preduzeće se žalilo što je prinuđeno da plaća porez za plac koji ne može da koristi, pa je podnelo zahtev da dobije drugi plac odgovarajuće vrednosti u zamenu, a ako bi Sud odustao od pijace, da se preduzeću dozvoli parcelacija i prodaja, ili podizanje pijace po njihovom planu. U međuvremenu, Neimar a. d. je plaćao porez na to zemljište u iznosu od 12.000 dinara godišnje, što je predstavljalo ogroman trošak.³³ Po vestima iz 1928. godine preduzeće je izmenilo projekat, pošto se stanovništvo izjasnilo protiv podizanja pijace, imajući u vidu blizinu Kalenićeve pijace. Neimar a. d., međutim, još nije imao dozvolu da raspolaže tim zemljištem.³⁴ Plac prvobitno predviđen za pijacu godinama je stajao prazan, pretvorio se u deponiju, a građani su se često žalili Opštini na preduzeće

³⁰ Izveštaji UO, 28. maj 1922, 22. maj 1923, 31. maj 1924, 29. mart 1925, 18. april 1926, 27. mart 1927. u: AJ 65, MTI, Neimar a. d., 1223/2207; *Становништво Котеж Неимара против фабрике за израду терисане хартије у Небојшиној улици*, Политика, 24. mart 1936.

³¹ Izveštaji UO, 30. april 1930. i 29. mart 1931, AJ 65, MTI, Neimar a. d., 1223/2207.

³² Finansijski zakon za 1922/23. godinu. Osnovne odredbe, član 251, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

³³ Molba Sudu Opštine beogradske od strane društva Neimar a. d., 21. decembar 1926, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

³⁴ Neimar a. d. – Sudu Opštine beogradske, 24. decembar 1928, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

Neimar a. d. jer nisu dobili okruženje kakvo im je obećano prilikom kupovine placu.³⁵ Na rešenje se jako dugo čekalo, pa je 1937. godine Neimar a. d. tužio Opštinu i dobio spor, što je potvrđeno na Kasacionom sudu, februara 1941. Neimar a. d. je proglašen vlasnikom imanja na kojem je bila predviđena pijaca, a Opština je trebalo da nadoknadi troškove suđenja i da se briše kao vlasnik iz zemljišnih knjiga.³⁶ Pre ove odluke suda, 11. decembra 1939. promenjen je Generalni plan i umesto pijace na tom mestu je predviđena osnovna škola.³⁷ Tako pijaca na ovom mestu nikada nije podignuta.

Drugi spor, oko regulacione linije na Kičevskoj ulici, takođe je rešen na sudu. Još 1924. godine regulacionim planom Kičevska ulica (Prestolonaslednika Petra, danas: Maksima Gorkog) pomerena je 30–35 metara na imanje Neimara a. d., čime je preduzeću oduzeto preko 3900 m², na koje je godišnje plaćalo porez od 6000 dinara. Katastarsko odeljenje nije dozvoljavalo da se na tom zemljištu podižu čak ni privremeni objekti, ali je Odsek za eksproprijaciju i aproprijaciju 1929. ocenio da preduzeće može slobodno raspolagati tim zemljištem budući da Generalnim planom na tom mestu nije bila predviđena eksproprijacija. Preduzeće se obratilo Sudu molbom da mu Opština otkupi to zemljište ili zameni za drugo.³⁸ Problem je 1930. godine bio pred sporazumnim rešenjem, jer su se obe strane složile da se pitanje reši komisijski ili sporazumom o razmeni imanja. Ishod nije poznat, ali se ovaj problem više nije pominjao u sudskim predmetima.

Opština je takođe preko Suda dobila vlasništvo nad devet malih placeva predviđenih za prodajne kioske. Neimar a. d. je u svom urbanističkom planu naselja predvideo male ograđene skverove sa kioscima koji bi zadovoljili dnevne potrebe stanovnika (prodaja mleka, hleba, duvana, frizerske usluge). Preduzeće je tražilo dozvolu da podigne kioske i da ih, po amortizaciji troškova, ustupi Opštini. Sudskim rešenjem iz 1929. godine placevi su pripali Opštini, a preduzeće je dobilo dozvolu da osam godina eksploatiše kioske i da ih potom ustupi Opštini.³⁹

Četvrti spor između Neimara a. d. i Opštine predstavlja dobar primer za jedan od osnovnih problema međuratnog Beograda – širenje gradskog rejona. Kotež Neimar na južnoj strani izlazi na današnju ulicu Južni bulevar, koja je početkom dvadesetih godina jednim delom bila regulisana (pod imenom Reonska

³⁵ Građani Kotež Neimara – Sudu Opštine beogradske, 18. april 1929, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

³⁶ Neimar a. d. – Gradskom poglavarstvu Opštine grada Beograda, 22. februar 1941. IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

³⁷ Šef odseka dobara molio je 4. novembra 1939. Pravni odsek da pregovara sa Neimarom a. d., jer je Opština nameravala da na tom mestu podigne školu. Neimar je 1940. odlučio da zemljište predviđeno za pijacu proda Opštini radi podizanja osnovne škole i da tako reši spor. Očigledno je da Opština to nije prihvatila, jer je došlo do epiloga na sudu. (Neimar a. d. – Gradskom poglavarstvu, 2. januar 1940; Neimar – Upravi dobara, 5. februar 1940; Referent za Generalni plan – Pravnom odseku, 31. februar 1941, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1).

³⁸ Neimar a. d. – Sudu Opštine beogradske, 24. decembar 1928, Mišljenje Odseka za EA, 3. april 1929; Neimar a. d. – Sudu Opštine beogradske, 12. septembar 1929, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

³⁹ Neimar a. d. – Sudu Opštine beogradske, 10. april 1929, isto, 11. jul 1929, Rešenje Suda Opštine beogradske, 10. oktobar 1929, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

ulica, jer je na tom mestu bila granica gradskog rejona), a na drugom delu se nalazio Čuburski potok. Prema izveštaju Odseka za kanalizaciju iz 1921, regulacija Čuburskog potoka je bila na poslednjem mestu u planovima Opštine. Još tada je, međutim, bilo predviđeno pomeranje rejona na ovom delu. U planu Koteža koji je priložilo Opštini, preduzeće Neimar a. d. je planiralo i Reonsku ulicu, sa padom od oko 2% i pomeranjem u pravcu juga, delom na imanja u vlasništvu Ministarstva prosvete, a delom kroz imanja Neimara a. d. koja tada još nisu bila parcelisana, jer se čekalo na regulaciju Reonske ulice.⁴⁰ Problem se pojavio 1929. kada je na red došlo katastarsko razgraničenje imanja Neimara a. d. sa obe strane Čuburskog potoka. Neimar je o svom trošku regulisao i nivelisao Reonsku ulicu, pa je na osnovu toga tražio od suda da mu se prizna pravo na eksproprijaciju na delu gde ulica celom širinom ide kroz imanje preduzeća, kao i da se odobri parcelacija po sredini tog zemljišta, dok bi oni preostalo zemljište sa obe strane potoka preneli na Opštinu. Tražili su, takođe, da Opština izda tapije svim vlasnicima sa druge strane Čuburskog potoka.⁴¹ To je uglavnom prihvaćeno, s tim da preduzeće besplatno prenese tapije za imanja preko potoka na Opštinu.⁴² Kako je Opština po zakonu imala pravo da preseca ulice bez nadoknade, oformila je komisiju koja nije odobrila novu parcelaciju, a Tehnička direkcija je predlagala da Opština ne prihvati plaćanje eksproprijacije. U tu svrhu, angažovani su eminentni beogradski pravници, profesori univerziteta Živojin Perić i Dragoljub Arandelović, koji su svojom ekspertizom potvrdili stav Opštine.⁴³ Kada su 1932. počeli radovi na kanalizaciji u Južnom bulevaru, Neimar a. d. se žalio Odseku za kanalizaciju da kanalizacija prolazi 700 metara kroz njihovo zemljište. U Katastru su, međutim, zastupali mišljenje da je preduzeće još 1922. pristalo da taj deo imanja ustupi Opštini, te da zato nije potrebno ništa platiti.⁴⁴ Od 1933. preduzeće je tražilo tapije na imanja na desnoj obali Čuburskog potoka, zbog izmene Generalnog plana iz 1931, kada je regulacijom te ulice zahvaćeno i njihovo imanje. Ovaj predmet takođe je dospao do suda.⁴⁵ Zbog sporosti sudskog postupka i otezanja od strane opštine, konačno rešenje je bilo na štetu preduzeća. Iako je Okružni sud 31. maja 1939. odredio da se imanja oko Čuburskog potoka uknjiže kao svojina Neimara a. d, time je samo utvrđena svojina, ali povraćaj zemljišta nije bio moguć. Kasacioni sud je odlučio da je ulica javno dobro i da se ne može vraćati, iako prethodno nije sproveden postupak eksproprijacije. Pitanje nadoknade ostalo je odvojeno. Opština je u ovom slučaju svesno zaobišla zakon, unevši sebe kao vlasnika u

⁴⁰ Neimar a. d. – Odboru za izradu regulacije, 7. novembar 1922, Izveštaj Odseka za kanalizaciju Sudu Opštine beogradske, 1921, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

⁴¹ Neimar a. d. – Sudu Opštine beogradske, 11. jul 1929, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

⁴² Rešenje Suda Opštine beogradske, 10. oktobar 1929, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

⁴³ Zapisnik sa sednice Odbora Opštine grada Beograda, 7. februar 1930, Rešenje Suda od 27. marta 1930. o izboru uže komisije pravnik, Mišljenje Ž. Perića i D. Arandelovića podneto predsedniku Opštine, 20. jun 1930, 10. oktobar 1929, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

⁴⁴ Neimar a. d. – Odseku za kanalizaciju, 2. jun 1932, Katastar – Tehničkoj direkciji, 10. jun 1932, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

⁴⁵ Neimar a. d. – Tehničkoj direkciji, 24. mart 1933, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

knjige, ogradila imanje i napravila vodovod, kanalizaciju i kaldrmu.⁴⁶ Time je stavila sud pred svršen čin, jer je po zakonu iz 1929. godine ulica bila javno dobro.⁴⁷ Ovakvo rešenje je predstavljalo kršenje prava vlasništva, ali treba imati u vidu da je u Beogradu postojao veliki problem eksproprijacije vezan za izgradnju komunalne infrastrukture, koja je svakako imala prioritet.

Ovi problemi odražavali su se na i stanovništvo Kotež Neimara. Kako je Neimar a. d. bio prinuđen da na razne načine pokriva gubitke nastale zbog sporova sa Opštinom, dolazilo je do neželjenih efekata na građane. Kada je preduzeće htelo da parceliše i rasproda prazan prostor predviđen za pijacu, da bi nadoknadi- lo štetu, građani su se u dva navrata, 1929. i 1930. godine, žalili Opštini kako im je prilikom kupovine placeva predočeno da će na tom mestu imati prazan prostor za skver, odnosno park, a sada se tu nalazi deponija.⁴⁸ Građani sa druge strane Reonske ulice tražili su 1929. da im se izdaju tapije na njihova imanja, što se odugovlačilo zbog spora Opštine sa Neimarom a. d.⁴⁹ Spor oko razgraničenja na granici rejona, tj. na Južnom bulevaru, stvorio je novi problem. Građani koji su kupili placeve na Južnom bulevaru žalili su se 1933. godine da je preduzeće Neimar a. d., zbog spora sa Opštinom, postavilo žicu koja je suzila ulicu na 4–5 m širine, na ograđenom delu zasadilo kukuruz i iznajmilo taj prostor firmi „Flora“ koja je tu donela rasadno drveće. Građani su molili da se ulica hitno kaldrmiše i sa leve strane ozida kolektor, kako je urađeno sa desne strane ulice.⁵⁰ Ovaj slučaj rešen je u korist građana, jer je ulica proglašena javnim dobrom. Neimar a. d. je time izgubio svoja prava. Do takvog rešenja, međutim, trebalo je da prođe šest godina. Tek 1939. ograđeno imanje Neimara a. d. Opština je razgradila i postavila široku kaldrmu na Južnom bulevaru, na šta je preduzeće uložilo žalbu zbog nasilnog upada u posed.⁵¹

Komunalni problemi stanovništva ovog kraja tipični su za Beograd tog vremena. Osnovni problem bio je kaldrmisanje ulica, koje nije moglo započeti pre uvođenja vodovoda i kanalizacije. Kako je taj posao u posleratnim uslovima prilično potrajao, građani su godinama ulazili u svoje elegantne vile kroz blato i prašinu.⁵² Kaldrmisanje ulica počelo je tek juna 1928.⁵³ Kada je preduzeće Nei-

⁴⁶ Presuda Okružnog suda od 31. maja 1939, Presuda Kasacionog suda od 14. oktobra 1940, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

⁴⁷ Izveštaj UO sa skupštine, 23. mart 1941, AJ 65, fond MTI, Neimar a. d., f. 1223/2207.

⁴⁸ Građani Kotež Neimara – Sudu Opštine beogradske, 18. april 1929; Građani Kotež Neimara Sudu i Odboru Opštine grada Beograda, 10. februar 1930, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

⁴⁹ Molba građana Kotež Neimara – Sudu Opštine beogradske, 23. oktobar 1929, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

⁵⁰ Građani Južnog bulevara – Sudu Opštine beogradske, 4. januar 1933, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

⁵¹ Neimar a. d. – Vojinu Đuričiću, predsedniku Gradskog poglavarstva, 11. oktobar 1939, IAB, fond Opština grada Beograda, f. 271/1.

⁵² O neregulisanoj javnom prostoru u Kotež Neimaru vidi polemiku Milutina Borisavljevića sa preduzećem Neimar a. d. u listu *Pravda* tokom 1932. i 1933: Др Мил. Борисављевић, архитект, *Опет о Котежу Неимар*, Правда, 17. новембар 1932; Др Мил. Борисављевић, архитект, *Једна сензација о Неимару*, Правда, 29. децембар 1932; За друштво Неимар АД пуномоћник, Миодраг М. Николић, адвокат, *Једна сензација о Неимару*, Правда, 4. јануар 1933; С одличним поштовањем за инж. Петра Путника, пуномоћник, Миодраг М. Николић, адвокат, *Једна сензација о Неимару*, Одговор инжењера г. П. Путника, *Правда*, 5. јануар

mar a. d. prodalo stolarsku radionicu u Nebojšinoj ulici Hrvatskoj industriji ka-trana a. d. da bi pokrilo gubitke, to je izazvalo protest stanovnika Koteža i okol-nih naselja, koji su smatrali da će biti ugrožena čistoća vazduha.⁵⁴ Kasnije izgra-đeni delovi oko Čuburskog potoka bili su još ugroženiji u pogledu komunalnih usluga. Delegacija građana iz tog kraja žalila se u julu 1928. Kostu Kumanudiju, predsedniku Opštine, kako se đubre mesecima ne iznosi, da ulice nisu kaldrmisa-ne i da nemaju vodu. Predsednik Opštine im je obećao tri ulične česme, raskrča-vanje ulica i podizanje trotoara, a posebno kaldrmisanje Lepeničke ulice, koja ih je povezivala sa uređenim delom Koteža.⁵⁵

Kako Opština nije bila u stanju da sama reši mnogobrojne probleme gra-da, građani raznih beogradskih četvrti tradicionalno su, još od 19. veka, bili orga-nizovani u udruženja za ulepšavanje i uređenje svog kraja. Gotovo svaki deo Be-ograda, osim sirotinjskih četvrti na periferiji, imao je ovakva društva.⁵⁶ Tako je i Kotež dobio svoje Društvo za ulepšavanje Koteža Neimar. Predsednik Društva bio je Evgenije Kiklič, šef direkcije Državne hipotekarne banke, a sekretar Milan Jovanović, činovnik Praške banke.⁵⁷ Prva redovna skupština održana je 12. marta 1927. u kafani „Jugoslavija“, gde su svake godine održavane redovne sednice Društva.⁵⁸ Opština je od 1928. započela kaldrmisanje ulica na Kotežu, ali je zbog nedostatka sredstava obustavila radove. Građani su se potom organizovali i svo-jim sredstvima pomogli da se posao završi. Opština nije bila u mogućnosti da po-digne zajam, pa su građani odmah uplatili polovinu sume predviđenu za izradu trotoara, kako bi preduzimač bio isplaćen i završio kaldrmisanje ulica. Ukupna suma koju su građani dali iznosila je 425.000 dinara, što je u to vreme bila vred-nost manje kuće.⁵⁹ Akcija Društva je uspela i Opština je sredstvima građana kal-drmisala Braničevsku i Čubursku ulicu.⁶⁰ Kako su se radovi na izradi kanalizacije takođe sporo odvijali, deputacija Društva tražila je 1932. godine od predsednika Opštine da se ne obustavljaju radovi na delu ulice Prestolonaslednika Petra (da-nas: Maksima Gorkog), započeti prethodne, 1931. godine, i da se dovrši deo ko-lektora od Kragujevačkog đerma, gde se nalazilo leglo komaraca. Time bi se i škola u Šumatovačkoj ulici povezala na kanalizaciju.⁶¹ Problem gradskog prevo-za takođe je spadao u delokrug Društva. Zahvaljujući njegovom angažovanju,

1933; Др М. Борисављевић, архитект, *Моја последња реч о Неимару*, Правда, 22. јануар 1933; За друштво Неимар АД пуномоћник, Миодраг М. Николић, адвокат, *Моја последња реч о Неимару*, Исправка адвоката г. М. Николића, Правда, 2. фебруар 1933.

⁵³ *Скупштина Друштва за улепшавање и уређење Неимара*, Правда, 21. март 1932.

⁵⁴ *Становништво Котеж Неимара против фабрике за израду терисане хартије у Небојшиној улици*, Политика, 24. март 1936.

⁵⁵ *Грађани Котежа Неимар траже воду и путеве*, Време, 1. август 1928.

⁵⁶ *Vidi: D. Đ. Zamolo, S. Nedić, n. d., 65–106.*

⁵⁷ *Скупштина Друштва за улепшавање и уређење Неимара*, Правда, 21. март 1932.

⁵⁸ *N. D. Sorić, n. d., 90.*

⁵⁹ *Позив грађанства Котежа Неимар*, Време, 8. јул 1928, 9; *За уређење Котежа Неимар*, Време, 9. јул 1928; *Становници Котеж Неимара свим силама помажу Општини да улице на Котежу буду kaldrmисане до зиме*, Време, 16. јул 1928.

⁶⁰ *Скупштина Друштва за улепшавање и уређења Неимара*, Правда, 21. март 1932.

⁶¹ *Канализација на Котежу Неимар*, Политика, 8. април 1932; *Скупштина Друштва за улепшавање и уређење Неимара*, Правда, 21. март 1932.

Kotež Neimar je 1931. dobio drugu, kraću autobusku liniju do „Londona“, sa cenom karte od dva dinara (puna cena vožnje do Kalemegdana iznosila je tri dinara), a 1936. tražili su od predsednika Opštine, Vlade Ilića, uvođenje mesečne pretplate za gradski prevoz, sa odgovarajućim popustima. Ilić je obećao pojačanje voznog parka Opštine, što bi dovelo do snižavanja cena i ukidanja monopola privatnih prevoznika. Čini se, međutim, da pitanje saobraćaja do 1940. nije bilo rešeno na zadovoljavajući način za građane, jer su se te godine ponovo žalili na monopol jednog prevoznika koji je diktirao cene.⁶² Društvo je rešavalo i druga komunalna pitanja koja su bila u nadležnosti opštine. Tokom 1931. godine izvršena je dezinfekcija otpada i pokrenuto podizanje javne telefonske govornice kod autobuske stanice.⁶³ Društvo je bilo uključeno u rešavanje problema izazvanih sporovima između Neimara a. d. i Opštine. Godine 1935. žalilo se gradskom poglavarstvu da na pet skverova u naselju, gde još nisu rešeni imovinski odnosi između preduzeća i Opštine, preduzeće izdaje pod zakup ružne drvene barake, koje često služe za odlaganje otpada. Građanima je to bilo posebno neprijatno zbog blizine francuske škole i crkve, gde su svakodnevno prolazili stranci i razne „visoke ličnosti“. Društvo je u žalbi tvrdilo da postoje izvršna rešenja Opštine o uklanjanju baraka, koja nisu sprovedena.⁶⁴

Kotež Neimar je primer planske izgradnje u okviru reiona, a njegova lokacija i uslovi prodaje placeva i gradnje usloveli su socijalni sastav stanovništva. Za razliku od Profesorske i Činovničke kolonije, koje su nešto kasnije izgrađene, socijalni sastav nije bio unificiran u smislu zanimanja i staleža.⁶⁵ Preovladavala je srednja klasa, različitih zanimanja. Do 1928. na Kotež Neimaru je bilo naseljeno više od 200 uglednih građana, građevinskih inženjera, arhitekata, bankarskih i drugih činovnika.⁶⁶ Sudeći po potpisima građana na molbi upućenoj Opštini 1930. godine, većinu stanovnika činili su visoki činovnici zaposleni u ministarstvima i bankama, profesori univerziteta i gimnazija, a manjim delom učitelji, penzioneri, zanatlije i slično.⁶⁷ Izgradnja porodične kuće sredinom dvadesetih go-

⁶² *Скупштина Друштва за улепшавање и уређења Неимара*, Правда, 21. март 1932; *Делегација за уређење Котеж Неимара код председника Београдске општине*, Политика, 13. март 1936; *Становници Котежа Неимар траже да се из њиховог краја иселе Цигани*, Политика, 7. мај 1940.

⁶³ *Скупштина Друштва за улепшавање и уређења Неимара*, Правда, 21. март 1932; *Проблем парка за Котеж Неимар*, Време, 21. март 1932.

⁶⁴ Društvo za uređenje i ulepšavanje Koteža Neimar – Gradskom poglavarstvu grada Beograda, 5. april 1935, IAB, fond Opštine grada Beograda, f. 271/1.

⁶⁵ D. Đ. Zamolo, S. Nedić, *n. d.*, 79; Zoran Manević, *Zlokovićev put u modernizam*, Godišnjak grada Beograda XXIII, 1976, 287–298, 295.

⁶⁶ *Котеж Неимар*, Време, 1. јул 1928.

⁶⁷ Građani Koteža – Sudu i Odboru Opštine grada Beograda, 10. februar 1930, IAB, fond Opštine grada Beograda, f. 271/1: Građani Koteža Sudu i Odboru Opštine grada Beograda, 10. februar 1930, IAB, fond Opštine grada Beograda, f. 271/1. U potpisu: Pavle Riškov, inženjer, prof. univ., Prestolonaslednikova 56, Milan V. Nikolić, šef računovodstva Ministarstva građevina, H. Milentijeva 66, Jakov Kozlinski, građ. inž., H. Milentijeva 74, Todor A. Mitić, inž. Ministarstva građevina, Janka Veselinovića 18, Stanko Josifović, inž., šef Odseka Ministarstva građevina, H. Milentijeva 65a, Jovan Stojiljković, inž., Prest. Petra 58, Matija Ljujić, učitelj u penziji, Vojvode Putnika 63, Blagoje Tripković, kafedžija, P. Petra 57, Slavka Antonovića, penz., Janka Veselinovića

dina koštala je oko 500.000 dinara. Državni službenici nisu imali te prihode,⁶⁸ pa su uzimali kredite od Državne hipotekarne banke. Stambeni krediti su namenjeni upravo srednjoj klasi, koja nema dovoljno gotovog novca za kupovinu stana ili kuće, ali je zato kreditno sposobna. Najskuplja kuća tada podignuta u naselju bila je porodična kuća arhitekta Milana Zlokovića, koja je koštala 600.000 dinara.⁶⁹

Ambijent ovog naselja i danas predstavlja arhitektonsku celinu grada i značajan je za istoriju arhitekture Beograda. Zgrade na Kotež Neimaru nisu bile tipске i predstavljaju dobar primer međuratne stambene arhitekture u Beogradu. Stilovi su tada bili veoma raznovrsni, po uzoru na francuski 19. vek, na bečku i peštansku sececiju, ampir carske Rusije, uz invencije novog, tzv. nacionalnog stila. Srpski arhitekti su tokom rata proveli izvesno vreme u Francuskoj i Engleskoj, odakle su doneli nove ideje. U Beograd su, osim toga, posle 1918. pristizali arhitekti iz drugih krajeva Kraljevine SHS, iz Rusije, Austrije i Mađarske. Kotež Neimar je bio jedno od naselja (uz Profesorsku i Činovničku koloniju, Topčidersko brdo i Dedinje) u kojem su podizane prostrane i luksuzne vile po ugledu na razne uzore, ali sa odstupanjima od originala. To su bile porodične vile, prizemne ili spratne, sa netipskim rešenjem osnove, uglavnom prilagođene skromnijem stanovništvu srednje klase.⁷⁰ U naselju su stanovali mnogi značajni beogradski arhitekti – Branko Tanazević, Dragomir Tadić, Dimitrije M. Leko, Branislav Kojić, Milutin Borisavljević, Momir Korunović, Milan Zloković. Kuća Momira Korunovića u Lamartinovoj 10 proglašena je kulturnim dobrom 1994. godine. Pojedini od njih, kao Milutin Borisavljević i Milan Zloković, osim svojih kuća projektovani su i druge u ovom naselju.⁷¹ Milutin Borisavljević, francuski đak, projektovao je školu u Šumatovačkoj ulici i svoju kuću u Kornelija Stankovića 16, u fran-

17, Mihajlo Petrović, trgovac, J. Veselinovića 1, N. Ristić, inspektor Računskog odeljenja Ministarstva inostranih poslova, Koruška 4, Ljubomir Milinković, blagajnik Ministarstva inostranih poslova, Lamartinova 22, Mihajlo Ratković, stolar, H. Milentijeva 79, Oto Trušević, J. Veselinovića 10, Janićije Janićijević, penz, P. Petra 66, Evgenije Kiklič, činovnik Državne hipotekarne banke, J. Veselinovića 12, Sava N. Radulović, inspektor Ministarstva finansija, P. Petra 50, Drag. Aksentijević, advokat, V. Putnika 59, Ilija P. Janković, ekonom, H. Milentijeva 73, Milan Nešić, arhitekt, Čuburska 25, Dušan Ložarević, načelnik Ministarstva unutrašnjih poslova, H. Milentijeva 59, Bogoljub Milošević, inspektor Ministarstva poljoprivrede, Milorad Đerić, prof. Trg. akademije u Beogradu, P. Petra 81, Drag Ilić, prof. Treće muške gimnazije, P. Petra 83, Milan S. Nedić, prof., V. Putnika 38, Nikola Radaković, referent Ministarstva prosvete, V. Putnika 44, Mladen S. Cvetković, đakon crkve Sv. Save, Lamartinova 46, Dimitrije Magazinović, stolar, H. Milentijeva 76, Josif Šimunović, H. Milentijeva 78, Mllan Terzić, inspektor železničke direkcije, P. Petra 43, M. Jovanović, viši inspektor Ministarstva šuma, P. Petra 77, Mihailo Banzareno, viši činovnik Narodne banke, Lamartinova 33, Vasa Savković, učitelj u penziji, H. Milentijeva 37, Čedomir Despotović, zvaničnik Ministarstva inostranih poslova, Levačka 4, Krsta Jeremić, zvaničnik Ministarstva inostranih poslova, Levačka 3, Ljubica D. Lango, N. Smiljanić, inž., inspektor Ministarstva građevina, V. Tadić, H. Milentijeva 49, Jovan K. Bošković, Lamartinova 24, Jelena Perić, Lamartinova 20, Krsta Popović, penz. direktor Ministarstva pošta, V. Putnika 60, Ana Kovačević, V. Putnika 58.

⁶⁸ Z. Manević, *n. d.*, 294.

⁶⁹ *Isto*, 296.

⁷⁰ B. Nestorović, *Evolucija beogradskog stana*, Godišnjak grada Beograda, II, 1955, 247–270, 262–265.

⁷¹ D. Đ. Zamolo, S. Nedić, *n. d.*, 79; Aleksandar Kadijević, *Porodična kuća arhitekta Momira Korunovića*, Godišnjak grada Beograda, XLII, 1995, 95–101, 98.

cuskom stilu.⁷² Milan Zloković je, kompleksom stambenih kuća na Neimaru, ostavio trajan modernistički pečat na arhitekturi ovog kraja. Na uglu Hadži Milentijeve i Petra Kočića on je 1932. podigao više porodičnih zgrada koje čine jedinstvenu, modernističku urbanu celinu, sa fasadom bez ornamenata.⁷³ Još ranije, tokom 1926, u zapadnom delu Neimara podignuto je osam objekata po Zlokovićevim projektima: šest privatnih vila, trospratna zgrada Stomatološkog fakulteta u Rankeovoj ulici i prizemna zgrada u Braničevskoj 10. Francuska škola u Rankeovoj ulici takođe je njegovo delo.⁷⁴ Sam je podigao dve kuće na Neimaru u kojima je stanovao: jednu, na uglu Braničevske i Rankeove, i drugu, svoju porodičnu kuću na uglu Internacionalnih brigada i Janka Veselinovića, koja je jedan od značajnih primera modernističke arhitekture Beograda.⁷⁵

Danas je naselje Kotež Neimar, kao i mnogi drugi delovi Beograda, ugroženo gradnjom koja se ne obazire na ambijentalnu i arhitektonsku celinu ovog kraja, koji ima istorijsku vrednost. Mnoge od pomenutih kuća danas su prilično izmenjene, delom zbog starosti i neodržavanja, ali delom i zbog neadekvatnih dogradnji.

Ranka Gasic

KOTEZ NEMIAR SETTLEMENT. CASE STUDY IN URBANIZATION OF INTERWAR BELGRADE

Summary

Kotez Neimar is the first of the three Belgrade settlements built in accordance to the British 19th century concept of „garden city“, made in the conditions of rapid industrialization, and spread throughout Europe and further. Although quick and chaotic development of the interwar Belgrade was not caused by industrialization, local architects and urbanists were incited to offer solutions for more humane living conditions. Evolution of this part of the city is typical for legal, economical and demographical problems of the period. Population suffered due to the financial problems of the Belgrade Municipality, which was failing to honor its infrastructural obligations. On the other hand, inadequate legal regulations, private enterprise (in this case civil engineering company Neimar A.D), suffered from the consequences, and was liquidated in the end due to the debt. Quarrels over the expropriation of property which was designated for public space, as well as problems of widening the space of the Cubura creek (Southern boulevard today) faithfully depict conditions in which Belgrade was evolving after the First World War. However, Kotez Neimar was built in relatively short time, in less than eight years, but the communal infrastructure was significantly lagging behind. Villas in this neighborhood present coherent ambient, as many of them are important examples of Belgrade interwar architecture of all the styles of the time, and particularly modernism.

⁷² B. Nestorović, *Postakademizam u arhitekturi Beograda (1919–1941)*, Godišnjak grada Beograda, XX, 1973, 339–381, 365.

⁷³ Ljiljana Blagojević, *Porodična kuća u modernoj arhitekturi Beograda u periodu između dva svetska rata – kritička analiza četiri antologijska primera*, Godišnjak grada Beograda, XLV–XLVI, 1998/99, 173–194, 185–188.

⁷⁴ Šest vila po Zlokovićevim projektima nalaze se na adresama: Rankeova 10, 11, 12–14, Gastona Gravijea 1–3, Skerlićeva 12, Braničevska 8. (Z. Manević, *n. d.*, 287–298); B. Nestorović, *Postakademizam u arhitekturi Beograda (1919–1941)*, 368.

⁷⁵ Z. Manević, *n. d.*, 295–296. O Zlokovićevoj porodičnoj kući vidi: Ljiljana Blagojević, *The elusive margins of Belgrade architecture 1919–1941*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts, 1993, 26–29.

SRPSKA PRAVOSLAVNA CRKVA I JEVREJI 1918–1937*

APSTRAKT: U članku je prikazan stav Srpske pravoslavne crkve i njenih istaknutih predstavnika prema Jevrejima od stvaranja jugoslovenske države do smrti patrijarha Varnave jula 1937. Posebna pažnja je posvećena uticaju koji je na shvatanja i javno delovanje sveštenika i velikodostojnika SPC imao politički antisemitizam. Kao izvor korišćena je u prvom redu srpska verska štampa, objavljeni i neobjavljeni izvori i odgovarajuća literatura.

Ključne reči: Kraljevina Jugoslavija, religija, Jevreji, crkva

Tokom 19. veka proces sekularizacije evropskih društava, pre svega onih najrazvijenijih, bio je sve ubrzaniji. Industrijalizacija, urbanizacija, dramatična promena društvene strukture, kao i klasno organizovanje i stvaranje masovnih političkih partija i pokreta, među njima i revolucionarnih, davali su nov dinamizam i sadržaj društvenim odnosima. Sve naglašenije podele i društveni sukobi dobijali su ideologizovana tumačenja, koja su pretendovala na univerzalnost nudeći različite puteve za njihovo rešavanje.

Nasuprot deobi nacije i unutrašnjim sukobima, pre svega na klasnoj osnovi, ideologija nacionalizma nudila je jedinstvenu, beskonfliktnu zajednicu sporenju poreklom i istorijskom misijom. Za ostvarivanje takve zajednice u evropskim društvima uloga „drugog“, gotovo po pravilu, dodeljivana je Jevrejima, koji su time dobijali važnu društvenu funkciju. Sve razlike unutar nacionalne zajednice, pre svega klasne, topile su se i sažimale u jednu jedinu razliku: između Jevrejina i nejevrejina.¹ Prema ovakvim tumačenjima, oni koji ne mogu da se uklope u zajednicu predstavljaju ili strano telo u narodnom organizmu (Jevreji), ili su njegovo oruđe, nesvesno ili svesno.

I pored ravnopravnosti, tekovine građanske liberalne države, različiti oblici netolerancije i diskriminacije pogađali su one koji su svojom religijom, obi-

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (broj 147.039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Жан Пол Сартр, *Размишљања о јеврејском питању*, Београд 1992, 109–110.

čajima ili ulogom u društvu bili različiti od većine stanovništva. Savremenim evropskim društvima ponovo je kao idealan tip „drugog“ ponuđen stari neprijatelj hrišćanskog sveta – Jevrejin. Predstavu o Jevrejinu kao ubici Hristosa, inkarnaciji i simbolu Nečastivog (đavola, Antihrista), lihvaru, ritualnom ubici, trovaču hrane i vode, prenosiocu smrtonosnih bolesti, trgovcu hrišćanskim robljem (spisak optužbi je dug), dopunile su ili zamenile optužbe za sva nova društvena zla. Raspadanje tradicionalnog društva i na njemu zasnovanih jerarhijskih odnosa, društveni sukobi i revolucije, siromaštvo i beda jednih i bogatstvo drugih, tajne organizacije koje vuku konce događaja iz pozadine – tumačeni su destruktivnim radom Jevreja, većitog i Apsolutnog zla.²

Tradicionalni antisemitizam imao je izvor uglavnom u hrišćanskim dogmama, pre svega u onoj o „bogoubistvu“ (deicidu), na čemu su se zasnivale vekovima stvarane predrasude o Jevrejima i njihovoj religiji. To je umnogome određivalo mesto Jevreja u društvenoj strukturi, ali su se na tome zasnivali izolacija i progoni Jevreja u hrišćanskoj Evropi. Istovremeno, na odnos Jevreja i njihovog društvenog okruženja i na preobražaj tradicionalnog u moderni antisemitizam u pojedinim zemljama i nacionalnim sredinama uticali su ne samo magistralni istorijski tokovi, nego i njihov sopstveni istorijski razvoj. To je bio slučaj i sa balkanskim društvima koja su tokom 19. veka stvarala svoje nacionalne države po zapadnoevropskom uzoru nastojeći da nadoknade propušteno, napredujući pri tome različitim brzinom.³

Od obnove moderne srpske države u Srbiji u delovanju Srpske pravoslavne crkve (SPC), jedne od najznačajnijih nacionalnih i duhovnih institucija, nije mogao da se uoči antisemitizam. Istovremeno, postojale su tradicionalne predrasude prema Jevrejima i bilo je sveštenika koji su javno iznosili antisemitske stavove i podsticali netrpeljivost prema Jevrejima. Ipak, izvori svedoče da se radilo o pojedinim slučajevima koji su odudarali od stava crkvene jerarhije i najvećeg dela sveštenstva. To se pokazalo u Beogradu 1841. povodom optužbe Jevreja za ritualno ubistvo, jedne od najčešćih predrasuda tradicionalnog antisemitizma. Istraga je pokazala da su takve optužbe potpuno neosnovane, kao i da su masu protiv Jevreja podsticali pojedini sveštenici i đaci. Posle intervencije ministarstva unutrašnjih poslova i prosvete, angažovanjem mitropolita Srbije Petra (Jovanovića), rektora Liceja, direktora gimnazije i učitelja duhovi su se smirili.⁴ Mitropolit Petar je bio osnivač beogradske bogoslovije, crkveni i narodni prosvetitelj, sa kojim je otpočela nova epoha života SPC u Kneževini Srbiji. On je bio i vrhovni školski nadzornik, koji je inicirao stvaranje mreže narodnih škola, a nje-

² Dan Cohn-Sherbok, *The Crucified Jew. Twenty Centuries of Christian Anti-Semitism*, London 1992; Žan Delimo, *Strah na Zapadu XIV–XVIII veka. Opsednuti grad*, Vrnjačka Banja 1982, IX glava: *Sotonini pomagači, II – Jevrejin, Apsolutno zlo*, 199–223. Vidi i: Džordž L. Mos, *Istorija rasizma u Evropi*, Beograd 2005, 135–146; Cvetan Todorov, *Mi i drugi. Francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, Beograd 1994, passim.

³ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, Београд 2004, 489, 495.

⁴ Тихомир Р. Ђорђевић, *Ритуални злочин Јевреја*, Белешке о нашој народној поезији, Београд 1939, 9–10; Ženi Lebl, *Do 'konačnog rešenja'. Jevreji u Beogradu 1521–1942*, Beograd 2001, 83–84.

govim nastojanjem počelo je štampanje udžbenika za bogoslovije i narodne škole.⁵ Pisac huškačkih antisemitskih članaka u listu *Svetovid*, koji su podstakli antijevrejske incidente sa tragičnim ishodom u Šapcu početkom 1865, bio je sveštenik Nikola Popović protiv koga je osam meseci kasnije pokrenut sudski postupak.⁶

Srpsko pravoslavno sveštenstvo i jerarhija imali su značajnu ulogu u borbi srpskog naroda za stvaranje nacionalne države i ujedinjenje. Ipak, uticaj crkve na srpski narod tokom 19. veka sve više je slabio uporedo sa kulturnim razvojem i političkim sazrevanjem.⁷ Prema jednoj skorašnjoj oceni, neproverene novine koje su stigle u Srbiju sa sekularizovanih zapadnih strana dovele su do sukoba unutar srpskog naroda, pojavile su se političke stranke koje su u dobroj meri zahvatile i crkveni kler i destruktivnim delovanjem razbijale jedinstvo crkve. Zbog podela koje su unosili u srpski narod stalo se na stanovište da političko delovanje sveštenika treba onemogućiti.⁸

Srpska država se, s druge strane, nije odričala od uticaja na crkvu. Vlada je nastojala da na čelu beogradske mitropolije bude ličnost koja deluje u skladu sa poželjnom unutrašnjom i spoljnom političkom orijentacijom. Na traženje austrougarske vlade, knez Milan, odnosno srpska vlada, zbacio je 1881. mitropolita Mihaila, istaknutog liberala i slavenofila, organizatora nacionalnooslobodilačkih i prosvetnih akcija u okupiranim krajevima. Posle nove promene u političkoj orijentaciji zemlje, 1889. mitropolit Mihailo se vratio na raniji položaj. Zakonom o crkvenim vlastima od 1890. sa dopunama pojačan je uticaj državne vlasti na izbor mitropolita i na rad duhovnih sudova.⁹

Broj Jevreja u Kraljevini Srbiji bio je mali. Oni su sačinjavali manje od jednog procenta stanovništva i taj broj je uglavnom pratio porast ukupnog broja stanovnika. U Srbiji je 1884. živelo 4.160 (0,21%) Jevreja, a prema popisu iz 1910. među 2.911.701 stanovnika bilo je 5.997 (0,2%) Jevreja.¹⁰ Oni su uglavnom živeli u Beogradu, na Dorćolu, ali su sve više naseljavali centralni deo grada

⁵ Алекса Илић, *Петар Јовановић, митрополит београдски. Његов живот и рад (1833–1859)*, Београд 1911, 14; Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве, друга књига, Од почетка XIX века до краја Другог светског рата*, Београд 1991, 324–353.

⁶ *Живети у Београду, 1851–1867. Документа Управе града Београда*, књ. 3, Београд 2005, 218–219; Harriet Pass Freidenreich, *A Quest for Community. The Jews of Yugoslavia*, Philadelphia 5740/1979, 180–181; Ž. Lebl, *Do 'konačnog rešenja'. Jevreji u Beogradu 1521–1942*, 104–105, 119–130.

⁷ Васа Чубриловић, *Историја српске политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 27–28.

⁸ Драгомир Сандо, *Двеста година православне црквене просвете у партиципацији националног живота и рада у српском народу*, Два века образовања у Србији. Образовне и васпитне идеје и личности у Србији од 1804. до 2004. године, приредио Зоран Аврамовић, Београд 2005, 257.

⁹ *Историја српског народа*, књига шеста, први том, *Од Берлинског конгреса до уједињења 1878–1918*, Београд 1983, 34–34, 65, 88, 107 (Чедомир Попов); Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, друга књига, 353–421.

¹⁰ Marko Perić, Srećko Stanić, *Jevreji Beograda u popisima stanovništva XIX i XX veka*, Zbornik 6, Beograd 1992, 281–289; *Rezultati popisa*, Весник Српске Цркве, Орган Свештеничког удружења, март 1912, 276.

što nije ostalo bez negativnih reakcija u crkvenoj štampi. Dogmatsko osporavanje jevrejske vere (antijudaizam) najčešće je ostajalo u okviru teoloških rasprava. Ipak, u nekim crkvenim listovima mogli su da se nađu antisemitski članci sa optužbama Jevreja kao neprijatelja hrišćanstva.¹¹ Povodom oslobađajuće presude Bejlisu optuženom za ritualno ubistvo hrišćanskog deteta na procesu u Kijevu 1912, u *Glasniku Pravoslavne Crkve u Kraljevini Srbiji*, organu Arhijerejskog sabora, objavljen je komentar u kome je kao pouzdana činjenica navedeno da postoji više nerazjašnjenih ubistava hrišćanske dece u mestima gde žive Jevreji.¹² U istom listu izražena je bojazan od širenja poslovne aktivnosti „naših mojsijevaca“ i njihovog grupisanja u kraju oko sinagoge u ulici Cara Uroša. Uredništvo lista izgleda da nije bilo za punu versku toleranciju jer se članak završavao konstatacijom: „To se zove verska tolerancija...“¹³

Navedeni članci, međutim, ne mogu da karakterišu opšti stav Srpske crkve i njene štampe prema Jevrejima. Posle početka Balkanskog rata u *Glasniku* je objavljen sastav Glavnog odbora Kraljevine Srbije za pomoć vojnim obveznicima postradalim u ratu. Predsednik odbora je bio arhiepiskop Dimitrije, budući srpski patrijarh, a među ostalim članovima nalazili su se jeromonah dr Nikolaj Velimirović, suplent Bogoslovijske Sv. Save, Merkuša E. Buli, predsednica Ženskog jevrejskog društva, Šalom Ruso, član uprave Jevrejskog društva.¹⁴ U *Vesniku Srpske Crkve* objavljavani su prilozi protiv ukorenjenih predrasuda o Jevrejima, kao što je legenda o bludećem (lutajućem) Jevrejину, koja je bila vrlo raširena u Nemačkoj, Skandinaviji, Holandiji, Belgiji i Francuskoj.¹⁵

Srpska pravoslavna crkva je prema Jevrejima imala stav blagonaklone tolerantnosti, koji je, generalno gledajući, ostao i posle stvaranja jugoslovenske države 1918. I pored donekle usporene društvene emancipacije Jevreja u odnosu na razvijena evropska društva, na takav stav presudno je uticala tradicionalna verska trpeljivost iz vremena Kneževine, odnosno Kraljevine Srbije. Dobri odnosi sa jevrejskom zajednicom potvrđeni su tokom oslobodilačkih ratova kada su Jevreji delili zlo i dobro sa srpskim narodom i njegovom crkvom.

Srpski narod i njegove pravoslavne crkvene jerarhije, do tada podeljeni državnim granicama, svesrdno su podržali stvaranje jugoslovenske države u kojoj su se (gotovo) svi Srbi našli u istoj državi. Ubrzo posle ujedinjenja, 1920. godine, stvorena je jedinstvena crkvena organizacija pod imenom Srpska pravoslavna crkva, koja je imala dosledno državotvorni i jugoslovenski stav.¹⁶ Rodoljublje srpskih Jevreja i njihov doprinos oslobođenju i stvaranju jugoslovenske države, kao

¹¹ Хришћанство за прва три века, Хришћански весник, бр. 10, 15. август 1879, 218.

¹² Нешто о убиству Јушчинског, Гласник Православне Цркве у Краљевини Србији, бр. 23, 1912, 495–496.

¹³ Како нас штити власт, Гласник Православне Цркве у Краљевини Србији, бр. 16, 15. август 1912, 256.

¹⁴ Исто, бр. 20, 15. октобар 1912, 316–318.

¹⁵ Мих. Д. Миленковић, О Блудећем Јеврејину, Весник Српске Цркве, мај–јун 1913, 343–354.

¹⁶ У посланици Светог архиепископског sabora SPC почетком 1941. navodi se i sledeće: „Vaše dužnosti prema državi i narodu su danas veće nego ikada; predajte im se istinski i narodski, hrišćanski i jugoslovenski“, *Гласник Српске православне патријаршије*, бр. 1, Београд 1941.

i naglašeno patriotski stav prema njoj, učvršćivali su tradicionalan odnos SPC prema jevrejskoj zajednici.¹⁷ Ipak, burni politički događaji i ideološke podele, kao i moderni antisemitizam, uticali su na stavove sveštenstva SPC, među njima i pojedinih njenih najistaknutijih predstavnika.

Najviši predstavnici Srpske pravoslavne crkve su u svojim istupima pored patriotizma isticali i toleranciju kao jednu od glavnih dužnosti vernika. Prilikom ustoličenja u Peći 28. avgusta 1924. patrijarh Dimitrije je na kraju govora istakao sledeće: „Bratsku zajednicu u našoj slobodnoj domovini dužni smo da čuvamo kao svoje najveće blago.“ Obećao je zatim da će neumorno propovedati ljubav „svima sinovima naše Crkve, da je imaju ne samo među sobom nego i prema svojoj braći drugih vera“.¹⁸ Isticanje načela verske tolerancije nastavili su i naslednici patrijarha Dimitrija.

Jevrejska zajednica visoko je cenila ulogu SPC u izgradnji srpskog društva kao otvorenog i tolerantnog, u kojem su Jevreji imali jednaka prava i jednake dužnosti. Međusobno poštovanje između organa SPC i njenih sveštenika i Jevreja uticalo je na to da je u Srbiji bilo manje antisemitizma nego u drugim zemljama.¹⁹ Izrazi podrške predstavnika SPC Jevrejima bili su posebno značajni u teškim vremenima koja su stizala od druge polovine 30-ih godina. Jevrejska štampa je beležila istupanja predstavnika SPC koja su se ticala Jevreja, kao što je prenosila i istupe predstavnika drugih verskih zajednica, ukoliko ih je bilo.

U SPC nisu postojali jača klerikalna tradicija i prozelitizam i ona je tradicionalno nastojala da na odnose u društvu deluje samo svojim moralnim autoritetom. Ipak, bilo je optužbi da se Srpska crkva približava klerikalizmu kakav postoji kod katolika. Sredinom 20-ih godina profesor Čedomir Marjanović oštro je kritikovao stanje u SPC i zaključio sledeće: „Prema svemu ovome mi Srbi nismo takođe bez klerikalizma, on nije onako razvijen u potpunosti kao na Zapadu, on nije onako mrtav kao u Rusiji; ni onako agiln kao kod rimokatolika, ali je glavno da je podloga tu, da je težnja tu i da se on razvija.“²⁰ Kritike SPC za manifestacije klerikalizma dolazile su i od liberalne jugoslovenske javnosti, koju je sredinom 30-ih godina predstavljao list *Javnost/Javnost* pod uredništvom Nike Bartulovića.²¹

¹⁷ Милан Кољанин, *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији*, Београд 2008, 328–329.

¹⁸ *Српска православна црква 1920–1970. Споменица о 50-годишњици васпостављања Српске патријаршије*, Београд 1971, 25.

¹⁹ Моша А. Меворах, *Нешто мало о животу Јевреја у Београду. Из прошлости*, Зборник 6, Београд 1992, 436–437.

²⁰ Др Чедомир Марјановић, *Клерикализам и школа*, Београд 1924, Библиотека савремених религиозно-моралних писаца, 62–63. Главни просветни савет је 30. маја 1925. одбио понуду Ћ. Марјановића да се ова његова књига препоручи као поклон ученицима учитељских школа приликом испита са образложењем да није подесна за такву сврху „јер је политичког карактера“; Архив Југославије, фонд Министарство просвете (ознака фонда: 66), 484–764, Зависник 1.449 редовног састанка Главног просветног савета од 30. маја 1925.

²¹ Нико Бартуловић, *Наши однос према клерикализму*, *Javnost*, Nedeljnik časopis za kulturna, socijalna, privredna i politička pitanja, br. 6, Београд, 8. фебруар 1936, 133–135. Уз начелан став и критику клерикализма код све три главне вере у Југославији, Bartulović је kritikovao politiku „seniorske grupe, kojoj су на челу они који су, као своје geslo, uzeli: 'Nisam došao da donosim mir,

Sredinom 30-ih godina u listovima SPC obnovljena je rasprava o odnosu crkve, odnosno sveštenika i politike. U skopskom *Hrišćanskom delu* delovanje Rimokatoličke crkve isticano je kao uzor jer je ona zabranila svome sveštenstvu da se kandiduje za narodnu skupštinu, ali njeni sveštenici ipak učestvuju u političkom životu. „Samo što oni to rade na način koji im osigurava uticaj na celokupnu pastvu bez razlike kojoj partiji ona pripada. Prema tome moglo bi i naše pravoslavno sveštenstvo da nauči od njih ponešto i u pogledu svoga držanja prema političkom i partijskom životu...“²² Stavovi izraženi u ovom i drugim člancima *Hrišćanskog dela* oštro su kritikovani u liberalnoj *Javnosti* kao klerikalni i u potpunju suprotnosti sa svetosavskom pravoslavnom tradicijom.²³

Javno političko angažovanje SPC izrazitije se osećalo samo prilikom pojedinih izuzetno važnih događaja kakvi su bili konkordatska kriza 1937. ili državni udar od 27. marta 1941. Ekstremno desne snage i antisemiti prekorevali su SPC zbog takvog stava i prebacivali su joj zbog tolerancije prema Jevrejima. Sredinom 20-ih godina u beogradskom nedeljniku *Politički glasnik* inicirana je antisemitska kampanja i upućen je prekora SPC zbog toga što u njoj ne postoji verska netrpeljivost prema Jevrejima. Prema tvrdnji lista, Srpska crkva je „odmah posle Ustanaka, a naročito posle pobede demokratije, utonula u potpuno mrtvilo“.²⁴

Ekstremno desne snage su i narednih godina tražile mnogo veće političko angažovanje SPC. U tome je najdirektniji bio vođa Jugoslovenskog narodnog pokreta Zbor Dimitrije Ljotić. Nešto pre agresije osovinskih sila i okupacije zemlje, poluzvanični glasnik žičke eparhije *Žički blagovesnik* sproveo je anketu o odnosu pravoslavnog sveštenstva u Jugoslaviji prema politici. Tim povodom Dimitrije Ljotić je polemisao sa stavom oca Justina da sveštenici treba da žive sveto i da im nije mesto u političkim partijama. Ljotić se složio da im nije mesto u partijama, ali je istakao da sveštenici moraju da se politički angažuju i pomognu političke organizacije koje se bore za rešavanje sudbinskih narodnih pitanja, tim pre što Crkva kao celina ostavlja važna narodna pitanja bez uticaja. Pri tome je, bez sumnje, imao u vidu svoj pokret. Istakao je da Pravoslavna crkva nema velikog uticaja na politički život naroda, što je „i šteta i neprocenjivi greh veliki“.²⁵

nego rat! i koji time više štode veri, nego što joj koriste.“ Ovo je bila aluzija na istupanje zagrebačkog nadbiskupa-koadjutora Alojzija Stepinca februara 1935. prilikom prvog javnog nastupa na proslavi Papinog dana u velikoj dvorani Zagrebačkog zbora (sajma) pred više hiljada ljudi, koji su burno odobravali te reči; Viktor Novak, *Magnum crimen. Pola vijeka klerikalizma u Hrvatskoj*, Zagreb 1948 (reprint Beograd 1986), 420–422.

²² Др. Драг. Аранђеловић, *Свеишеник и политика*, Хришћанско дело, Часопис за хришћанску културу и црквени живот, свеска 2, Скопље 1935, 116–118.

²³ Православац, *Мало православног клерикализма*, Јавност, бр. 18, 2. мај 1936, 412–413.

²⁴ *Јеврејска опасност. Невидљива интернационала и наша држава*, Политички гласник, бр. 21–22, 23. август 1925.

²⁵ *Светосавско свеишениство и политичке партије*, Жички благовесник, бр. 2, Краљево, фебруар 1941, 16–21; Димитрије В. Љотић, *Сабрана дела*, књ. 8, Београд 2003, 12–17.

Kрупне promene na političkoj i ideološkoj karti Evrope pri kraju i neposredno po završetku Prvog svetskog rata dale su političkom antisemitizmu izuzetno snažan podsticaj. Posle pobeде revolucije u Rusiji 1917. godine „boljševička opasnost“ je postala politička činjenica prvog reda koja je u mnogome uticala i na odluke Mirovne konferencije. U Evropi, ali i van nje, izuzetno se raširilo mišljenje da su boljševizam stvorili Jevreji. Time je osnažen jedan od glavnih antisemitskih stereotipa po kome Jevreji stoje iza organizovanog radničkog pokreta, odnosno njihovih političkih partija, socijalista i komunista. Progoni pripadnika komunističkih organizacija bili su jedan od prioriteta politike vlada brojnih država, ne samo autoritarnih nego i demokratskih, dok je antikomunizam postao izuzetno snažan izvor antisemitizma ne samo u Nemačkoj već i u SAD, Francuskoj, Italiji, Japanu.²⁶

„Racionalno jezgro“ ovog stereotipa bilo je veoma istaknuto mesto Jevreja u boljševičkoj revoluciji i u vođstvima kratkotrajnih sovjetskih republika od Bavarske do Mađarske.²⁷ Tu argumentaciju osnaživalo je delovanje novostvorene međunarodne komunističke organizacije, Treće, Komunističke internacionale (skraćeno: Kominterne) osnovane 1919. u Moskvi i njoj podređenih nacionalnih komunističkih partija. Njihovo delovanje bilo je nesumnjivo deo planirane svetске komunističke revolucije koja je pod vođstvom „prve zemlje komunizma“ trebalo da izvrši temeljnu promenu društvenih odnosa i preobražaj civilizacije na novim načelima.

Kao i jugoslovenska država i Dvor, SPC i njeni velikodostojnici su iskazivali podršku Ruskoj pravoslavnoj crkvi (zagranichnoj) i njenom sveštenstvu. Oni su, zajedno sa više od 40.000 ruskih izbeglica, uživali gostoprimstvo jugoslovenske države, ali su i sami dali veliki doprinos zemlji domaćinu, pre svega u oblasti kulture, nauke i umetnosti.²⁸ Velika stradanja ruskog naroda i sveštenstva tokom boljševičke revolucije i u sovjetskoj državi kao da su potvrđivali stare slovenofilске ideje o nepomirljivom sukobu dva sveta oličena u „slovenskom Istoku“ i „evropskom Zapadu“.²⁹ Zapadni pandan ovakvim shvatanjima može se naći u nizu predrasuda prema pravoslavnom Istoku i ruskoj državi koje sublimiše pojam rusofobija.³⁰

²⁶ Норман Кон, *Позив на геноцид. Мит о светској завери Јевреја и Протоколи сионских мудраца*, Нови Сад 1996, 246–249, 256–258. Antikomunizam je bio osnova širenja antisemitizma i u nekim zemljama bez Jevreja, na primer u Japanu, koji je takođe proklamovao borbu protiv „judeo-masonsko-boljševičkih kandži“; Н. Кон, *н. д.*, 264. О širenju antisemitizma u SAD posle 1918. vidi: John Higham, *Send These to Me. Immigrants in Urban America*, revised edition, Baltimor–London 1984, 166–167.

²⁷ Yuri Slezkine, *The Jewish Century*, Princeton–Oxford 2004, 170–188; Марко Аурелио Ривели, *‘Бог је с нама!’ Црква Пуја XII, саучесника нацифашизма*, Београд 2003, 36–48.

²⁸ Мирослав Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, књ. 1–2, Београд 2006, *passim*.

²⁹ Latinka Perović, „Rusija i Evropa“ *N. J. Danilevskog i njeni odjeci u Evropi*, Republika, Београд, јануар 1994; Ista, *Slovenofili i slovenofilstvo*, Republika, мај 1992.

³⁰ Милорад Екмечић, *Србофобија и антисемитизам*, Шабац 2000, 5–7, 30–32; Милош Ковић, *Дизраели и Источно питање*, Београд 2007, 343, 345–348.

Boljševička revolucija je bila proizvod marksizma, odnosno jedne eminentno zapadne ideologije za koju se stoga tvrdilo da je potpuno strana duhu ruskog i drugih slovenskih naroda. Na toj osnovi Oktobarska revolucija je još više ojačala antizapadni diskurs u pravoslavnom svetu. U drugoj polovini 19. veka na slovenofilsko suprotstavljanje Zapadu uticao je i moderni antisemitizam, koji je boljševička revolucija izuzetno osnažila. Potvrda za to nalazila se u velikoj ulozi Jevreja u revoluciji i sastavu najvišeg boljševičkog rukovodstva. Antisemitski stereotip o Jevrejima kao pokretačima i vođama boljševičke revolucije, koja je srušila carsku Rusiju, zaštitnicu Srba i pravoslavlja, i težila da zavlada svetom bio je od presudnog značaja za širenje antisemitizma među sveštenstvom SPC.

Ispoljavanja antisemitizma sveštenika SPC bila su relativno malobrojna i uglavnom ograničena na napise u crkvenoj štampi. Ona svakako nisu reprezentovala stav SPC prema Jevrejima, ali njihova težina nije bila mala budući da su ovakvi napisi mogli da se pročitaju i u nekim od najvažnijih glasila Srpske crkve. Njihova osnova uglavnom je bila antiboljševička, odnosno antikomunistička, ali je dobila i sve druge elemente modernog antisemitizma. Pri tome su bili naglašeni i elementi antijudaizma, odnosno dogmatskog osporavanja jevrejske vere. Među onima koji su se isticali svojim antisemitizmom u napisima u srpskoj verskoj štampi bilo je i nekoliko ruskih sveštenika-emigranata. Iako malobrojni, ovi napisi uticali su na širenje antisemitizma među vernicima SPC, na šta je delovala i činjenica da se većina sveštenika i kaluđera antisemitske orijentacije politički angažovala u pokretu Zbor.

Nasuprot tome, stajala su stalna zalaganja crkvenih velikodostojnika SPC za hrišćanska načela jednakosti i za srpsku tradiciju tolerancije, pri čemu su često javno izražavane simpatije za jevrejski narod. To je redovno prenošeno u jevrejskoj štampi, pre svega u glavnom listu jugoslovenskih Jevreja zagrebačkom *Židovu*. Dvadesetih i početkom tridesetih godina u izrazima simpatija za jevrejski narod posebno su se isticali istupi vladike timočkog, kasnije bačkog, dr Irineja (Čirića).³¹ Zagrebački mitropolit dr Dositej čestitao je septembra 1933. Jevrejima Novu godinu, a zatim je istim povodom posetio nadrabina dr Gavru Švarca. U jevrejskoj štampi tim povodom je istaknuto da se mitropolit često zalagao za prijateljske odnose i mir među sledbenicima raznih veroispovesti, kao i da je ovaj prijateljski gest proizveo dubok utisak na jevrejsko stanovništvo.³² Povodom smrti patrijarha Dimitrija početkom aprila 1930, vrhovni rabin Alkalaj uputio je Sinodu SPC izraze saučešća istakavši da su jugoslovenski Jevreji u njemu imali velikog prijatelja koji je sa poštom i lojalnošću gledao na jevrejsku versku zajednicu. Na

³¹ *Српски владика јеврејском рабинеру*, Јеврејски гласник, бр. 8, 23. фебруар 1921, 3–4; *Предавање Њег. Преосвећенства епископа тимочког г. Иринеја о 'Песми над песмама*, исто, бр. 9, 28. фебруар 1921, 7; *Г. др Ђирић и Јевреји*, Самоуправа, бр. 10, 11. март 1921; *Velika priredba u Novom Sadu*, *Židov*, бр. 5, 30. јануар 1931, 8. Види и: Војислав Стоја, *Владика Иринеј међу великанима*, Свеске за историју Новог Сада, год. 3, бр. 5, Нови Сад, фебруар 1994, 20–25.

³² *Prestavnik Pravoslavne crkve g. Metropolita zagrebački dr Dositej čestitao Jevrejima Novu godinu*, *Židov*, бр. 39, 29. септембар 1933, 4.

kraju je naglasio: „Jevreji u našoj Kraljevini srećni su što imaju pored sebe Srpsku pravoslavnu crkvu.“³³ Posle iznenadne smrti patrijarha Varnave u jeku krize oko konkordata Jugoslavije i Vatikana jula 1937, u izjavi saučešća vrhovni rabin dr Isak Alkalaj naglasio je i sledeće: „Ovu žalost naših pravoslavnih sugrađana jugoslovenski Jevreji utoliko više osećaju, jer su oni pored blagrodne i zaslužne Pravoslavne Crkve svagda uživali sve blagodeti svog materijalnog i duhovnog života.“³⁴

Patrijarh Varnava (Rosić) je bio veliki protivnik komunizma i pobornik srpsko-ruskog zbližavanja.³⁵ Prema oceni britanskog poslanika u Beogradu ser Nevila Hendersona iz 1930. godine, on se „previše meša u politiku i sklon je reakcionarnim shvatanjima.“³⁶ Na patrijarha su veliki uticaj imali stavovi izbeglog ruskog sveštenstva i stradanja Ruske pravoslavne crkve u Sovjetskom Savezu. Na toj osnovi patrijarh je prihvatio i javno zastupao neke od osnovnih postavki političkog antisemitizma. Sudeći po njegovim izjavama datim prvih meseci 1937, patrijarh Varnava je delio iluzije značajnog dela ruske emigracije da se uz pomoć nacističke Nemačke može srušiti boljševički režim i uspostaviti stari poredak u Rusiji, pri čemu se smatralo da Nemačka nema imperijalističkih namera.

U okružnici protiv komunističkog delovanja koju je patrijarh Varnava izdao na Božić 1936. nije bilo antisemitskih stavova.³⁷ Govor patrijarha Varnave na Spasovdan, slavu Opštine grada Beograda, 1936. godine, iz nekih razloga potpuno je prećutan u štampi.³⁸ Patrijarhov istup, međutim, na sahrani ruskog mitropolita Antonija, poglavara Ruske pravoslavne crkve (zagranične), avgusta 1936, bio je nedvosmisleno inspirisan antisemitskim stereotipom kojim su boljševici i sovjetska država identifikovani sa Jevrejima, što je negativno odjeknulo u jevrejskoj javnosti.³⁹ Razgovor patrijarha Varnave sa dopisnikom nemačke službene agencije DNB (Deutsches Nachrichten Buero) početkom januara 1937, koji je preneo i centralni list nacističke Nemačke *Voelkischer Beobachter*, pokazao je da patrijarh polaže velike nade u borbu nemačkog vođe Adolfa Hitlera protiv komunizma, odnosno boljševičke svetske opasnosti, i da ta borba „služi na korist celom čovečanstvu“. Patrijarh je na kraju ocenio da ta borba nema nikakve veze sa imperijalističkim ciljevima i da „opravdana borba nemačkog naroda za ravnopravnost zaslužuje poštovanje svih naroda.“⁴⁰

³³ Nj. Sv. Patrijarh Dimitrije, *Židov*, br. 15, 11. april 1930, 7.

³⁴ *Гласник, Службени лист Српске Православне цркве*, бр. 15, Сремски Карловци 6 (19) јул 1937, 496.

³⁵ Klaus Buchenau, *Just as real-life brothers. Serbian-russian contacts in the Ecclesiastical academy in Kiev (1850–1914) and in orthodox schools of interwar Yugoslavia (1920–1940)*, Tokovi istorije, br. 3–4, Beograd 2005, 63.

³⁶ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knj. I (1921–1930), Beograd–Zagreb 1986, 672.

³⁷ *Патријарх Варнава против комунизма*, Београд 1943; шире у: Радмила Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожић 1881–1950*, Београд 2006, 153–154.

³⁸ *Око говора Патријарха Варнаве*, Јавност, бр. 23, Београд 6. јун 1936, 516.

³⁹ *Židov*, br. 34, 21. avgust 1936, 6.

⁴⁰ *Патријарх Варнава за борбу против комунизма*, *Гласник*, бр. 1–2, Сремски Карловци, 2 (15) фебруар 1937, 33–34.

Ocene patrijarha Varnave imale su veliku političku težinu i bile su jedan od znakova promene jugoslovenske politike u vreme vlade Milana Stojadinovića. Liberalna jugoslovenska javnost oštro je osudila patrijarhovo političko angažovanje u korist nacionalsocijalističke Nemačke. S razlogom, pri tome se isticalo da „svako vezivanje naše borbe protiv boljševizma za bilo kakav fašizam, a naročito strani, pretstavlja samo vodu na mlin boljševizma, koji na taj način dobija izgovor da uzme masku pobornika protiv fašizma i reakcije“.⁴¹

Istog meseca, januara 1937, jedan drugi nemački list preneo je istupanje patrijarha Varnave na kongresu ruskih episkopa u kojem je on još više istakao značaj nemačkog vođe u borbi protiv komunizma. Tom prilikom patrijarh je naglasio kako je ranije „s teškom mukom mogao ustajati u odbranu Rusije protiv komunizma i internacionalnih jevreja i dokazivati, da nije moguć mir i tišina u Evropi, dok god se nacionalna Rusija ne uspostavi. Bio sam upućen sam na sebe. Ali Bog je poslao Nemačkom narodu jednog dalekovidog Firera, koji zastupa isto mišljenje koje sam i ja mnogo ranije stvorio u sebi, naime da boljševizam nije nesreća i opasnost samo za Rusiju, nego za celi hrišćanski svet i za kulturu Evrope.“⁴² I u drugim javnim istupima patrijarh Varnava je oštro osuđivao „internacionalno židovstvo“ zbog uništenja nacionalne Rusije i korišćenja bogatstva Rusije za svetsku revoluciju, „što nam dokazuje i današnja Španija“.⁴³

Iako bez antisemitskih poruka, negativan odjek u jevrejskoj javnosti imao je intervju patrijarha Varnave jednom berlinskom listu, dat sredinom maja 1937. u jeku borbe oko konkordata.⁴⁴ Patrijarh se zalagao za savez zemalja protiv boljševičke opasnosti, izražavajući simpatije za prvenstvo Nemačke i njenog vođe u toj borbi. Pohvalio je Hitlerovu politiku prema Rimokatoličkoj crkvi, žestoko napadajući pokušaj sklapanja konkordata Jugoslavije sa Vatikanom.⁴⁵ Ova izjava može da se shvati i kao svojevrsno upozorenje državnom vrhu da pokaže odlučnost prema namerama Rimokatoličke crkve oličenim u konkordatu, pri čemu je Hitler trebalo da posluži kao primer za ispoljavanje takve odlučnosti.

Stav jevrejske zajednice prema delovanju patrijarha Varnave bio je, ipak, pozitivan što se pokazalo povodom njegove iznenadne smrti jula 1937. u vreme najveće krize oko konkordata. S obzirom na sve okolnosti, to je i razumljivo. Najviši predstavnici jevrejske zajednice su u ime svih jugoslovenskih Jevreja izrazili iskreno saučešće zbog smrti patrijarha Varnave koji je „svojim stavom prema svima vjeroispovestima znao da pribavi poštovanje svih građana bez razlike“. U svojoj izjavi vrhovni rabin Isak Alkalaj je istakao da je žalost jugoslovenskih Jevreja tim veća „jer su oni pored blagorodne i zaslužne pravoslavne crkve vazda

⁴¹ Православац, *За наш антиболшевизам!*, Javnost, br. 3, Beograd 16. januar 1937.

⁴² *Глас Српске Цркве против комунизма*, Гласник, бр. 1–2, Сремски Карловци, 2 (15) фебруар 1937, 34.

⁴³ *Гласник*, бр. 3–4, 2(15) март 1937, 87–88.

⁴⁴ *Jedan intervju Njegove svetosti Patrijarha Varnave 'Čuvajte Adolfa Hitlera'*, Židov, br. 21, 21. maj 1937, 3.

⁴⁵ *Гласник*, бр. 1–2, 1937, 33–34.

uživali sve blagodeti svoga materijalnog i duhovnog života.⁴⁶ Osim izjave vrhovnog rabina Isaka Alkalaja, u organu Srpske pravoslavne patrijaršije *Glasniku* preneti su povodom patrijarhove smrti i izrazi saučešća Jevrejske opštine u Beogradu, Jevrejske sefardske veroispovedne opštine, Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije.⁴⁷

⁴⁶ Од врховног рабина г. др. Исака Алкалаја, Гласник, бр. 15, 6(19) јул 1937, 496; *Smrt Patrijarha Srpskog Varnave, Židov*, br. 31, 30. jul 1937, 9.

⁴⁷ Гласник, бр. 15, 6(19) јул 1937, 502, 512–513.

Milan Koljanin

SERBIAN ORTHODOX CHURCH AND THE JEWS 1918–1937

Summary

Attitude of Serbian Orthodox Church towards the Jews in Kingdom of Yugoslavia was determined by the tradition of religious tolerance inherited from the Principality, later Kingdom of Serbia. Although the activity of Serbian Orthodox Church, as opposed to the Roman Catholic Church, was not characterized by clericalism, one could sense the increase of the political activity of the highest dignitaries of the church and of the part of the priesthood. Their understandings and actions were influenced by the Bolshevik revolution in Russia and great sufferings of the Russian Orthodox Church and people. That was the main cause of the increase of anti-Semitism of certain clerics and dignitaries of the SOC, which could be tracked in the religious press. All the main facets of modern political anti-Semitism were accepted, including the role of the Jews in the destruction of orthodox Russia and creation of world revolution. Some anti-Semitic stereotypes were used to a lesser degrees, such as that Jews bring the destructive influence of Western materialism and liberalism. Especially important were public speeches of Patriarch Varnava, which triggered negative reactions of the Jewish public. However, the overall attitude of Jewish community to the activity of Patriarch Varnava remained positive, which was obvious during his sudden death in July 1937 during the great Concordat crisis.

STRUČNJACI IZ ČEHOSLOVAČKE U JUGOSLAVIJI 1945–1948*

APSTRAKT: U članku se razmatra dolazak stručnjaka iz Čehoslovačke na rad u Jugoslaviju posle Drugog svetskog rata, jugoslovenska politika vrbovanja ovih stručnjaka, pre svega Nemaca, njihov broj, uslovi života i značaj za razvoj Jugoslavije i njene privrede.

Ključne reči: Jugoslavija, Čehoslovačka, međunarodna saradnja, politički odnosi

Prodor češkog kapitala na jugoslovenski prostor od kraja 19. veka i dolazak čehoslovačkih radnika i stručnjaka u Jugoslaviju bili su jedna od glavnih odlika ekonomske saradnje češkog i jugoslovenskog prostora, odnosno kasnije stvorenih država Čehoslovačke i Jugoslavije. Češki kapital je veoma rano počeo da prodire ka jugoslovenskom prostoru, kako onom u Austro-Ugarskoj, tako i ka mladoj srpskoj državi. Porodica Bajloni doselila se još 1855. iz Češke u Srbiju i razvila mlinarsku i pivarsku industriju, izrastajući od zanatlija u porodicu bogatih industrijalaca i trgovaca. Njihova pivara u Beogradu i mlin na Mlavi kod Požarevca imali su veliki uticaj na ekonomski život mlade srpske države. Najpoznatiji Bajloni, Ignjat J. Bajloni (1876–1935), sin Jakova Bajlonija, ceo život vezao je za Srbiju i njenu istoriju. Rođen u Beogradu, gde je i umro, napravio je od pivare u Beogradu jednu od najmodernijih u zemlji, bio je predsednik Udruženja beogradskih industrijalaca, Centralne industrijske korporacije, Samostalne monopolske uprave, guverner Narodne banke i to u vreme svetske ekonomske krize (1928–1934), obavljao je državne poslove u vreme Prvog svetskog rata i posle njega itd.¹ Krajem 19. veka na jugoslovenske prostore dolazi i češki bankarski kapital. Filijale u Zagrebu, Ljubljani i Novom Sadu otvorila je Uzajamna osiguravajuća banka Slavija, a Praška kreditna banka imala je filijalu u Beogradu od 1910. i postala je značajan oslonac češkom industrijskom kapitalu u Srbiji. Dobri politički odnosi jugoslovenske i čehoslovačke države u međuratnim decenijama, koji su najviši izraz imali u stvaranju Male Antante, dodatno su pospešili ekonomsku sa-

* Rad je deo projekta Instituta za noviju istoriju Srbije *Srbija i Jugoslavija* (broj 147043), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije. Tento članek vznikl v rámci výzkumného záměru MSM 0021620827 *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, jehož nositelem je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

¹ *Српски биографски речник, I, А–Б*, Нови Сад 2004, 361–364.

radnju.² Jugoslaviju i Čehoslovačku upućivali su na privrednu saradnju geografski položaj i nadopunjujuća struktura dve privrede (industrijska Čehoslovačka i poljoprivredna Jugoslavija bogata sirovinama potrebnim čehoslovačkoj industriji).³ U međuratnom periodu nastavljen je prodor čehoslovačkog kapitala u Jugoslaviju, a sa njime i stručne radne snage. Čehoslovačka je imala veliko učešće kapitala u jugoslovenskoj privredi. Dolazak čehoslovačkog kapitala i radnika na poseban način je uticao na prilike u Jugoslaviji, naročito na život u gradovima sa čehoslovačkim kapitalom. U pojedinim od ovih fabrika govorilo se samo češki, a varošica Čuprija u kojoj je češki kapital držao fabriku šećera bila je uređena po ugledu na češke industrijske centre i naselja.⁴ Najveći uticaj, verovatno, izvršen je na Borovo u kome je čuvena fabrika obuće „Bata“ („Baťa“) imala fabriku.⁵

U Jugoslaviji su i pre Drugog svetskog rata radili čehoslovački stručnjaci. U prerađivačkoj industriji Kraljevine bilo je dosta stranaca, a među njima veliki broj Čeha. Kuvari šećera, koji su smatrani najvažnijim kvalifikovanim kadrom u fabrikama šećera, jedno vreme su bili isključivo Česi i Nemci. Kuvari piva takođe. Česi i Nemci su kuvanje piva smatrali „svojom tajnom“. U Srbiji je tek 1922. prvi put polagan ispit za kuvare šećera (polagala su ga dva srpska radnika). Gotovo svi viši i niži činovnici i profesionalni radnici u fabrikama šećera bili su Česi. U tim fabrikama se uglavnom koristio češki jezik, a u fabrici šećera u Čupriji to je bio jedini jezik na kome se govorilo. Stručni radnici iz inostranstva su imali nekoliko puta veće plate od domaćih radnika.⁶ I u posleratnom periodu na

² C. Nečas, *Český bankovní kapitál a jeho srbské angažma do začátku první světové války*, Od Moravy k Moravě, Brno 2005, 147–164; S. Đurović, *Neki oblici uticaja Čehoslovačke na razvoj industrije u Jugoslaviji posle 1918. godine, s posebnim osvrtom na Srbiju*, Istorijski časopis, knj. XXIX–XXX, 1982–1983, 545.

³ Za razliku od Jugoslavije u kojoj je između dva rata 76% stanovništva živelo od poljoprivrede, a 10% radilo u industriji, zanatstvu i rudarstvu, u Čehoslovačkoj je po trećina radnika i službenika bila u industriji i poljoprivredi. DAMSP, PA, 1956, ČSR, fascikla 12, dosije 2, signatura 423892; *Мала енциклопедија Просвета, општа енциклопедија*, 2, Југославија, К–П, Београд 1978, 17/18; M. Obradović, „*Narodna demokratija*“ u *Jugoslaviji 1945–1952*, Beograd 1995, 86.

⁴ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, Beograd 1986, 47.

⁵ Gradeći od Borova jedno od mnogih „Batinih“ naselja uz fabrike širom Evrope, preduzeće je pravilo stanove za radnike i vodilo računa o uslovima njihovog života. U naselju su bili sprovedeni kanalizacija i vodovod, izgrađeni putevi od betona itd. Fabrika je u Borovu podigla osmogodišnju školu koja je imala najmodernija učila i bila je jedna od lepših školskih zgrada u Hrvatskoj. Sa druge strane, ekspanzija fabrike i njen gotovo monopolski položaj u Kraljevini Jugoslaviji pogubno su uticali na ogroman broj zanatlija koji su se do tada bavili ovim poslom. – AJ, fond 65, Ministarstvo trgovine i industrije, 626/1347; Mira Kolar Dimitrijević, *Tvornica obuće i gume Bata u Borovu i njen uticaj na ekonomsko-socijalne odnose u Jugoslaviji od 1931. do 1941*, Československo a Jugoslávie od roku 1929 do rozpadu buržoazních společenských politických a ekonomických systémů, Sborník prací z vědeckého zasedání československo-jugoslávské historické komise v Martině 19–22. 10. 1981, Praha 1983, 479–495.

⁶ S. Đurović, *Državna intervencija u industriji Jugoslavije (1918–1941)*, 46, 47; S. Đurović, *Neki oblici uticaja Čehoslovačke na razvoj industrije u Jugoslaviji posle 1918. godine, s posebnim osvrtom na Srbiju*, Istorijski časopis, knj. XXIX–XXX, 1982–1983, 549/550.

jugoslovenskim prostorima zatičemo stručnjake iz Čehoslovačke koji su u Jugoslaviju došli još dvadesetih godina 20. veka.⁷

Posle Drugog svetskog rata Jugoslavija je bila veoma zainteresovana da iz Čehoslovačke dobije stručnjake i kvalifikovane radnike za razne oblasti života (industrija, umetnost, zdravstvo, saobraćaj itd.). Ta zainteresovanost poticala je od velikog manjka stručnih ljudi u Jugoslaviji zbog ratnih gubitaka⁸ i niskog nivoa razvijenosti zemlje. Posla je bilo mnogo, kako na obnovi onoga što je u ratu porušeno, tako još više u oblastima određenim petogodišnjim planom izgradnje zemlje od 1947. godine. Potraga za kvalifikovanom radnom snagom u Čehoslovačkoj bila je deo državne politike Jugoslavije, ali nije uvek vođena sistematski i planski. Nekada je ostvarivana u saradnji sa čehoslovačkim institucijama, a ponekad njima iza leđa. Jugoslovenski predstavnici su ponekad konsultovali čehoslovačke kolege kako bi izabrali stručnjake sa dobrim preporukama, a u pojedinim slučajevima njihova akcija nailazila je na neodobranje domaćina.

Najveći interes za školovanom radnom snagom iz Čehoslovačke Jugoslavija je pokazivala u oblasti industrije, koja je posle rata dobila prioritet u planovima jugoslovenskih vođa. Svi razlozi koji su opredeljivali Jugoslaviju da uvozi mašine i licence za svoju industriju iz Čehoslovačke, motivisali su je da upućuje svoje učenike u čehoslovačku privredu i da iz Čehoslovačke dovodi stručnjake i radnike. Jugoslavija je ponekad otvoreno vrbovala čehoslovačke državljane za rad u jugoslovenskim fabrikama i ustanovama. Čehoslovački državljani, od kojih su dobar deo bili Nemci, takođe su nudili svoj rad jugoslovenskim predstavnicima. Sa njima su razgovarali jugoslovenski delegati zaduženi za pronalaženje stručnjaka u Čehoslovačkoj. U njihove ruke su stizale ponude, biografije i pisma čehoslovačkih državljana. U izveštaju socijalnog atašea jugoslovenske ambasade iz aprila 1947. navodi se broj od oko 50 čehoslovačkih državljana koji su ponudili da dođu u Jugoslaviju i rade u industriji, građevinarstvu, saobraćaju i zdravstvu.⁹

Jugoslovenska ambasada se tokom 1947. najviše angažovala u pridobijanju čehoslovačkih stručnjaka za rad u Jugoslaviji. Od ljudi koji su rukovodili tom akcijom pominju se agilni socijalni ataše pri jugoslovenskoj ambasadi u Pragu Jovan Petrović (koji je vodio brigu i o školovanju jugoslovenskih učenika u privredi), zatim delegat Privrednog saveta inž. Galeković, delegat Ministarstva rada Sinadinović i inž. Miodrag Rajković. Kao opunomoćeni delegat Ministarstva rada inž. Rajković je angažovao strane stručnjake zamenjujući Galekovića od januara 1947, a od marta je sam vodio te poslove, sve do jula kada je akcija obustavljena. Akcijom je rukovodilo Ministarstvo rada FNRJ preko ambasade u Pragu, sistemom terenskog rada svojih delegata upućenih u Čehoslovačku. Jugoslavija je nameravala da iskoristi položaj u kome su se Nemci našli po završetku Drugog

⁷ Navodimo samo Josipa Ševčika koji je u Jugoslaviju došao još 1920. i važio je za „jednog od dobrih stručnjaka za rotacione mašine“. – Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 158, j. 418, Čehoslovačka 1948–1950.

⁸ D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, Beograd 2004, 228–231.

⁹ AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 85, j. 216, Angažovanje stručnjaka iz Čehoslovačke, 1947. godina, Socijalni ataše pri ambasadi, pov. br. 58.

svetskog rata kako bi za potrebe svoje industrije vrbovala nemačke stručnjake u čehoslovačkim fabrikama. Jugoslovenski predstavnici u Čehoslovačkoj su tokom prve polovine 1947. godine, pošto su već kontaktirali desetine stručnjaka koji bi eventualno mogli doći u obzir za rad u Jugoslaviji, tražili od nadležnih u Beogradu da im hitno odgovore na ponude onih Nemaca koji su bili pred iseljenjem iz Čehoslovačke.¹⁰

U Jugoslaviji je postojala pogrešna predstava o stanju u Čehoslovačkoj, iz koje je proisteklo pogrešno uverenje da će za tu akciju imati podršku čehoslovačkih vlasti. Jugoslovenska ambasada u Pragu je upozorila da čehoslovačke vlasti ne izlaze u susret akciji jugoslovenskih delegata i da Ministarstvo socijalne politike na tu akciju gleda „nesimpatično“. Čehoslovačka država je svim silama radila na rešavanju „nemačkog pitanja“ iseljenjem Nemaca koji su svoju neloyalnost demonstrirali pred i tokom rata, ali je i sama imala veliki deficit radne snage. Jugoslavija je vodila politiku dovođenja čehoslovačkih stručnjaka uprkos tome što njih ni u Čehoslovačkoj nije bilo dovoljno i što su jugoslovenski predstavnici znali za probleme posleratne čehoslovačke privrede. Ta politika je na momente bila otvorena i pogoršavala je odnose dve države. Problem je zaoštren posle „nelastičnog gesta“ Galekovića koji je, da bi pridobio Nemce zaposlene u čehoslovačkim zavodima, poslao pozivnicu na češkom i nemačkom jeziku u sve zavode i pozvao Nemce da mu se jave ako žele da rade u Jugoslaviji. Čehoslovačka strana je odgovorila oštrim protestom uprava zavoda (sekretarijati KP Čehoslovačke), pa je jugoslovenski ataše pri ambasadi u Pragu morao lično da se izvinjava da bi smirio situaciju. Jedna od posledica ovog poteza Galekovića bio je zahtev pojedinih uprava čehoslovačkih zavoda za udaljavanje jugoslovenskih učenika i vaspitača. Iz staklarskog preduzeća u Jabloncu premešteno je pet jugoslovenskih omladinaca, jer su se dvojica odličnih nemačkih stručnjaka odazvala pozivu Galekovića. Njegov poziv je objavila čehoslovačka štampa, pa je ambasada primila i protest Ministarstva industrije. Jugoslovenska ambasada u Pragu je procenila da čehoslovački privredni krugovi odstupaju od zakona o izbacivanju Nemaca iz ČSR zbog nedostatka stručnjaka u svojoj industriji.¹¹

Kakvi su bili efekti pridobijanja nemačkih stručnjaka iz čehoslovačke industrije? Jugoslovenski predstavnici su slali zavrbovane stručnjake „transportima“ u Jugoslaviju. Teško je reći koliko se ljudi nalazilo u njima, ali je u prvoj polovini 1947. godine ovih „transporta“ bilo bar nekoliko. U transportu koji je Rajković poslao 13. februara 1947, bili su stručnjaci iz vojnotehničkih zavoda Podmokli i Tanvald. Jedan transport krenuo je 23. aprila.¹² Prema podacima atašea ambasade u Pragu, od februara do maja 1947. potrošeno je 800.000 dinara, delegati su dobili saglasnost za angažovanje 28 stručnjaka, ali su od tog broja u Jugoslaviju upućena samo dvojica. Četrnaest stručnjaka je poslato bez saglasnosti.

¹⁰ AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 173, j. 446, Angažovanje stranih stručnjaka u ČSR..., Socijalni ataše, pov. br. 58.

¹¹ AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, 85/126, Angažovanje stručnjaka iz Čehoslovačke, pov. br. 1006, 1285, 1338.

¹² AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 173, j. 446, Angažovanje stranih stručnjaka u ČSR..., Socijalni ataše, pov. br. 107.

Zbog slabih efekata i problema koje je izazivala u odnosima sa Čehoslovačkom, jugoslovensko Ministarstvo rada je preporučilo sekretarijatu vlade da se akcija obustavi. Dana 12. juna Ministarstvo je obavestilo da su jugoslovenski delegati povučeni u zemlju i da je socijalnom atašeu pri ambasadi u Pragu naloženo da sedam stručnjaka za koje je imao saglasnost uputi u Jugoslaviju. Po svemu sudeći, akcija je zvanično obustavljena 10. jula 1947.¹³

Najpotpunije podatke o broju stručnjaka koji su došli na rad u Jugoslaviju pružaju čehoslovački izvori. Prema ovim podacima, Ministarstvo unutrašnjih poslova Čehoslovačke odobrilo je od 24. jula 1946. do 10. aprila 1947. odlazak u Jugoslaviju 71 nemačkom stručnjaku. Odobrenje je dobilo i 106 članova njihovih porodica (ukupno 177 ljudi). Ovaj izvor takođe govori o „transportima“ kojima su stručnjaci slati u Jugoslaviju. U tu svrhu je korišćen repatrijacioni jugoslovenski voz.¹⁴ Postoje podaci da je i kasnije bilo pokušaja dovođenja stručnih ljudi iz Čehoslovačke, možda drugim kanalima. Predsednik Komisije za investicije FNRJ u ČSR Milan Bulja, od kraja 1947. radio je na tome da u Jugoslaviju dođu dva čehoslovačka stručnjaka za automobilsku industriju (inž. Kamil Vanek i Otokar Gruber). U proleće 1948, kako izgleda, pošao je definitivno propao.¹⁵ Jovan Petrović je novembra 1947. predlagao da se iz Čehoslovačke dovede 5–6 instruktora iz metalske industrije koji bi pomogli realizaciji petogodišnjeg plana u oblasti stvaranja stručnih kadrova.¹⁶

Tokom 1948. i 1949. godine mnoge jugoslovenske institucije želele su da dovedu stručnjake iz Čehoslovačke. Interes je i dalje bio obostran, pa je znatan broj čehoslovačkih državljana sam nudio svoje usluge. Takve aranžmane dodatno su otežavali nepovoljni politički odnosi izazvani sukobom Jugoslavije i Informbiroa. Sve do leta 1949. jugoslovenske vlasti su pregovarale sa nekoliko čehoslovačkih stručnjaka o dolasku u Jugoslaviju. Međutim, zbog sve lošijih političkih odnosa i otežanog dobijanja dozvole za odlazak u Jugoslaviju od leta 1949. bilo je gotovo nemoguće ostvariti takve aranžmane. Čehoslovački državljani su teško stizali u Jugoslaviju i onda kada je dogovor bio postignut. O tome svedoči slučaj Josefa Diesnera koji je trebalo da dođe u zemunski „Teleoptik“ i za koga su bile zainteresovane i jugoslovenske vojne vlasti. Posle više od pola godine, u aprilu 1949, odustalo se od pokušaja da se on preseli u Jugoslaviju „pošto su mu sa-

¹³ AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, 85/126, Angažovanje stručnjaka iz Čehoslovačke, pov. br. 1006, 1285, 1338.

¹⁴ Archiv Ministerstva zahraničních věcí České republiky (AMZV) Praha, Teritoriální odbory – obyčejné (TO-o), Jugoslávie, 1945–1955, karton 17, č. 114.282/II-8/47.47.

¹⁵ Prema verziji koju je u pismu Ministarstvu teške industrije izneo jugoslovenski delegat inž. Bulja, dvojica čehoslovačkih stručnjaka podnela su krajem 1947. molbu za dolazak u Jugoslaviju, koja je odobrena u martu 1948. Kada im je to predočeno, Gruber je rekao da ne zna da li će ga KPC pustiti, jer su se posle februarskih događaja prilike u Čehoslovačkoj promenile, dok je Vanek postavio zahtev da dođe u Jugoslaviju i proverí da li uslovi odgovaraju njegovim potrebama objašnjavajući da bi u lošem sistemu rada izgubio iskustvo koje je stekao. Bulja je njegove razloge ocenio kao „vazdan glupe“ i „providne“ i procenio da su njihove namere bile „čisto špekulantske“, te su Gruberovi zahtevi odbijeni, a posao propao. – AJ, fond 16, Ministarstvo teške industrije FNRJ, f. 23/28, Ostali podaci o stranim stručnjacima 1948, 1949, pov. br. 35/83/160 i pov. br. 35/83.

¹⁶ AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 173, j. 446, Angažovanje stranih stručnjaka u ČSR..., Socijalni ataše, pov. br. 302.

opštine čehoslovačke vlasti da ako ode za Jugoslaviju neće se moći više vratiti natrag u ČSR“.¹⁷

U prvoj polovini 1949. teritorija Čehoslovačke služila je i za prebacivanje porodica stručnjaka iz Nemačke koji su radili u Jugoslaviji. Jugoslovenski predstavnici su pokušali da ove porodice uvedu ilegalno u Čehoslovačku, da bi ih potom legalno slali u Jugoslaviju. To je značilo da su trebali da ilegalno pređu iz sovjetske zone Nemačke u Čehoslovačku. Na tome je radio Vilko Kolar iz Vojne misije Jugoslavije pri Kontrolnom savetu za Nemačku, koji je radi toga putovao u Prag da izvidi situaciju. Od te zamisli se, međutim, odustalo zbog prevelikog rizika. Prešlo se na legalno prebacivanje po dobijanju ruskih izlaznih viza. Ovaj plan je sproveden polovinom 1949. godine uz velike materijalne probleme koji su, verovatno, rešavani slanjem sredstava ovim porodicama iz Jugoslavije kako bi se pokrili troškovi putovanja. Jugoslavija je u tu svrhu stavila na raspolaganje ambasadi u Pragu bar 25.000 kruna.¹⁸

Broj čehoslovačkih radnika i stručnjaka koji su radili u jugoslovenskim fabrikama teško je utvrditi. Sigurno ih je bilo mnogo više nego što pokazuju podaci o slanju stručnjaka u nekoliko „transporta“ iz 1947. godine. Sa stotinama njih su uspostavljeni kontakti, a bar desetine su došle u Jugoslaviju. U većem broju nalazimo ih u industriji, umetnosti i zdravstvu. U svakom slučaju, tokom 1948. godine u IMR-u je bio bar jedan stručnjak iz Čehoslovačke (Rajmer Vincenc), dok je u TAM-u radilo 5 čehoslovačkih državljana: Bruno Tice (Bruno Titze), Hugo Šmidl (Hugo Schmiedl), Alojz Haas, Fridrih Glezinger (Friedrich Glesinger) i Rihard Forst (Richard Forst).¹⁹ U fabrici „Ivo Lola Ribar“ po ugovoru od 1. jula 1949. bio je angažovan Matel Hajnrih, rođen 1911, Nemac sa čehoslovačkim državljanstvom. Stanovao je u radničkoj koloniji što mu, s obzirom na saznanja iz drugih izvora o stanju u tom naselju, nije omogućavalo pristojne uslove života.²⁰

Od aprila 1947. u „Vojvođanskoj industriji svile“ Novi Sad radio je Jozef Kocurek na osnovu ugovora koji je januara 1947. u Pragu sklopio sa delegatom Privrednog saveta. Kocurek je još od sredine 20-ih godina bio zaposlen u više

¹⁷ AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 158, j. 418, Čehoslovačka 1948–1950.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Jugoslovenski predstavnici su nastojali da dovedu pre svega nemačke stručnjake iz čehoslovačke industrije, tako da je među čehoslovačkim državljanima koji su došli u Jugoslaviju bilo najviše Nemaca. Tice, Šmidl, Frost i Haas su bili nemačke narodnosti. Tice je rođen 1908. u Mankendorfu. Šmidl je rođen 1899. u Češkoj, radio je u TAM-u kao varilac od 1947. i stanovao je u fabričkom naselju. Frost (1901) radio je kao savetnik. On i Tice su bili zaposleni od jula 1947. i stanovali su u hotelu Orel. Haas je rođen 1901. u Bratislavi, stanovao je u Mariboru i radio kao savetnik. Tice, Frost i Haas su bili inženjeri, dok bi se za Šmidla pre moglo reći da je bio kvalifikovani radnik. – AJ, fond 108, Glavna direkcija savezne industrije motora, f. 4/12, Razni podaci o stranim stručnjacima; С. Селинић, *Сарадња југословенске и чехословачке индустрије 1945–1950*, Studia Balcanica Bohemo-Slovaca, VI, Svazek 1, Sekce historie, politologie a etnologie, Příspěvky přednesené na VI. mezinárodním balkanistickém sympoziu v Brně ve dnech 25–27. dubna 2005, Brno 2006, 367–380.

²⁰ AJ, fond 16, Ministarstvo teške industrije FNRJ, f. 23/28, Spiskovi stranih stručnjaka po direkcijama i preduzećima, br. 1 713; AJ, fond 108, Glavna direkcija savezne industrije motora, f. 4/12, Razni podaci o stranim stručnjacima.

preduzeća i ustanova u Čehoslovačkoj, a Drugi svetski rat proveo je na čelu Instituta svilarstva u Brnu. Privredni savet je nameravao da ga iskoristi za rad u Institutu svilarstva u Jugoslaviji koji je bio u izgradnji. Kako se izgradnja odužila, a Kocurek je u novosadskom preduzeću radio na poslovima za koje njegova stručnost nije bila potrebna njegova plata od 7.500 dinara smatrana je prevelikim tere-
tom za preduzeće. Budući da adekvatno mesto za njega nije nađeno, Ministarstvo rada je u jesen 1948. zaključilo da ga treba vratiti u Čehoslovačku. Jedan dobar stručnjak je na taj način ostao neiskorišćen i uz to prilično plaćen.²¹

U Crnoj Gori je radilo više čehoslovačkih zdravstvenih radnika. Uz Jana Vajgta (Weigta), šefa hirurškog odeljenja Opšte bolnice u Titogradu, krajem 1949. godine u Crnoj Gori bio je dr Valter Koč, koji je završio Medicinski fakultet u Pragu 1941. godine. Bio je lekar bolnice u Kotoru, a radio je i u bolnicama u Baru i na Cetinju. U Crnoj Gori je bilo zaposleno i nekoliko medicinskih sestara iz Čehoslovačke. Albina Zelenikova i Ružena Zavadilova došle su u Jugoslaviju posle Drugog svetskog rata neposredno po završetku medicinske škole u Pragu, a radile su u bolnici u Titogradu kao medicinske sestre. Čehoslovačka državljanka bila je i Vera Vrkoslavova, a verovatno i Alina Hebkova, obe zaposlene u Domu odojčadi i male dece u Budvi.²² Od čehoslovačkih zdravstvenih radnika, u sanitetskoj službi Slovenije radio je Lisek Franciška Bogomil.²³

U „Avala filmu“ je bilo zaposleno 10 stranih stručnjaka, a kasnije je u preduzeće za proizvodnju filmova „Zvezda film“ preuzet deo njih. U izvorima postoji podatak da su bili Nemci, ali je bar dvoje od njih bilo iz Praga – Jiržina Štaud (Jiřina Štaud) i Josef Novotni (Jozef Novotný). Štaud je bila zaposlena kao laborant negativa i primala je oko 4.000 dinara mesečno, a Novotni je bio elektrotehničar sa sličnim primanjima. Štaud je radila od leta 1948, a Novotni od leta 1947. U Jugoslaviji su boravili bar do leta 1949. godine.²⁴

U Narodnom pozorištu u Ljubljani radila su avgusta 1950. četiri čehoslovačka državljani. Među njima je bilo rođenih u Jugoslaviji, ali i onih koji su zatražili jugoslovensko državljanstvo. O njihovoj ukorenjenosti u jugoslovensku sredinu svedoči i to što su dvojica u Jugoslaviji radila već tri decenije, a jedan deceniju i po.²⁵ Na slovenskom seminaru Katedre istočnih i zapadnih slovenskih jezika Filozofskog fakulteta u Beogradu predavao je lektor Vladimir Matejček, čehoslovački državljani. Po ugovoru o službi od 29. oktobra 1947. primao je platu od 5.000 dinara i dodatak od 500 dinara.²⁶

²¹ AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 158, j. 418, Čehoslovačka 1948–1950.

²² AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 158, j. 418, Čehoslovačka 1948–1950, Kategorizacija stručnjaka, 4271/229-XIV-2; Isto, 4271/291-XIV-2.

²³ AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 158, j. 418, Čehoslovačka 1948–1950, Kategorizacija stručnjaka, Ministarstvo rada FNRJ, 3/41–50-XIV-2.

²⁴ AJ, fond 180, Komitet za kinematografiju, f. 5, Strani stručnjaci 1947–1949.

²⁵ Vitezslav Malir (rođen 1928. u Mariboru) radio je od 1949. Dulka Doubravska (rođ. 1896) radila je u pozorištu od 1919. Bogomil Kočovsky (rođ. 1889) od 1920. bio je u pozorištima u Osijeku, Zagrebu i Ljubljani. Ladislav Skrušni (rođ. 1910), bio je zaposlen u ljubljanskom pozorištu od 1936. – AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 158, j. 418, Čehoslovačka 1948–1950, Ljudska republika Slovenija, Ministarstvo za znanost in kulturo, br. 2077/1.

²⁶ D. Bondžić, *Beogradski univerzitet 1944–1952*, 232; *Univerziteti i visoke škole u FNRJ*, Beograd 1950, 73.

Predratna saradnja i dobri odnosi Jugoslavije i Čehoslovačke i vekovna ukorenjenost i prisustvo Čeha i Slovaka na prostoru na kome je posle Prvog svet-skog rata nastala Jugoslavija učinili su da je još od tog vremena u Jugoslaviji ra-dio jedan broj Čeha i Slovaka koji su rođeni u Jugoslaviji ili u Čehoslovačkoj, ži-veli u Jugoslaviji, a imali čehoslovačko državljanstvo. Mnogi od njih, iako su ro-đeni u Čehoslovačkoj, veoma rano su došli u Jugoslaviju i više bili vezani za zem-lju u kojoj su živeli i radili nego za zemlju u kojoj su rođeni ili čiji su pasoš imali. U njihovim životima čehoslovačka i jugoslovenska komponenta su se du-boko prožimale. U jugoslovenskim ustanovama i fabrikama zatičemo ih i 50-ih godina što svedoči o njihovoj trajnoj vezanosti za jugoslovenske prostore, jer ni politički sukob dve države nije uticao na njih da se vrata u maticu.²⁷ Čeh i čeho-slovački državljanin Alojz Ranik zaposlio se 1928, sa samo 16 godina, u jednom slovenačkom preduzeću u kojem je radio i posle rata.²⁸ U pojedinim jugosloven-skim fabrikama ili ustanovama radilo je više takvih čehoslovačkih državljana, što ukazuje na pretpostavku da je dolazak jednog stručnjaka ili kvalifikovanog radni-ka iz određene struke u jugoslovensko preduzeće vremenom povlačio dolazak još ponekog. U Mariborskoj tekstilnoj tovarni radila su četvorica čehoslovačkih dr-žavljana koji su do polovine 20. veka bili zašli u srednje životno doba. Svi su ro-đeni u Čehoslovačkoj, a već su decenijama bili zaposleni u Jugoslaviji.²⁹ Nedo-statak stručnjaka u posleratnim godinama bio je tako veliki da su vlasti morale da progledaju kroz prste čak i čehoslovačkim državljanima koji su tokom rata služili u nemačkoj vojsci. To što je bio „neophodno potreban“ i jedan od najboljih struč-njaka u svojoj oblasti i što nije bilo nikog drugog da ga zameni omogućilo je Er-vinu Krivaneku da dobije dozvolu za rad u Zagrebu, iako je nemačku uniformu nosio sve do 2. maja 1945. služeći u Zagrebu i Sarajevu i po podacima poslerat-nih vlasti bio „simpatizer Nijemaca“. Ostalo je zabeleženo da se posle rata držao „pasivno“ i da je bio „šutljiv“, ali i da je voleo da koristi nemački jezik „ako ima-de s kim govoriti“. Brojni i u to vreme optužujući detalji iz njegovog života nisu bili dovoljni da izgubi posao. Strogi nazori jugoslovenskih vlasti osjetljivih na sa-radnju sa okupatorom tokom rata gubili su snagu pred neodložnim potrebama ob-nove i izgradnje zemlje. U decembru 1946, u vreme kada je ponašanje u ratu još uvek moglo presudno da utiče na sudbinu, karijeru i život posle rata, Ministarstvo rada FNRJ je bilo primorano da promeni odluku kojom je nekoliko meseci ranije Krivaneku zabranilo rad.³⁰

²⁷ U zagrebačkom preduzeću „Viadukt“ radio je čehoslovački državljanin Zlatko Ečimo-vić rođen 1924. u Pragu, a nastanjen od 1933. u Jugoslaviji. – AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 158, j. 418, Čehoslovačka 1948–1950, Kategorizacija stručnjaka, Narodna republika Hrvatska, Ministarstvo građevina, 1726/1950.

²⁸ AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 158, j. 418, Čehoslovačka 1948–1950, Katego-rizacija stručnjaka, Ministarstvo rada FNRJ, br. 3/307.

²⁹ Robert Šaherl (rođen 1893. u Austriji) u Mariboru je radio od 1933. ili 1934. Bogoslav Grus (rođen 1892. u Čehoslovačkoj) bio je zaposlen u Mariboru od 1934. Ernest Osifčič (rođen 1895. u Čehoslovačkoj) u Jugoslaviju je došao sa samo 12 godina. Alojz Barta (rođen 1908. u Če-hoslovačkoj) u Jugoslaviji je radio od 1932. godine. – AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 158, j. 418, Čehoslovačka 1948–1950, Kategorizacija stručnjaka.

³⁰ AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 85, j. 216, Angažovanje stručnjaka iz Čehoslo-vačke, 1946. godina.

U Jugoslaviji su boravili čehoslovački radnici i stručnjaci i po drugom osnovu. Poslovi sa jugoslovenskim firmama (isporuka polufabrikata firme Českomoravske strojirny i dr.) zahtevali su stručnjake i radnike koji bi na licu mesta rešavali razna pitanja. Za njihovo izdržavanje IMR je stavljao na raspolaganje čehoslovačkom partneru određen iznos koji je išao na teret čehoslovačkih potraživanja za isporučenu robu. Prepiska iz avgusta 1946. pokazuje da je firma Českomoravske strojirny do tada potrošila 500.000 kčs, a jugoslovenskog partnera je molila da joj odobri daljih 200.000.³¹

*

Osnovni motiv za dolazak čehoslovačkih stručnjaka i radnika u Jugoslaviju bio je posao i zarada. Mnogi od tih ljudi radili su u Jugoslaviji da bi izdržavali porodice koje su ostale u Čehoslovačkoj. Jugoslovenske vlasti su dozvoljavale stranim stručnjacima, pa i čehoslovačkim, da deo novca koji zarade šalju u inostranstvo (porodicama, na primer). Od dosta podataka u izvorima o slanju („transferu“) ušteđevina u Čehoslovačku, navešćemo samo podatak da je inženjeru H. Baumgartenu, koji je bio poreklom iz Čehoslovačke, a čija je porodica posle rata živela u Austriji, bilo odobreno da tokom 1949. godine šalje supruzi i detetu 3.000 dinara mesečno.³²

Mada su poticali iz države sa kojom je Jugoslavija imala dobru saradnju i došli u dogovoru sa njenim zvaničnicima, pojedine čehoslovačke državljane dočekali su problemi i razočarenja u novoj sredini. U nekim slučajevima oni su potpisivali ugovore sa jugoslovenskim predstavnicima još u Čehoslovačkoj, čime su precizirana uzajamna prava i obaveze, ali se dešavalo da ih u Jugoslaviji sačekaju teškoće i neispunjena obećanja. Čehoslovački stručnjaci zaposleni u „Iskri“ Kranj naišli su na brojne probleme, a ponašanje domaćina izazivalo je mnogo nezadovoljstva. Iz izvora se vidi je u ovoj firmi bilo zaposleno više čehoslovačkih stručnjaka i da su neki od njih došli sa porodicama. Hajnrih Linke je verovatno početkom 1947. godine stigao u Jugoslaviju i radio u „Iskri“ Kranj. Sa njim su došli supruga, sin, majka, tašta i tast, dakle cela porodica. I drugi stručnjak, Kaulfihs (Kaulfichs), došao je sa suprugom i dva mala deteta. To znači da se nije radilo o dolasku na rad u Jugoslaviju već o preseljenju, odluci koja je bila dugoročna i dalekosežna. O tome svedoči i činjenica da je Kaulfihs potpisao petogodišnji ugovor o radu u Jugoslaviji. Njihovi prvi utisci bili su nepovoljni, jer domaćin nije ispoštovao obaveze iz ugovora. Troškovi života, posebno porodičnog, bili su mnogo veći nego što su mislili, hrana slabija nego što im je obećano pre dolaska, umesto stana čekao ih je život u hotelskoj sobi.³³ Ovakvi slučajevi brinuli su ju-

³¹ AJ, fond 108, Glavna direkcija savezne industrije motora, f. 15/28, Porudžbine i nabavke u Čehoslovačkoj 1945–1949, 1948, br. 2 570.

³² AJ, fond 16, Ministarstvo teške industrije FNRJ, f. 23/28, Doznake u inostranstvo.

³³ Linke je sa porodicom stanovao u hotelu koji je, suprotno ugovoru, morao sam da plati i to 330 dinara dnevno što je bio izuzetno visok izdatak. Firma nije želela da plati ni troškove puta od Beograda do Kranja, iako je ta obaveza stajala u ugovoru. Kaulfihs je takođe umesto stana dobio skupu hotelsku sobu za svoju porodicu, žalio se da u Kranju „nema ništa“ za njegovu decu, da je stanje tako loše da bi im deca umrla od gladi da nisu poneli hrane i da od rublja imaju samo naj-

goslovenske predstavnike u Čehoslovačkoj, jer su nepovoljne vesti o prilikama u Jugoslaviji i odnosu prema čehoslovačkim stručnjacima lako mogle dopreti do njihovih kolega i prijatelja koji su imali slične planove. Linke i Kaulfihs su došli u Jugoslaviju iz Vojnotehničkog zavoda u Tanvaldu, imali su najbolje preporuke ranijih poslodavaca i odlično mišljenje jugoslovenskih predstavnika u Čehoslovačkoj sa kojima su ugovarali uslove saradnje i potpisali ugovore. Poticali su iz sredine na koju je Jugoslavija računala kao na važan izvor stručnjaka za svoju industriju, tako da su incidenti sa čehoslovačkim radnicima koji su prvi došli u Jugoslaviju na rad bili dodatno nepoželjni.³⁴

Jugoslovenske vlasti su pažljivo pratile rad i ponašanje čehoslovačkih stručnjaka. Njihovi pretpostavljeni su se posebno trudili da dokuče njihove političke stavove i odnos prema sistemu u Jugoslaviji. Tako je Tice ocenjen kao neko ko je počeo da se interesuje za politiku, ali nije bio smatran za političkog protivnika. Šmidl je važio za jednog od najboljih radnika. I za Frosta se smatralo da nije politički protivnik novog poretka u Jugoslaviji i da je uzdržan prema politici („ne daje političke izjave“).³⁵

Pojedini čehoslovački radnici i stručnjaci su dosta doprineli fabrikama i institucijama u kojima su radili. Forst i Haas su tokom boravka u Jugoslaviji, započetog još 1946. godine, ostavili izuzetno dubok trag i dali veliki doprinos izgradnji njene industrije. Oni su bili priznati stručnjaci čiji su rezultati bili vidljivi na svakom koraku, predlozi proglašavani za najbolje, a njihova realizacija omogućavala je podizanje jugoslovenske industrije, osposobljavanje radnika i znatne uštede. Njihovim dolaskom Jugoslavija je dobila stručnjake koji su doneli znanje stečeno u učionicama uglednih čeških škola i obogaćeno decenijskim iskustvom u najpoznatijim čehoslovačkim fabrikama. Kao takvi bili su preko potrebni novoj jugoslovenskoj industriji.³⁶

Veliku korist Jugoslavija je imala i od urbaniste Ludvika Kubeša. Kada je došao u Jugoslaviju iza njega su bile dve decenije prakse, boravci u Francuskoj i Nemačkoj, nekoliko stručnih knjiga, brojni radovi objavljeni u stručnoj literaturi, učešće na konkursima i mnoge nagrade. Kubeš je u Jugoslaviji bio projektant

potrebnije. – AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 85, j. 216, Angažovanje stručnjaka iz Čehoslovačke, 1947. godina; 1948. godina.

³⁴ AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 85, j. 216, Angažovanje stručnjaka iz Čehoslovačke, 1947. godina.

³⁵ AJ, fond 16, Ministarstvo teške industrije FNRJ, f. 23/28, Spiskovi stranih stručnjaka po direkcijama i preduzećima, br. 1713.

³⁶ Forst je 1924. završio Mašinski osek Visoke tehničke škole u Pragu. Do 1940. radio je u nekoliko velikih čehoslovačkih fabrika. Od 1940. do 1946. bio je šef kalionice „Škodinih zavoda“ u Plznu. U Jugoslaviju je došao sa dosta znanja i dvodecenijskim iskustvom. Spisak poslova koje je obavio u Jugoslaviji od 1946. do 1950. godine je impozantan. Najpre je radio u Železari Guštanj (1946–1947), a potom u TAM-u gde je reorganizovao kalionicu, osposobio peći, edukovao radnike, sačinio zdravstvene propise za rad. U preduzećima „Jugoalat“ Novi Sad i IKL Beograd njegov rad je ocenjen kao najbolji te vrste. Pisao je rasprave i dokumente bitne za rad u industriji. U TAM-u je primenio neke od svojih ideja i u jugoslovensku industriju uveo nove metode koje su omogućile velike uštede u procesu kaljenja. Haas je završio Tehnički fakultet, u Škodinim zavodima u Brnu radio je 1928–1938, a u Jugoslaviji je „pokazao visoko stručno znanje, kao i doslednost, inicijativu i vrednost“. – AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 158, j. 418, Čehoslovačka 1948–1950.

regulacionog plana Skoplja i saradnik republičke Planske komisije za druge makedonske gradove.³⁷ U vremenu oštre konfrontacije Jugoslavije i Čehoslovačke početkom 50-ih godina Kubešu nije mnogo pomoglo to što je radeći od 1947. godine u Jugoslaviji (Skoplju) dosta doprineo urbanističkom regulisanju glavnog grada Makedonije i što su ocene njegovog stručnog rada bile povoljne, pa je 1952. osuđen na procesu u Skoplju kao čehoslovački špijun na 14 godina zatvora.³⁸ Novi zaokret desio se 1955. godine, kada su Jugoslavija i Čehoslovačka razmenile uhapšene građane. Kubeš nije bio spreman da se vrati u Čehoslovačku i čak je izjavljivao da bi uzeo jugoslovensko državljanstvo. Podatak da su mu „neki rukovodioci u Makedoniji obećali slobodu i državljanstvo“ otvara pitanje kakve su aranžmane pravile jugoslovenske vlasti sa ovim čovekom koji je posle rata došao da pomogne urbanizaciji Skoplja pa završio u zatvoru kao neprijatelj Jugoslavije, a onda izražavao želju da ostane u Jugoslaviji koja mu je nudila državljanstvo.³⁹ U svakom slučaju, inženjer Kubeš je odlučio da ostane u Jugoslaviji i, očigledno u dogovoru sa jugoslovenskim vlastima, nastavi sa urbanističkim poslovima koje je radio do hapšenja. Čehoslovačke vlasti su u septembru 1955. pristale da mu njegov brat, Zdenjek (Zdeněk), pošalje potrebna dokumenta (krštenicu i svedočanstvo Visoke arhitektonske škole). Kubeš je ostao da živi u Skoplju sa suprugom Radmilom.⁴⁰ Značaj dr Ivana Utikala za razvoj jugoslovenske posleratne industrije pokazuje i podatak da je bio jedini stručnjak iz oblasti industrije vrenja u Bosni i Hercegovini. Da se radilo o stručnom i učenom čoveku svedočilo je njegovo usavršavanje u Kembridžu posle završene Visoke škole hemijsko-tehnološkog inženjerstva u Pragu.⁴¹ Pojedini od ovih stručnjaka bili su do te mere potrebni Jugoslaviji da su im jugoslovenske vlasti odobravale slanje uštedevina porodicama u Čehoslovačku, čak i onda kada to nije bilo po propisima. To je bio slučaj sa prof. dr Janom Vajgtom, šefom hirurškog odeljenja Opšte bolnice u Titogradu. Vlasti su odlučile da mu izađu u susret suočene sa njegovom pretnjom da će raskinuti ugovor i sa činjenicom da u tom slučaju ovo odeljenje ne bi moglo funkcionisati.⁴²

³⁷ AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 158, j. 418, Čehoslovačka 1948–1950, Gradski narodni odbor na grad Skopje, br. 408/49. godina.

³⁸ DAMSP, PA, 1952, ČSR, fasc. 17, dos. 4, sign. 417221.

³⁹ AMZV, TO-t, 1945–1955, Jugoslávie, karton 5, č. 415.716/55; DAMSP, PA, 1955, ČSR, fasc. 11, dos. 51, sign. 18690.

⁴⁰ AMZV, TO-t, 1945–1955, Jugoslávie, karton 5, Spisový obal, č. 422.919/55-ZEO-2, Věc Zaslání osobních dokladů ing. L. Kubešovi do Jugoslavie.

⁴¹ AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 158, j. 418, Čehoslovačka 1948–1950, Kategorizacija stručnjaka, NR BiH, Generalna direkcija hemijske industrije Vlade NR BiH, pov. br. 3715/50.

⁴² AJ, fond 25, Ministarstvo rada FNRJ, f. 158, j. 418, Čehoslovačka 1948–1950.

Slobodan Selinic

EXPERTS FROM CZECHOSLOVAKIA IN YUGOSLAVIA 1945–1948

Summary

After the Second World War, Yugoslavia attempted to ease the lack of workforce by hiring experts, particularly Germans from Czechoslovakia. The attempt was to use the bad position in which Germans were by the end of the war there. Recruiting experts to come in Yugoslavia was coordinated by the Yugoslav embassy in Prague, whose work on this field intensified in 1947. Yugoslav representatives shipped recruited experts to Yugoslavia in 'transports'. According to the Czechoslovak data, Ministry of Interior granted entrance in Yugoslavia to 71 German experts with 106 members of the family – a total of 177 people from 24 July 1946 to 10 April 1947. Exact number of experts from Czechoslovakia in Yugoslavia is difficult to establish, but they it definitely exceeded this statistics. They worked in industry, healthcare, institutions of culture and science, and urbanism. Their basic motives were wages and jobs. Many of them were divided from their families, which they were supporting, as Yugoslav government allowed for parts of their salaries to be shipped to their relatives. Many Czechoslovak experts and workers employed in Yugoslavia had a rich experience and great knowledge, contributing with their work significantly to the development of Yugoslav industry.

ALEKSANDAR ŽIVOTIĆ, istraživač-saradnik

Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

UDK 327(497.1:496.5)"1948/1954"(093.2)
323.1(=18)(497.1)"1948/1954"(093.2)

OTVARANJE ALBANSKOG PITANJA U JUGOSLAVIJI U SENCI SUKOBA IZMEĐU JUGOSLAVIJE I INFORMBIRO-a 1948–1954*

APSTRAKT: U članku se na osnovu objavljenih i neobjavljenih arhivskih građe sovjetskog i jugoslovenskog porekla, kao i dostupne historiografske i memoarske literature, analizira otvaranje albanskog pitanja u Jugoslaviji od strane partijskog i državnog vođstva Albanije u vreme sukoba između Jugoslavije i zemalja Informbiroa.

Ključne reči: Jugoslavija, Albanija, Informbiro, socijalizam, međunarodni odnosi

U kontaktima između jugoslovenskih i albanskih predstavnika od 1944. do 1946. pitanje statusa delova teritorije Jugoslavije većinski naseljenih albanskim stanovništvom često je pominjano. Unutar jugoslovenskog partijskog rukovodstva iskristalisana su dva gledišta. Jedno da te teritorije treba ustupiti Albaniji, a potom ih integrisati u zajedničku državu i drugo da taj prostor treba da ostane u Jugoslaviji i da zatim u procesu ujedinjenja Jugoslavije i Albanije granica između Albanaca u Jugoslaviji i Albanaca u Albaniji nestane. Albanska strana je često pokretala to pitanje. Stvar je posebno aktuelizovana u vreme posete Envera Hodže Jugoslaviji 1946. godine. Pošto Hodža nije naišao na podršku Josipa Broza Tita, a za takvu politiku nije imao ni pomoć Sovjetskog Saveza, albanska strana nije ponovo pokretala to pitanje sve do sukoba 1948. Usled sve oštrijeg sukoba sa zapadnim svetom, Albancima ni Velika Britanija ni SAD nisu nudili podršku za teritorijalna proširenja na račun jugoslovenskih teritorija kao vid kompenzacije za eventualnu predaju severnog Epira Grčkoj. Ipak, albanska vlada je iskoristila novonastali sukob da ponovo pokrene pitanje statusa Albanaca u Jugoslaviji.

Isključenje Jugoslavije iz Informbiroa, međunarodnog komunističkog pokreta i zajednice zemalja narodne demokratije za autoritarnog i iznad svega ambicioznog lidera albanskih komunista Envera Hodžu bila je prilika da uz pomoć Sovjetskog Saveza ostvari lični, ali i opštealbanski politički ideal i koncept

* Rad je deo projekta Instituta za noviju istoriju Srbije *Srbija i Jugoslavija* (broj 147043), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

„Velike Albanije“ priključenjem jugoslovenskih oblasti naseljenih Albancima, a posebno Kosova i Metohije Albaniji.¹ Početkom sukoba sredinom 1948. albanska vlada je nagoveštavala ponovno pokretanje pitanja statusa albanske manjine u Jugoslaviji. Suočena sa opasnošću otvaranja krupnog problema i poučena teškim iskustvima iz prošlosti jugoslovenska vlada je požurila da sačini presek stanja albanske manjine u Jugoslaviji. Realno se strahovalo od podsticanja pobune sa teritorije Albanije. Takav strah nije bio iracionalan ako se uzme u obzir činjenica da je albansko stanovništvo na prostoru Jugoslavije bilo uglavnom neprijateljski raspoloženo prema jugoslovenskim vlastima. Zato je republičkim vladama naloženo da dostave detaljne izveštaje o albanskoj populaciji na svojoj teritoriji. U Crnoj Gori Albanci su živeli u tri sreza – barskom, titogradskom i andrijevačkom. Prema podacima crnogorske vlade, na teritoriji Crne Gore živelo je 22.447 Albanaca.² Istovremeno, na teritoriji Makedonije bilo je 201.749 Albanaca koji su kompaktno naseljavali delove zapadne Makedonije, pretežno uz jugoslovensko-albansku granicu. Procentualno, Albanci su činili 17,5% stanovništva te jugoslovenske republike.³ Najveći deo albanske populacije u Jugoslaviji naseljavao je prostore Kosova i Metohije gde je prema zvaničnim podacima 1948. godine živelo 520.000 Albanaca, odnosno 71% ukupnog broja stanovnika Kosovsko-metohijske autonomne oblasti.⁴ Jugoslovensku vladu je na početku sukoba posebno zabrinjavala činjenica da albansko stanovništvo kompaktno naseljava teritoriju duž granice između Jugoslavije i Albanije. Pošto su oružane provokacije na granici započele još u leto 1948, strahovalo se da se ne ponove gorka iskustva iz prošlosti i da ne izbije oružana pobuna Albanaca u Jugoslaviji.

Odmah posle izjave albanskog Centralnog komiteta o podršci Rezoluciji Informbiroa reagovao je Centralni komitet Komunističke partije Makedonije, koji je u saopštenju istakao da je vođstvo albanskih komunista takvim stavom podstaklo šovinističke i nacionalističke grupacije među Albancima na Kosovu, Metohiji i u Makedoniji da otvoreno rade protiv jugoslovenskih vlasti. Na reakciju makedonskih komunista osvrnuo se Centralni komitet Komunističke partije Albanije 4. septembra 1948, odbacujući optužbe da je saopštenjem od 1. jula 1948. podstrekivao šovinističke elemente na Kosovu i Metohiji i Makedoniji.⁵ Josip Broz Tito i vrh jugoslovenskih komunista optuženi su da su želeli da pretvore Albaniju u sedmu jugoslovensku republiku, kao i za antisovjetsko delovanje u Al-

¹ Đ. Borozan, *Albanija u kampanji Kominforma protiv Jugoslavije 1948–1950*, zbornik „Jugoslovensko-sovjetski sukob 1948“, Beograd 1998, 52.

² Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije (DASMIP), Politička arhiva (PA)-1948, f. 6, 4893, *Dopis Pretsjedništva Vlade NR Crne Gore MIP-u od 4. septembra 1948.*

³ DASMIP, PA-1948, f. 6, 4650, *Dopis Predsedateljstva na Vladata na NR Makedonija MIP-u od 30. septembra 1948.*

⁴ DASMIP, PA-1948, f. 6, 4893, *Dopis Pretjedništva Vlade NR Srbije MIP-u od 8. novembra 1948.*

⁵ Российский государственный архив социально – политической истории (РГАСПИ), фонд 17 – Политбиро Централног комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза (17-ПЦК КПСС), опис (даље: о) 128, д. 474, л. 93–105, *Изјава Центраног комитета Комунистичке партије Албаније од 4. септембра 1948.*

baciji i represiju prema narodu Kosova i Metohije podvlačeći da su Savo Zlatić i Josip Đerđa isticali kako je došlo vreme da se konačno reši pitanje Kosova i Metohije.⁶ Otvoreno pitanje o navodnom Zlatićevom i Đerđinom nuđenju Kosova i Metohije Albaniji nije moguće ni dokazati ni opovrgnuti dostupnim izvorima, u kojima nema potvrda o njihovom delovanju u tom pravcu. Pojedini sekundarni izvori, međutim, otvaraju mogućnost da su u kontaktima sa albanskim partijskim funkcionerima oni spominjali takvu varijantu. Posle tog Hodžinog istupa usledio je niz njegovih nastupa u albanskoj javnosti u kojima je otvoreno pozivao albansko stanovništvo u Jugoslaviji da u zajednici sa ostalim „zdravim snagama“ sruši jugoslovenski režim indirektno pozivajući jugoslovenske Albance na pobunu, secesiju i priključenje Albaniji kao matičnoj državi albanskog naroda.⁷ Iza te političke karte Enver Hodža je stajao do kraja života i svoje vladavine, uz manje preki- de, kada je to bilo u interesu režima koji je oličavao, posebno između 1968. i 1974. Slično CK Makedonije reagovao je Šiptarski komitet Kosova i Metohije kao član jedinstvenog Narodnog fronta Jugoslavije, koji je u saopštenju negirao navode albanske vlade kao neosnovane i krajnje tendenciozne.⁸ U sličnom maniru bila je reakcija 35 albanskih učitelja angažovanih u školama širom Kosova i Metohije.⁹

Tokom 1948. albanski partijski lideri su često u javnim istupima insistirali na pitanju statusa jugoslovenskih oblasti naseljenih albanskim stanovništvom. Rezultat agresivne albanske propagande bio je mali polemički rat. U lavinama optužbi Jugoslavija i Josip Broz Tito napadani su zbog revizionističke politike i sistematske denacionalizacije albanske populacije na Kosovu i Metohiji i delom u zapadnoj Makedoniji i istočnoj Crnoj Gori.¹⁰ U sledećoj fazi započela je kampanja sa ciljem da se istakne navodna sistematska tortura nad albanskim narodom u Jugoslaviji i represija koju sprovode jugoslovenski organi bezbednosti. Često je isticano da je jugoslovenska vlada pretvorila Kosovo u leglo špijuna i da zloupotrebljava albansku manjinu u cilju delovanja protiv Albanije, njene komunističke partije i neprikosnovenog lidera Envera Hodže.¹¹

Jugoslovenska vlada u prvim momentima nije energičnije reagovala na kampanju Albanije. Uvidevši, međutim, opasnost od sistematskog isticanja problema albanske manjine na prostorima Jugoslavije, jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova se upustilo u dugu i oštru polemiku sa albanskom vladom o tom pitanju. Jugoslovenska strana je u svom odgovoru skrenula pažnju ne samo vladi Albanije već i svetskoj javnosti na to da se radi o klasičnom albanskom iredentizmu usmerenom na nasilnu secesiju znatnog dela teritorije Jugoslavije. U početku tihe i skrivene pozive za oružanu pobunu jugoslovenskih Albanaca, zakamuflirane u poruke jugoslovenskim narodima da svrgnu režim J. B. Tita, jugoslovenska vlada je ocenila kao najgrublje mešanje u unutrašnje stvari Jugoslavije.

⁶ Исто.

⁷ М. Коматина, *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, Београд 1995, 94.

⁸ Ђ. Борозан, *Албанија и кампањи Коминформа против Југославије 1948–1950*, зборник *Југословенско-совјетски сукоб 1948*, 52.

⁹ *Борба*, 22. јул 1948.

¹⁰ М. Стамова, *Албанският въпрос на Балканите (1945–1981)*, Софија 2005, 74–75.

¹¹ М. Коматина, *Енвер Хоџа и југословенско-албански односи*, 94.

Od tog momenta, pa sve do sredine 1953, uz manja odstupanja i sitnije korekcije političkog kursa to je bila osnovna linija Albanije prema pitanju položaja albanske nacionalne manjine u Jugoslaviji.¹²

Snažna poluga albanske vlade i partije u pokretanju albanskog pitanja u Jugoslaviji bili su partijski list *Zeri i Populit* i list Demokratskog fronta Albanije *Başkimi*. Na stranicama tih listova Hodžina vlada je sistematski širila propagandu o stradanjima albanskog naroda od strane „Rankovićevih i Brozovih dželata“. Albanski narod u Jugoslaviji, posebno Albanci sa Kosova, gotovo svakodnevno je pozivan da ustane protiv Titovog režima i ostvari istorijski ideal ujedinjenja albanskog naroda pod okriljem matice Albanije.¹³ U tim listovima su često objavljivani autorski članci Envera Hodže i ostalih albanskih partijskih lidera u kojima su otvoreno iznošene teritorijalne pretenzije na delove Srbije, Crne Gore i Makedonije.¹⁴ Jugoslovensko rukovodstvo je optuživano za ugnjetavanje albanskog stanovništva i fizičko istrebljenje albanske nacionalne manjine u Jugoslaviji.¹⁵ Sa stranica tih listova Enver Hodža je više puta pozivao albanski narod da zajedno sa „zdravim jugoslovenskim snagama“ oružjem zbací „Titovu kliku“.¹⁶

Albansko partijsko rukovodstvo nije propuštalo priliku da u obraćanjima javnosti pokrene pitanje statusa Albanaca u Jugoslaviji. Prilikom obrazlaganja dvogodišnjeg plana razvoja za 1949. i 1950. Enver Hodža je u skupštini, 1. jula 1949, održao patetičan govor optužujući Jugoslaviju za sistematsko ugnjetavanje albanskog naroda. Jugoslovenska vlada je optužena da teži istrebljenju albanskog stanovništva u Jugoslaviji i da iz dana u dan raspiruje šovinističku mržnju prema Albancima.¹⁷ Hodža je u svom govoru posegao za radikalnim poređenjem ističući da Jugoslavija sprema Albancima „isto što i Caldarisova vlada Čamerijcima“, aludirajući da egzodus albanskog stanovništva iz severne Grčke u južnu Albaniju neposredno po završetku Drugog svetskog rata.¹⁸ Jugoslovenska vlada je ocenila da je Hodžina vlada počela da se služi „metodama imperijalista“, misleći na pokušaje Britanaca i Amerikanaca neposredno po okončanju Drugog svetskog rata da iskoriste to pitanje radi stvaranja razdora između Jugoslavije i Albanije.¹⁹

Tokom 1949. albanska vlada je nastojala da uz posebno udruženje jugoslovenskih političkih emigranata obrazuje i poseban komitet za oslobođenje Kosova i Metohije. Sovjetski ambasador u Tirani Čuvahin, u razgovoru sa Mehmedom Šehuom 5. jula 1949, posebno se interesovao koliko su Albanci odmakli u sprovođenju takve zamisli.²⁰ Šehu je govorio o albanskoj dilemi da li borbu pro-

¹² M. Стамова, *Албанският въпрос на Балканите (1945–1981)*, 75.

¹³ *О контрреволюционарної и клеветничкој кампањи против социјалистичке Југославије*, I, Београд 1949, 116–119.

¹⁴ P. Prifti, *Socialist Albania since 1944: Domestic and Foreign Developments*, Cambridge 1978, 106.

¹⁵ Isto.

¹⁶ M. Стамова, *Албанският въпрос на Балканите (1945–1981)*, 78.

¹⁷ DАSMIP, PA-1949-str. pov., f. I, *Izveštaj Poslanstva u Tirani MIP-u*, 3. jun 1949.

¹⁸ Isto.

¹⁹ Isto.

²⁰ *Из дневника Д. С. Чувахина*, 5. јун 1949, Г. П. Мурашко (уредник), *Восточная Европа в документах российских архивов*, II (1949–1953), Москва – Новосибирск 1998, 161–165.

tiv Brozovog režima organizovati po republikama ili je koordinirati iz jednog centra, pri čemu se zalagao za jedinstvenu organizaciju. Režim J. B. Tita, kako je ocenio, može se srušiti samo oružanom borbom koju je najlakše povesti na Kosovu i Metohiji zbog kompaktnosti i brojnosti albanskog stanovništva na toj teritoriji, navodnog velikog nezadovoljstva lokalnih Albanaca režimom i politike ugnjetavanja koju jugoslovenska vlada sprovodi na tom prostoru. Isticao je da je u nedoumici da li treba odmah po otpočinjanju ustanka izaći sa parolom o ujedinjenju jugoslovenskih oblasti naseljenih Albancima sa Albanijom ili tek po svrgavanju Brozovog režima.²¹ Čuvahin je odbio da direktno odgovori Šehuu i savetovao mu je opreznost po tom pitanju, istakavši da svaki neoprezan potez može da škodi opštoj borbi protiv Brozovog režima. Bio je mišljenja da to pitanje treba rešiti borbom svih jugoslovenskih naroda protiv Titovog režima, jer bi samo na taj način bile stvorene pretpostavke za eventualno prisajedinjenje Kosova, Metohije i delova Crne Gore i Makedonije Albaniji.²² Smatrao je da se albansko nacionalno pitanje na prostoru Jugoslavije može tretirati i rešavati na taj način tek posle svrgavanja Brozovog režima. Čuvahin je skrenuo pažnju Šehuu da je gotovo siguran da parola o ujedinjenju Kosova i Metohije sa Albanijom kroz borbu albanskog naroda zajedno sa ostalim jugoslovenskim narodima protiv Titovog režima ne bi naišla na podršku ostalih naroda Jugoslavije, misleći posebno na snažnu reakciju srpskog naroda u tom slučaju.²³

Ohrabren Čuvahinovim držanjem Enver Hodža se, 2. septembra 1949, opširnim pismom obratio sovjetskom Centralnom komitetu. Iznoseći istorijat albanskog pitanja u Jugoslaviji i falsifikujući broj Albanaca u Jugoslaviji, za koje je tvrdio da ih umesto 700.000 ima više od milion, Hodža je predlagao Sovjetima organizovanje oružanog ustanka protiv Titovog režima. Jugoslovenski Albanci bi imali važnu ulogu u tom ustanku boreći se zajedno sa ostalim jugoslovenskim narodima, ali pod albanskom zastavom.²⁴ Albanski narod u Jugoslaviji, kako je istakao, vekovima je bio izložen srpskoj torturi i zbog toga se nalazi na vrlo niskom stepenu političke i opšte kulture. Ispravkom albanske granice prema Jugoslaviji, smatrao je, ojačao bi se položaj Albaniji kao najvernijeg sovjetskog saveznika na Balkanu.²⁵ Predlagao je stvaranje posebnog vođstva Kosova i Metohije i posebnog nacionalnog oslobodilačkog komiteta Kosova koji bi, u skladu sa načelima Rezolucije Informbiroa, vodio borbu protiv „Titove trockističke klike“. Smatrao je da treba formirati posebne partizanske grupacije na čijem čelu bi se nalazili isključivo kosovski Albanci. Prema Hodžinom predlogu, posle zajedničkog svrgavanja Titovog režima oblasti koje su većinski naseljene albanskim stanovništvom bile bi priključene Albaniji.²⁶ Naglašavao je da su se za to stekli neophodni uslo-

²¹ Исто.

²² Исто.

²³ Исто.

²⁴ *Письмо Э. Ходжи ЦК ВКП(б), 2. 9. 1949, Г. П. Мурашко (уредник), Восточная Европа в документах российских архивов, II (1949–1953), Москва – Новосибирск 1997, 1998, 206–214.*

²⁵ Исто.

²⁶ Исто.

vi, jer je lokalno albansko stanovništvo potpuno izgubilo poverenje u jugoslovensku vladu i spremno je da svoje nezadovoljstvo kanališe u pravcu svrgavanja Titovog režima i prisajedinjenja albanskoj državi.²⁷ Albanska vlada, naveo je Hodža, biće maksimalno uzdržana po tom pitanju i neće se upuštati u veće akcije bez konsultacija sa sovjetskom vladom kako bi izbegla mogućnost jugoslovenske reakcije i optužbe za šovinizam i antijugoslovensko delovanje usmereno na nasilno obaranje režima i secesiju jugoslovenskih teritorija.²⁸ Svesno je nastojao da utvrđeni termin „narodnooslobodilačka borba“ zameni terminom „nacionalnooslobodilačka borba“, čime je posredno otkrivao pravi cilj svoje politike – ujedinjenje svih Albanaca na Balkanu.

Pismo je prosledeno svim članovima Politbiroa, ali su se Sovjeti oglušili na taj predlog, plašeći se izazivanja većeg sukoba i potpune destabilizacije Balkana. Enver Hodža je težio da iskoristi trenutnu situaciju u kojoj je glavna sovjetska preokupacija na Balkanu bila sukob sa Jugoslavijom i Titom da sprovede staru ideju o prisajedinjenju Kosova, Metohije, zapadne Makedonije i delova istočne Crne Gore Albanije. Pod plaštom ideološke borbe protiv „jugoslovenskih trockista“, albansko partijsko vođstvo je nastojalo da kao nagradu Albancima za učešće u eventualnom svrgavanju Brozovog režima obezbedi nacionalno ujedinjenje sa Albancima koji su živeli na prostoru Jugoslavije. Sem verbalne podrške za akciju protiv Brozovog režima, šira sovjetska podrška je izostala. Sovjetima nije odgovarao takav način rešavanja konflikta sa Jugoslavijom, niti su želeli dublju destabilizaciju krhkih političkih prilika na Balkanu. Iz sovjetskog ugla, Albanija je imala važnu ulogu u borbi protiv politike jugoslovenske komunističke partije koja je svojim disidentstvom remetila monolitnost bloka okupljenog oko Sovjetskog Saveza. Na drugoj strani Albanci su, koristeći plašt ideološkog sukoba, pokušavali da reše svoje nacionalno pitanje. Ipak, sudeći prema dostupnim izvorima, Sovjeti nisu bili spremni da u tom konfliktu menjaju granice na Balkanu i da delimično rešavajući albanski nacionalni problem izazovu talas nacionalnih nezadovoljstava drugih naroda, u prvom redu Srba.

Jedan od najžešćih napada na politiku jugoslovenske vlade prema Albancima, uz otvoreno iskazivanje teritorijalnih pretenzija prema Kosovu i Metohiji i drugim teritorijama većinski naseljenim albanskim življem, desio se na mitingu u Valoni 26. septembra 1949. Tom prilikom istaknuti albanski funkcioner Tuk Jakova naglasio je u oštrom tonu da albanska komunistička partija nije zaboravila pitanje Kosova i da ga je „na vreme postavila“ kao pitanje njegovog ujedinjenja sa Albanijom, matičnom državom svih Albanaca, ali da je „izdajnik Tito rekao da će rešenje tog pitanja uslediti kasnije.“ Pozvao je jugoslovenske Albance da se sa ostalim narodima Jugoslavije podignu protiv „Titove klike, obore je i izvojuju slobodu“. Pitanje Kosova bi posle toga bilo lako rešeno i ono bi se na bazi načela samoopredeljenja pripojilo Albaniji.²⁹ Takvo gledište jednog od najuticajnijih

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

²⁹ DASMIP, PA-1949, f. 1, 4169, *Telegram Poslanstva u Tirani MIP-u*, 27. septembar 1949.

predstavnik albanske vlade nije predstavljalo samo otvaranje albanskog nacionalnog pitanja u Jugoslaviji, već i otvoreno iskazivanje teritorijalnih pretenzija i poziv na oružanu pobunu i secesiju. Zbog učestalih poziva albanskih partijskih funkcionera, štampe i radija upućenim Albancima sa Kosova i Metohije da se pobune protiv jugoslovenskih vlasti i izbore za ujedinjenje sa Albanijom, jugoslovensko Ministarstvo spoljnih poslova uložilo je 31. oktobra 1949. oštar protest albanskoj vladi.³⁰ Uprkos tome, albanska vlada je nastavila da vodi istu politiku, ne obazirući se na jugoslovenska negodovanja zbog istupa najviših predstavnika vlasti u Albaniji.

Vlada Albanije je svoj odgovor na jugoslovenske proteste zbog podstrekivanja albanske manjine na pobunu pretvorila u novu optužbu teško napadajući jugoslovenske vlasti za teror na Kosovu i Metohiji. Jugoslovenska vlada je optužena za „najšovinističkije i najnacionalističke osećaje“ i teror nad celokupnim jugoslovenskim stanovništvom, a posebno nad kosovskim Albancima.³¹ Albanska vlada je potvrdila svoje ranije izjave i stala u zaštitu jugoslovenskih Albanaca. Navedeno je da jugoslovenske vlasti tlače i eksploatišu albanski narod „gore od svih srpskih kraljeva u prošlosti“.³² U skladu sa ranijom praksom koja se zasnivala na brojčanom preterivanju, albanske vlasti su tvrdile da u Jugoslaviji živi više od 900.000 Albanaca, što nije bilo u saglasnosti sa zvaničnim podacima iz popisa stanovništva.³³ U istom maniru se govorilo o hiljadama streljanih kosovskih Albanaca, iako takva tvrđenja nemaju izvornu potvrdu u dostupnim izvorima.³⁴ Tolika brojka navodno streljanih ne bi ni mogla da se lako skriva u javnosti. Za teror nad jugoslovenskim Albancima optuživan je i Koči Džodže, koji je navodno omogućio jugoslovenskoj UDB-i da na teritoriji Albanije vrši streljanja kosovskih Albanaca. Jugoslovenskoj vladi su upućivane optužbe da u krvi guši vekovne težnje albanskog naroda da se ujedini i stvori jedinstvenu državu.³⁵ Albanska nota nije ostala samo u diplomatskim krugovima već je objavljena posredstvom Radio Tirane, što je trebalo da ima poseban odjek među jugoslovenskim Albancima.

I tokom 1949. albansko partijsko vođstvo je osim istupanja na mitinzima, partijskim forumima i zahteva za sovjetsku podršku u aktiviranju albanskog pitanja poseglo za pojačanom kampanjom na stranicama partijskih listova. Najčešće su iznošeni stavovi o represivnoj prirodi jugoslovenskog režima u oblastima naseljenim Albancima, a posebno na Kosovu.³⁶ U nekoliko redakcijskih tekstova javnosti Albanije je skretana pažnja na antialbansko i šovinističko delovanje jugoslovenskih vlasti na Kosovu.³⁷ Takva praksa je nastavljena i narednih nekoliko

³⁰ DASMIP, PA-1949, f. 1, 420085, *Nota jugoslovenskog MIP-a albanskom MIP-u*, 31. oktobar 1949.

³¹ DASMIP, PA-1949, f. 1, 420085, *Nota albanskog MIP-a jugoslovenskom MIP-u*, 22. novembar 1949.

³² Isto.

³³ Isto.

³⁴ Isto.

³⁵ Isto.

³⁶ *Bela knjiga o neprijateljskoj politici Vlade Narodne Republike Albanije prema Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, Beograd 1961, 24.

³⁷ М. Стамова, *Албанският въпрос на Балканите (1945–1981)*, 82.

godina uz neprestane optužbe upućene jugoslovenskim vlastima zbog denacionalizacije albanskog stanovništva u Jugoslaviji i sistematskog terora nad njim.³⁸ Redakcijskim tekstovima koji su bili inspirisani od strane vrhova partije i vlade želelo se stvoriti uverenje da je briga o Albancima u Jugoslaviji stvar opšteg nacionalnog osećaja, a na drugoj strani pokretanjem pitanja na stranicama najuticajnijih listova nastojala se naglasiti važnost i osetljivost problema. Učestali granični incidenti i ubacivanje više diverzantskih grupa na jugoslovensku teritoriju, pojačani tokom 1949, bili su usmereni, između ostalog, na podsticanje otpora lokalnih Albanaca prema jugoslovenskim vlastima.

Poseban povod za intenziviranje albanskog pitanja u Jugoslaviji i pokretanje nove lavine optužbi bio je slučaj sekretara albanskog poslanstva u Beogradu Rize Hodže koga je jugoslovenska vlada proterala zbog obaveštajnog i subverzivnog rada na teritoriji Jugoslavije. Na sudskom procesu u Skoplju januara 1950. osuđeni su Albanci koje je on vrbovao za saradnju sa albanskom obaveštajnom službom. Albanska vlada je nastojala da Hodžin slučaj i proces u Skoplju direktno poveže sa navodnom antialbanskom politikom jugoslovenske vlade i optuži je za teror i zastrašivanje albanskog naroda Kosova za koji je naglašeno da je „željan slobode“. U pitanju je, kako je navedeno, bio pokušaj navodnog prikrivanja jugoslovenskog terorističkog delovanja prema Albaniji.³⁹ U tom smislu albansko Ministarstvo inostranih poslova uputilo je protestnu notu jugoslovenskoj vladi.⁴⁰ Albanska vlada je nastojala da i taj proces, kao i svaki događaj u kome se mogao iskonstruisati bilo kakav povod ili namera, iskoristi za novo pokretanje pitanja statusa oblasti sa većinskim albanskim življem. Zbog uvredljivog i iskonstruisanog sadržaja pomoćnik jugoslovenskog ministra inostranih poslova naložio je Poslanstvu u Tirani da tu notu vrati albanskom ministarstvu.⁴¹ Savremena albanska historiografija je umnogome odbacila i negirala propagandna istupanja vlade Albanije o lošem položaju albanske nacionalne manjine u Jugoslaviji u doba sukoba između Jugoslavije i zemalja Informbiroa.⁴²

Iako je u godinama sukoba sa Jugoslavijom SSSR-u odgovaralo da Albanija otvori pitanje položaja Albanaca u Jugoslaviji, u kasnijim fazama sukoba sovjetski predstavnici su nastojali da obuzdaju takve albanske težnje. Izvori sovjetskog porekla pokazuju da su Sovjeti zazirali od eventualnog priključenja Albaniji jugoslovenskih teritorija koje su većinski bile nastanjene albanskim stanovništvom. U razgovoru sa sovjetskim ambasadorom u Tirani Levičkinom, 19. februara 1953, Enver Hodža je upoznao sovjetsku stranu sa propagandnom brošurou o položaju albanske manjine u Jugoslaviju koju su pripremile albanske specijalizo-

³⁸ *Bela knjiga o neprijateljskoj politici Vlade Narodne Republike Albanije prema Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji*, 24–26.

³⁹ DASMIP, PA-1950, f. 1, 43051, *Telegram poslanstva u Tirani MIP-u*, 20. februar 1950.

⁴⁰ DASMIP, PA-1950, f. 1, 42068, *Nota albanskog MIP-a jugoslovenskom MIP-u*, 16. februar 1950.

⁴¹ DASMIP, PA-1950, f. 1, 43051, *Telegram Vladimira Popovića Poslanstvu u Tirani*, 17. februar 1950.

⁴² O pogledima savremene albanske historiografije na položaj Albanaca u Jugoslaviji opširnije videti: A. Lalaj, *Kosova. Rruga e giate drejt vetevendosjes 1948–1981*, Tirana 2000.

vane službe za rasturanje među Albancima na jugoslovenskoj teritoriji.⁴³ Brošura se, na 26 strana manjeg formata, bavila kosovskim problemom, istorijom srpske kolonizatorske politike na Kosovu i Metohiji, nacionalnooslobodilačkom borbom albanskog naroda, navodnim ubistvom oko 70.000 albanskih patriota tokom Drugog svetskog rata, navodnom podrivačkom delatnošću Titove klike, uz ocene koje je Hodža dao o posledicama Titove politike ugnjetavanja na Kosovu i Metohiji.⁴⁴ Cilj brošure, kako je istakao albanski vođa, bio je da Albance u Jugoslaviji podstakne na zajedničku borbu sa ostalim Jugoslovenima protiv Tita i režima koji je on personifikovao. Brošura je sadržala optužbe na račun jugoslovenskog režima koji, navodno, Albancima oduzima zemlju i daje je na korišćenje Srbima i Crnogorcima.⁴⁵ Hodža je sa neskrivenim žarom i egzaltacijom, kako je primetio sovjetski ambasador, govorio o pravu albanskog naroda na samoopredeljenje i otcepljenje.⁴⁶ Levičkin mu je savetovao opreznost pri objavljivanju takve brošure i time mu diskretno stavio do znanja da sovjetska strana neće tolerisati prevelika istupanja na tom planu. Hodžine optužbe su bile više nego neistinite. Na Kosovu i Metohiji se dešavalo suprotno njegovim tvrdnjama. Zabranom povratka srpskih i crnogorskih kolonista koji su tokom rata napustili prostor Kosova i Metohije, Albancima je deljena zemlja koju su ranije koristili Srbi i Crnogorci. Sovjeti su samo verbalno podržavali Albance u zahtevima za teritorijalno proširenje na račun jugoslovenskih teritorija, ali su i takvu podršku postepeno zapostavljali pripremajući se za normalizaciju odnosa sa Jugoslavijom. Nastojali su da to pitanje neutrališu iz svakodnevnih kontakata sa albanskim državnim i partijskim funkcionerima. Sovjetska diplomatija je sredinom 1954. ocenila da je njena akcija urodila plodom, jer su Albanci gotovo prestali da pominju albanski problem u Jugoslaviji i koriste ga za stalne optužbe protiv jugoslovenskog partijskog i državnog vođstva.⁴⁷

Iako se albanska strana svojski trudila da deluje među jugoslovenskim Albancima, rezultati su bili više nego skromni. Odmah po objavljivanju Rezolucije Informbiroa među Albancima koji su većinski bili orijentisani protiv vlasti prevladalo je mišljenje da se radi o političkom manevru prema zapadnim silama. Izuzetno mali broj Albanaca – članova KPJ podržao je Rezoluciju Informbiroa. Jugoslovenski partijski forumi su to objašnjavali iščekivanjem ishoda sukoba, ali i činjenicom da su iza Rezolucije stajali Rusi koji su među jugoslovenskim Albancima bili omraženi.⁴⁸ Ipak, koristeći nacionalna osećanja kosovskih Albanaca

⁴³ Российский государственный архив новейшей истории (РГАНИ), фонд 5 – Општи одсек Централног комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза (ОО ЦК КП СС), опис 128 – Комисија за везе са иностранним комунистичким партијама (даље: о. 128-КВИКП), д. 14, л. 136–140, *Белешка о разговору Енвера Хоџе са совјетским амбасадором у Тирани К. Д. Левичкином*, 19. фебруар 1953.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ РГАНИ, 5-ОО ЦК КП СС, о. 128-КВИКП, д. 153, л. 45–46, *Белешка о разговору совјетског амбасадора у Тирани Лењићкина са Мехмедом Шехуом*, 1. јул 1954.

⁴⁸ АЈ, фонд 507/XVIII – Комисија за националне мањине Савеза комуниста Југославије (507/ XVIII-KNM CKSKJ), к. 4/1, *Реферат о шиптарској националној мањини*.

albanska obaveštajna služba je uspela da stvori centre u Prištini, Đakovici i Prizrenu, a formirane su i ilegalne partijske grupe u pećskom, prizrenskom i orahovičkom srezu. Jugoslovenske snage bezbednosti su brzo identifikovale i likvidirale te grupe. Albansko poslanstvo rasturilo je među kosovskim Albancima veću količinu propagandnog materijala.⁴⁹ Albanska obaveštajna služba je pridobila više Albanaca oficira Narodne milicije, ali je zahvaljujući efikasnom delovanju jugoslovenskih snaga bezbednosti najveći deo njih uhapšen ili je uspeo da prebегне u Albaniju. U početku je albanska obaveštajna služba među lokalnim Albancima delovala pod parolom borbe protiv Brozovog režima u ime Staljina i Hodže. Kako takav vid propagande među jugoslovenskim Albancima nije davao gotovo nikakve rezultate, pristupilo se mnogo delotvornijem metodu korišćenja nacionalnih osećanja, pa se propaganda zasnivala na priči o borbi za nacionalno ujedinjenje Albanaca.⁵⁰ Ni takva propaganda, međutim, nije urodila plodom zbog energičnog delovanja jugoslovenskih službi bezbednosti. Jugoslovenska vlada je nastojala da nizom mera predupredi delovanje albanskih obaveštajnih službi među jugoslovenskim Albancima, trudeći se da eventualno nezadovoljstvo albanskog naroda amortizuje dodatnim privrednim ulaganjima u regione nastanjene albanskim živiljem, otvaranjem novih škola i bolnica i podizanjem životnog standarda posle 1952. koji je, iako još uvek na dosta niskom nivou, bio osetno viši nego u Albaniji.⁵¹

Jedna od bitnih mera u amortizaciji snažne propagande iz Albanije u cilju odvajanja Kosova i Metohije od Jugoslavije bilo je jačanje ustavnih ovlašćenja Autonomne kosovsko-metohijske oblasti, odnosno davanje većih ovlašćenja oblasnim upravnim organima. Nizom ustavnih promena status Autonomne kosovsko-metohijske oblasti potpuno je izjednačen sa statusom pokrajine Vojvodine, iako ta oblast još uvek nije imala status pokrajine. Istim ustavnim promenama odnos između autonomne oblasti i republičkih organa bio je lišen hijerarhijskog odnosa.⁵² U praksi, republički organi su na teritoriji autonomne oblasti imali samo ovlašćenja koja su utvrđena Ustavom i zakonima, a svodila su se praktično samo na nadzor i zaštitu zakonitosti akata. Oblasni organi su bili dužni da sprovede republičke zakone i propise u meri u kojoj oni nisu bili u suprotnosti sa načelima autonomije, dok su oblasni organi imali pravo zaštite autonomnih prava ukoliko su ona ostvarena u skladu sa važećim zakonima i propisima.⁵³ U narednim decenijama, kosovska autonomija je jačala daljim ustavnim promenama, da bi ustavnim promenama krajem 60-ih i početkom 70-ih autonomija po svojim nadležnostima praktično dobila neformalan status jugoslovenske republike.⁵⁴

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ AJ, 507/ XVIII- KNM CK SKJ-k. 4/7, *Referat o šiptarskoj nacionalnoj manjini*.

⁵¹ AJ, 507/ XVIII- KNM CK SKJ-k. 4/12, *Referat o stanju šiptarske nacionalne manjine*.

⁵² Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 2004, 281.

⁵³ *Исто*, 282.

⁵⁴ О развоју аутономије Косова и Метохије опширније видети: Љ. Димић, *Историја српске државности*, III, *Срби у Југославији*, Нови Сад 2002; Д. Богдановић, *Књига о Косову*, Београд 2004.

Nasuprot albanskoj vladi koja je nastojala da ideološkom retorikom zaogrne svoje težnje na planu prisajedinjenja Kosova i Metohije, u vrhovima jugoslovenske vlasti takođe su postojale ideje da se pokrene pitanje statusa jugoslovenske manjine u Albaniji. Prikupljene informacije su govorile da jugoslovenska manjina živi u Albaniji u dva okruga: Skadarskom (sela Vraka, Vorič i Štoja i oko 50 porodica u samom gradu) i Korčanskom – duž granice sa Jugoslavijom.⁵⁵ Jugoslovenska manjina u Albaniji bila je potpuno obespravljena i bez prava da koristi svoj jezik u komunikaciji sa državnim organima Albanije, a malobrojni učitelji koji su iz Jugoslavije poslani posle Drugog svetskog rata proterani su ubrzo po objavljivanju Rezolucije Informbiroa. Sem toga, slovenski živalj u Albaniji je dugo bio izložen agresivnoj albanizaciji koja je dovela do masovne denacionalizacije slovenskih manjina u Albaniji i njihovog drastičnog smanjenja. Posle svestrane analize problema odustalo se od njegovog pokretanja zbog malobrojnosti jugoslovenske manjine u Albaniji i malih šansi za uspeh takve akcije.⁵⁶ U selima Vrbnik, Cerje, Zrnovska, Leska, Pustec, Sulin, Tuminec, Gorica, Globocani oko Prespanskog jezera, u pojasu od oko 28 kilometara od jugoslovensko-albanske granice živelo je na albanskoj teritoriji siromašno makedonsko stanovništvo koje se bavio zemljoradnjom, stočarstvom, ribolovom i pravljenjem drvenog uglja. Deo njih se posle Drugog svetskog rata iselio u Makedoniju.⁵⁷ Do izbijanja sukoba 1948. u tim selima su radili učitelji koje je slala vlada NR Makedonije, ali su oni u Albaniji živeli u teškim uslovima pošto albanska vlada nije želela da im isplaćuje plate.⁵⁸ Jugoslovenska vlada je takvim postupcima indirektno prepustila malobrojnu jugoslovensku manjinu u Albaniji daljoj albanizaciji i asimilaciji i sebe lišila mogućnosti da utiče na njenu političku, ekonomsku i kulturno-prosvetnu emancipaciju.

Albanska vlada je iskoristila sukob između Jugoslavije i zemalja Informbiroa da pod plaštom borbe protiv „revizionističke i trockističke“ politike jugoslovenskog partijskog i državnog rukovodstva ponovo pokrene pitanje statusa Albanaca u Jugoslaviji i prisajedinjenja Albaniji teritorija koje su većinski bile nastanjene albanskim življem. Pretpostavljalo se da u slučaju ozbiljnijeg sukoba Jugoslavije i Sovjetskog Saveza ili eventualnog unutrašnjeg zbacivanja Brozovog režima Albanci kao nagradu za svoje delovanje protiv jugoslovenskog partijskog vođstva dobiju teritorijalna proširenja na račun jugoslovenskih teritorija. Za realizaciju takve ideje albanska vlada je tražila podršku Sovjetskog Saveza. Ipak, sovjetska strana je jasno procenjivala prave namere Albanije, pa je nastojala da nježno insistiranje na hitnom rešavanju albanskog pitanja u Jugoslaviji kanališe pre-

⁵⁵ O jugoslovenskoj manjini u Albaniji opširnije videti: B. Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, Beograd 1991; P. Vlahović, *Useljavanje Arbanasa tokom XIX i XX veka u južno-slovenski etnički prostor*, Skorje 2000; Д. Будимовски, *Македонците во Албанија*, Скопје 1983; М. Балеvски, *Балканските политички прилики и дипломатски битки за манастириот Свети Наум*, Скопје 1984.

⁵⁶ АЈ, фонд 507 / IX – Komisija za međunarodne odnose i veze Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije (507 / IX – КМОВ ЦКСКЈ), Albanija, I-254, *Beleška o postupcima albanskih vlasti prema jugoslovenskoj manjini*.

⁵⁷ Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица 1998, 479.

⁵⁸ Исто.

ma pitanju borbe protiv jugoslovenskog revizionizma. Sovjeti su verbalno podržavali albanske zahteve, ali su nastojali da ih nizom mera ograniče na političku retoriku i propagandne fraze. Albanija im je bila važna kao značajan faktor u borbi protiv Brozovog režima, ali nisu želeli da jačom podrškom albanskim zahtevima rizikuju prekomponovanje granica na Balkanu i izazovu trajniju destabilizaciju političkih prilika u regionu.

Vlada Albanije je nastojala da širokom lepezom mera pokrene albansko pitanje u Jugoslaviji. U orkestriranoj kampanji albanske štampe vidno mesto su zauzimali napisi nastali iz pera najznačajnijih partijskih rukovodilaca Albanije i njihova istupanja na partijskim forumima. Albanska vlada je, sem toga, nizom diplomatskih nota nastojala da isprovocira jugoslovenske reakcije. Ubacivanjem diverzantskih grupa i svojih špijuna, rasturanjem propagandnog materijala i stvaranjem obaveštajne mreže na Kosovu i Metohiji i u Makedoniji, nastojala je da podstakne nezadovoljstvo albanskog stanovništva i organizuje masovnu oružanu pobunu protiv jugoslovenskih vlasti. I pored velikog truda i uloženi sredstava, albanska vlada nije uspjela da ostvari svoje ciljeve kako zbog sveobuhvatne jugoslovenske reakcije, tako i zbog izostajanja konkretne sovjetske podrške.

Aleksandar Zivotic

OPENING OF THE ALBANIAN QUESTION IN YUGOSLAVIA IN THE SHADOW OF THE COMINFORM CONFLICT 1948–1954

Summary

Albanian government used the conflict between Yugoslavia and Cominform countries to disguise the opening of the Albanian question and attempt to annex the Yugoslav territory settled with Albanians as a fight against „revisionist and Trotskyist“ policy of Yugoslav party and state leadership. The presupposition was that in the case of a serious conflict between Yugoslavia and Soviet Union or inner deposal of the Tito regime, Albanians could get a territory as a prize for their activity against Yugoslav party leadership. Albanian government sought Soviet support, but USSR understood the motives and attempted to channel Albanian insistence from the solution of Albanian question of Yugoslavia towards fight against Yugoslav revisionism. Soviet have verbally supported Albanian demands, but on the other hand they knew how to limit them to mere political rhetoric and propaganda. Albania was important to Soviets as in the fight against Tito regime, but USSR was not ready to risk recomposition of the Balkans and further destabilization of the region. In order to provoke exactly that, Albanian government orchestrated a media campaign, as well as the diplomatic pressure and the infiltration of the spies, distribution of propaganda and intelligence network. However, spiting the invested effort and resources, Albanian government failed to accomplish its goals, partly due to the Yugoslav wide reaction, and partly due to the lack of the substantial Soviet support.

„SVI U FABRIKE“! INSTANT INDUSTRIJALIZACIJA U JUGOSLAVIJI 1945–1955*

APSTRAKT: Revolucionarnim dolaskom na vlast, Komunistička partija je pred sebe postavila krupan zadatak – sveopštu modernizaciju i izgradnju socijalističkog društva, u skladu sa dogmatskim i ideološkim postavkama komunizma. Planska privreda, stihijsko otvaranje fabrika i „mobilizacija“ seoskog stanovništva za rad u industriji predstavljali su neke od glavnih aspekata ove „instant“ modernizacije. Rad je nastao na osnovu istraživanja u Arhivu Jugoslavije, Arhivu Josipa Broza Tita, Arhivu Srbije i Istorijском arhivu grada Beograda.

Ključne reči: Jugoslavija, socijalizam, industrijalizacija, modernizacija, ideologija

Agrarna prenaseljenost, ogroman prirodni priraštaj, usitnjenost seljačkih poseda, nedostatak mehanizacije i primitivna obrada zemlje bili su neka od glavnih obeležja jugoslovenske međuratne poljoprivrede. Veliki broj porodica na selu se jedva mogao prehraniti, a višak zaposlenih u zemljoradnji bio je gotovo dramatičan. Izlaz iz nemaštine tražio se u zaduživanju ili u dopunskim zanimanjima. Siromašni seljaci su radili kao napoličari, sitne zanatlije ili su se privremeno zapošljavali u industriji. Prema nekim procenama, odnos gradskih i seoskih radnika u jugoslovenskoj industriji bio je 40% prema 60%.¹ Sa druge strane, industrijska preduzeća su u mnogome podsećala na zanatske radionice. Male fabrike, zastarele mašine, uvoz sirovina, hroničan nedostatak kvalifikovane radne snage i investicionog kapitala uticali su da produktivnost u industriji bude samo tri puta veća nego u zanatstvu.² Ratne strahote i razaranja su dodatno pogoršali ionako teške privredne, ekonomske i društvene prilike.

Prema zvaničnim, ali i nedovoljno pouzdanim podacima koji su podneti Međunarodnoj reparacionoj komisiji u Parizu 1945. godine, jugoslovenski režim je procenio direktnu materijalnu štetu zemlje u ratu na čak 9,1 milijardu dolara, što je bilo 1,4 puta više od gubitka Velike Britanije i 7,2 puta više od gubitka Sjedinjenih Američkih Država.³ U ratu je teško stradala nejaka industrija, pa je ma-

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991* (broj 147.039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ М. Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*, Београд 2004, 237.

² Исто, 255–274.

³ I. Dobrivojević, *Život u socijalizmu. Prilog proučavanju životnog standarda građana u FNRJ 1945–1955*, Istorija 20. veka, br. 1, 2009, 73.

terijalna šteta na postrojenjima i zgradama procenjena na „oko 36,5% vrednosti celokupne industrije bivše Jugoslavije“.⁴

Po ugledu na sovjetsko privredno iskustvo i praksu, vlasti su pristupile reorganizaciji privrede i poljoprivrede u skladu sa dogmatskim postavkama marksizma i lenjinizma. Eksproprijacija, nacionalizacija, prelazak na plansku privredu i potpuno centralizovano upravljanje ekonomijom, uvođenje obaveznog otкупа, agrarna reforma, kolektivizacija i agrarni maksimum predstavljali su glavne mere u stvaranju novog „socijalističkog“ društva. Planske komisije, osnovane od saveznog do lokalnog nivoa, kao i planska odeljenja u svim privrednim ministarstvima rukovodili su celokupnom privredom. U centralizovanom sistemu preduzeća su formalno imala status pravnog lica, ali su suštinski bila bez bilo kakve samostalnosti jer je država postavljala administrativno-operativnog rukovodioca u vidu glavnih uprava ili generalnih direkcija.⁵

Iako je u Kraljevini Jugoslaviji dominirala laka industrijska proizvodnja, režim se, slepeći sovjetski model, odlučio za podizanje ogromnog broja fabrika teške industrije u vrlo kratkom roku. Partijska projekcija industrijskog i ekonomskog razvitka zemlje detaljno je razrađena u Zakonu o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede. Planom je predviđeno veliko investiranje u elektrifikaciju i hidrogradnju, podizanje fabrika crne i obojene metalurgije, izgradnja mašinskih postrojenja i hemijske industrije, otvaranje novih rudarskih basena, mehanizovanje rudarske proizvodnje i izgradnja saobraćane infrastrukture. Plan industrijskog razvitka zemlje je donet u formi zakona, a „izvršavanje zadataka i dužnosti postavljenih ovim planom“ predstavljalo je „dužnost i čast svakog građanina“.⁶ Mada je plan bio potpuno nerealan, partijski rukovodioci su verovali „da će Jugoslavija za desetak godina stići Veliku Britaniju u proizvodnji po glavi stanovnika“! Novac je na račun poljoprivrede i životnog standarda prebacivan u industriju, a naglost i nesklad u ekonomskom razvoju ne mogu se objasniti drugačije „nego ideologijom, staljinskom mitološkom opsednutošću teškom industrijom i težnjom nove, revolucionarne, socijalne snage za brzom izgradnjom srećnog, „savršenog“ društva“.⁷

Preko agitatora lokalnih narodnih odbora i štampe povedena je gotovo histerična kampanja za ispunjavanje plana i zadatih normi. Pisano je o „dostignućima“ socijalističke privrede, hvaljeni su gotovo nepismeni udarnici, racionalizatori i novatori koji su svakodnevno prebacivali norme. Objavljivani su tekstovi u kojima su radnici iz preduzeća širom Jugoslavije obećavali ispunjenje „Titovog plana“.⁸ U takvoj atmosferi, industrijalizacija je postala sama sebi cilj. Fabrike su podizane stihijski, a namena objekta je katkad menjana tokom gradnje. To je bio slučaj sa fabrikom građevinskih mašina u Smederevu, za koju je prvobitno bilo predviđeno da proizvodi gvozdeni burad.⁹ Neiskustvo u gradnji i menjanje proje-

⁴ Ratna oštećenja Jugoslavije, Arhiv Josipa Broza Tita (A JBT), Kabinet predsednika Republike (KPR), III-A-2-a.

⁵ Б. Мајданац, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србију 1947–1952*, Београд 1981, 34.

⁶ *Zakon o Petogodišnjem planu razvitka narodne privrede Federativne Narodne Republike Jugoslavije*, Službeni list FNRJ, 30. april 1947.

⁷ М. Ђилас, *Vlast*, London 1983, 20–21.

⁸ К. Николић, *Тито говори што народ мисли*, Београд 2006, 190–193.

⁹ Б. Мајданац, *н. д.*, 50.

kata u hodu uticali su i na cenu,¹⁰ pa je u izgradnju pojedinih postrojenja investirano i do tri puta više sredstava nego što je bilo potrebno.¹¹ Poneseni grandomanskim idejama, jugoslovenski komunisti su često mnogo više novca ulagali u fabričku halu nego u industrijske mašine na kojima je trebalo raditi.¹² Nedostatak kvalifikovane radne snage i „borba“ za kvantitativno ispunjenje plana negativno su se odražavali na kvalitet proizvoda. Štofovi i materijali loših dezena koje niko nije hteo da kupi¹³ predstavljali su neuporedivo manji problem nego natrula stolarija, loš cement ili crep koji prokišnjava.¹⁴ Rudnici su proizvodili ugalj nedovoljne kalorijske vrednosti,¹⁵ a usled nestašice robe, preduzeća su se okretala prirodnoj razmeni, nudeći „drva za metalnu robu“, „tekstil za mast“ ili „obuću za tekstil“.¹⁶

Krupne investicije u industriji u dominantno ruralnoj zemlji kakva je bila Jugoslavija stvorile su ogroman problem radne snage. Partijski funkcioneri su računali na mehaničko prelivanje seoskog stanovništva u gradove i njihovo zapošljavanje u industriji. Boris Kidrič, glavni partijski privredni strateg, objašnjavao je da industrijalizacija ne predstavlja „samo podizanje novih fabrika“, već „korenito menjanje socijalne strukture“ stanovništva.¹⁷ Ipak, partijska politika prema selu usporavala je na izvestan način ovaj proces. Za odlazak u fabrike na rad najviše su mogli biti zainteresovani najsiromašniji seljaci. Agrarna reforma je, međutim, sprovedena iz političkih razloga a ne iz socijalnih, dok je pri razrezivanju obaveznog otkupa država zaštitila gazdinstva I i II kategorije koja su imala do 5 hektara obradive površine. Domaćinstva koja su obrađivala do 2 ha potpuno su oslobođena otkupnih obaveza.¹⁸ Kolektivizacija je omogućila najsiromašnijim seljacima da, unoseći svoj sićušni posed u zadrugu, koliko-toliko obezbede minimum egzistencije za sebe i svoje porodice. U takvim okolnostima za odlazak u industriju nije bilo previše zainteresovanih. Patrijarhalna vezanost za zemlju i zemljoradnju, teški uslovi rada u fabrikama, želja za organizovanjem sopstvenog radnog dana, shvatanje da u radnike idu najsiromašniji, kao i strah od rada u rudniku bili su samo neki razlozi zbog kojih su u prvim godinama posle oslobođenja seljaci bežali od zaposlenja u industriji. Izučavanje zanata je važilo za „fizički napornu i socijalno manje vrednu egzistenciju“, pa se „šegrtovanje smatralo za najbedniju dečiju sudbinu, dostojnu sažaljenja“.¹⁹ Na nemotivisanost većine seoskog stanovništva za odlazak u fabriku uticala je i činjenica da novac u prvoj posleratnoj deceniji nije mnogo vredeo. U slobodnoj prodaji bilo je malo robe, koja po ceni, asortimanu i kvalitetu nije odgovarala potrebama seoskog domaćinstva.²⁰

¹⁰ Investicije, A JBT, KPR III-A-1-c.

¹¹ I. Dobrivojević, *n. d.*, 74.

¹² Izlaganje Radeta Žigića na Drugom plenumu CK KPJ; B. Petranović, R. Končar, *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948–1952)*, Beograd 1985, 149.

¹³ *О цемперу мога дезде и још неким стварима у вези са робом без прође*, НИИ, 3. јун 1951.

¹⁴ Izveštaj o radu Ministarstva građevina u 1947, Arhiv Jugoslavije (AJ), 50 (Predsedništvo vlade FNRJ)–78–166.

¹⁵ Izlaganje Radeta Žigića na Drugom plenumu CK KPJ; B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 147.

¹⁶ Izlaganje Jakova Blaževića na Drugom plenumu CK KPJ; B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 143. V. i izlaganje Avde Hume na Drugom plenumu CK KPJ, B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 154.

¹⁷ Izlaganje Borisa Kidriča na Drugom plenumu CK KPJ; B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 78.

¹⁸ Kako otkupne mere utiču na mobilizaciju radne snage, AJ, 40 (Privredni savet FNRJ)–28–65.

¹⁹ М. Ж. Чалић, *н. д.*, 287.

²⁰ I. Dobrivojević, *n. d.*, 78–79.

Tokom 1948. i 1949. fabrike i rudnici iz svih delova zemlje slali su dramatična upozorenja o nedostatku radne snage. Najkritičnija situacija bila je u rudarstvu, građevinarstvu i šumarstvu,²¹ dok su se ostale privredne grane nekako snalazile. Proces proizvodnje je trpeo, gašene su visoke peći, van pogona su stavljane pojedine radionice, mašinski park je delimično korišćen, a fabrike su bile zakrčene materijalom koji je trebalo istovariti.²² Manjak radnika i fanatična želja za ispunjavanjem nerealnog plana uticali su na uvođenje prekovremenog rada kao stalne obaveze. Dešavalo se da se nedeljom zatvaraju fabričke kapije kako bi se radnici naterali da rade „još 5–6 sati prekovremeno“.²³ Situacija je dodatno otežana odlaskom ratnih zarobljenika koji su po kazni radili u industriji, a preduzeća su bila primorana da, osim stalnih radnika, traže bilo kakve – kažnjenike, omladinu iz popravnih domova, frontovske brigade, sezonske radnike.²⁴ Jugoslavijom su krstarili brojni agitatori iz raznih industrijskih preduzeća tražeći radnu snagu po siromašnim srezovima. Radnicima je, osim plate, obećavano i žito,²⁵ a o sveopštom siromaštvu rečito govori i činjenica da je u sisačkoj rafineriji zaposleno 20 ljudi iz okoline Modriče koji su „vrbovani“ obećanjem da će u fabrici dobiti radno odelo.²⁶ Da bi ispunila zadate planove, preduzeća su se snalazila na razne načine. Fabrike iz zapadne Srbije i Slavonije nalazile su radnu snagu u Bosni,²⁷ dok je slovenačka industrija dovodila radnike iz pograničnih srezova Hrvatske.²⁸ Radnici su na posao primani i bez radne knjižice, iako je to propisima bilo strogo zabranjeno kako se ne bi dodatno podsticala velika fluktuacija. Već 1949. godine ispoljeni su prvi republički partikularizmi – više se vodilo računa o ispunjenju republičkog plana i izgradnji sopstvene republike nego o državi kao celini. Savezne vlasti su štaviše apelovale na republičke organe da ne sprovedu represalije prema porodicama lica koja su otišla na rad u drugu republiku, budući da se dešavalo da im se uskraćuje obavezno snabdevanje, preti raznim represalijama, čak i oduzimanjem prava glasa.²⁹

U krajnje centralizovanoj planskoj privredi sve se rešavalo administrativno. Planske komisije su izrađivale mesečne planove za uključivanje u proizvodnju, a lokalne vlasti pravile spiskove „raspoloživih viškova radne snage“, „na osnovu objektivne ekonomske procene“ gazdinstava. Seljaci za koje je procenjeno da nemaju dovoljno posla u poljoprivredi klasifikovani su kao „povremeni“, „sezonski“ ili „stalni“ višak, u zavisnosti da li su, prema proceni vlasti, od kuće mogli odsustvovati manje od tri meseca, od tri do šest meseci ili trajno ostati na radu u fabrici.³⁰ Obezbediti radnu snagu za rudnike bilo je izuzetno teško, budući da je na selima postojalo verovanje „da se u jami ne može živeti“ i „da se posle

²¹ Izlaganje Borisa Kidriča na Trećem plenumu CK KPI, B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 388.

²² Poverljivo 896 od 6. aprila 1949, AJ, 25 (Ministarstvo rada FNRJ)–153-405. V. i AJ, 25-54-406.

²³ Izlaganje Jovana Veselinova. Zapisnik od 8. oktobra 1948, AS, Đ2-4 (Savetovanja)-1.

²⁴ V. AJ, 25-53-405.

²⁵ Pov. VII br. 107, 29. januar 1949, Arhiv Srbije (AS), G 232 (Ministarstvo rada NRS)–107.

²⁶ Vrbovanje radne snage, 23. jun 1949, AJ, 25-41-132.

²⁷ Vrbovanje radne snage, 1. jul 1949, AJ, 25-41-132.

²⁸ Fluktuacija radne snage iz NR Hrvatske u NR Sloveniju, 15. novembar 1949, AJ, 25-154-407.

²⁹ Pov. br. 100 / 50, 5. januar 1950, AJ, 25-122-302.

³⁰ Uputstvo za utvrđivanje viškova radne snage i za mesečno izveštavanje o stanju viškova radne snage, AJ, 25-122-303.

nekoj vremena oboli“. U narodnom odboru u Rugovu ljudima su pretili da će ih, ako pogreše, „po kazni poslati u Trepču“. ³¹ Partijske parole o neophodnosti industrijalizacije, izgradnji socijalizma i boljem životu u „novom“ društvu nisu nailazile na plodno tle na jugoslovenskom selu. Seljaci iz okoline Kamnika samouvereno su odgovarali lokalnim agitatorima da im na selu „ništa ne fali“ i da nemaju razloga da idu na rad u željezaru Jasenice. ³² Zemljake su od odlaska u industriju odgovarali i njihovi sunarodnici, angažovani po fabrikama kao fizički radnici. ³³ Kako je seljake bilo teško ubediti da preko noći postanu „proleter“i, vlasti su se okrenule stvaranju frontovskih radnih brigada kao jedinom načinu obezbeđivanja radne snage. ³⁴

Iako je u užem krugu partijskog rukovodstva deklarativno istican princip dobrovoljnosti, funkcioneri narodnih odbora nisu vodili mnogo računa o željama seljaka. Ispunjavanju plana se pristupilo „kampanjom i prinudom, kao da je u pitanju sudbina naroda“. ³⁵ Nije se prezalo ni od represivnih mera, pa je pribegavano „svim mogućim sredstvima“. ³⁶ Upućivanje na rad u fabriku ili rudnik bila je prilika za obračun sa političkim neistomišljenicima, „kulacima“ i „špekulantima“. Saslušanja, batinanja, pretnje, sprovođenje milicijom, sudska rešenja bez prava na žalbu, hapšenja i zastrašivanja, ³⁷ noćna provaljivanja u kuće ³⁸ i potezanje pištolja ³⁹ bile su samo neke od „agitacionih mera“ osionih funkcionera narodnih odbora. I sam Tito je priznavao da su u Istri „omladince odvodili silom, zatvorenim kamionima iz kojih su oni iskakali, lomili noge i glave i bježali“. ⁴⁰ Korišćene su i ekonomske mere. U Brvniku, selu blizu Bosanskog Šamca, mesni narodni odbor je naredio da mlinovi i zemljoradničke zadruge „ne smiju mleti brašno, odnosno prodavati namirnice i ostalu robu licima koja se ne odazivaju na rad“. ⁴¹ Slične „uredbe“ su donošene i u drugim delovima Bosne i Hercegovine. Ljudima koji nisu hteli da postanu fabrički radnici oduzimano je pravo na obezbeđeno snabdevanje, pa čak i onemogućavana trgovina po slobodnoj prodaji. Ekonomskih pritisaka bilo je i u Dalmaciji gde je stanovništvu „oduzimana električna“. ⁴² Vlasti u pčinjskom srezu su materijalno upropaštavale protivnike industrijalizacije, pa je seljaku koji nije hteo otići na rad u fabriku oduzet vo. ⁴³ Iako je Savezno javno tužilaštvo takve pritiske smatralo nezakonitim, ⁴⁴ mere ekonomske prinude su na izvestan način dolazile i od najviših vlasti, budući da se Boris Kidrič na Trećem plenumu založio za ukidanje prava na vezanu trgovinu seoskim domaćinstvima „koja bez potrebe zadržavaju kod kuće višak radne snage“. „Mi

³¹ Izveštaj o radu Narodne omladine na Kosovu i Metohiji (bez datuma, iz 1949), AJ, 114 (Savez socijalističke omladine Jugoslavije)-385 (bez jedinice opisa).

³² Problematika agitacije željezare „Jasenice“, 19. novembar 1949; AJ, 25-154-406.

³³ I. Dobrivojević, *n. d.*, 81.

³⁴ Izlaganje Jovana Veselinova. Zapisnik od 8. oktobra 1948, AS, Đ2-4-1.

³⁵ M. Đilas, *n. d.*, 117.

³⁶ Pov. br. 49/50, 27. januar 1950, AJ, 25-154-407.

³⁷ Nedostaci kod uključivanja radne snage u mesecu avgustu, 20. septembar 1949; AJ, 25-154-407.

³⁸ Iz izveštaja Javnog tužilaštva NR Hrvatske od 10. oktobra 1950, AJ, 25-154-407.

³⁹ Pov. br. 49/50, 27. januar 1950; AJ, 25-154-407.

⁴⁰ Izlaganje Josipa Broza Tita na Trećem plenumu CK KPI, B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 410.

⁴¹ Pov. br. 49/50, 27. januar 1950, AJ, 25-154-407.

⁴² Isto.

⁴³ Izlaganje Jovana Veselinova, Zapisnik od 8. oktobra 1948, AS, Đ2-4-1.

⁴⁴ Pov. br. 331/50, 15. avgust 1950, AJ, 25-154-407.

na to imamo puno pravo“, obrazlagao je Kidrič, „jer vezana trgovina nije privilegija za one koji špekulišu, već neka vrsta obezbeđenog snabdevanja za radno seljaštvo“. ⁴⁵

Industrijski razvoj je smatran osnovom svakog razvoja, pa su i seljaci iz zitorodnih krajeva usred poljoprivrednih radova odvlačeni u industriju. ⁴⁶ Fanatizam partijskih funkcionera se najbolje može ilustrovati činjenicom da je Javno tužilaštvo FNRJ razmišljalo o kažnjavanju 3000 Cigana bezemljaša iz beogradske oblasti zbog skitničenja, jer ih nije bilo moguće ubediti da se uključe u privredu. ⁴⁷ Na psihičko, fizičko i ekonomsko nasilje odgovarali su nasiljem i gnevni seljaci, koji su nasrtali puškama i sekirama na partijske aktiviste. ⁴⁸ U nezavidnoj poziciji su se nalazili i funkcioneri narodnih odbora, koji su kritikovani, ali i sudski gonjeni i kažnjavani zbog „nemarnog odnosa prema uključivanju novih radnika“, „prema organizaciji prihvata i smeštaja“ i neispunjavanja plana. ⁴⁹ U južnoj Srbiji sekretar sreskog komiteta, posle partijskog savetovanja na kojem mu je zamerenost zbog neispunjavanja plana, „pozvao je sreski komitet, UDB-u i tužilaštvo“ i rekao: „Mene tamo izgrdiše. Nego, da ih mobilisemo“. „Tako pođu oni i povedu sa sobom i miliciju. Mobilisali su sve ljude, pa čak i one iz Pirota koji su išli kolima, pa su za dva dana ispunili plan i premašili“. ⁵⁰

Nerealne planove radne snage nije bilo moguće ostvariti ni prinudom. Preduzeća su obavestavala Ministarstvo rada da se predviđene kvote jedva ispunjavaju. U najboljim slučajevima fabrike su dobijale nešto više od 50% traženih radnika. ⁵¹ Čak su i poslušni partijski kadrovi odbijali da sa sela odlaze na rad u industrijska preduzeća, pa su za kaznu isključivani iz KPJ. Iz fabrika i rudnika se masovno bežalo. Centralni komitet je avgusta 1950. naredio mesnim vlastima da u rudnike šalju „najbolje komuniste za koje se zna da neće bežati“. ⁵² Vlasti su insistirale na uključivanju žena u industriju, smatrajući seljanke i domaćice „najvećim rezervama radne snage“. ⁵³ Iako su se aktivistkinje AFŽ-a hvalile da su „nastojale da kod žene razviju neko samopouzdanje“, „kako bi se ona osećala sposobnom da ide u industriju“, ⁵⁴ opšte siromaštvo je, mnogo više od ideoloških fraza, doprinelo naglom porastu broja radnica. ⁵⁵ Žene su, kao i pre rata, uglavnom

⁴⁵ Izlaganje Borisa Kidriča na Trećem plenumu CK KPJ, B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 390. Samo osam meseci posle Kidričevog izlaganja, Javno tužilaštvo FNRJ je ocenilo da je onemogućavane kupovine žita i robe za bonove po vezanim cenama licima koja odbijaju da se uključe u industriju nezakonite. Pov. br. 49/50, 27. januar 1950, AJ, 25-154-407.

⁴⁶ Izlaganje Borisa Kidriča na Trećem plenumu CK KPJ, B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 389.

⁴⁷ Nedostaci kod uključivanja radne snage u mesecu avgustu, 20. septembar 1949; AJ, 25-154-407.

⁴⁸ Iz izveštaja Javnog tužilaštva NR Hrvatske od 10. oktobra 1950, AJ, 25-154-407.

⁴⁹ Isto. V. i Iz izveštaja Javnog tužilaštva Hrvatske od 27. oktobra 1950, isto.

⁵⁰ Izlaganje Milije Radovanovića na Drugom plenumu CK KP Srbije, 30. maj 1949; AS, Đ2-2 (Plenumi) - 1.

⁵¹ V. Radna snaga – kritičan problem u Železari Smederevo, 10. avgust 1949; AJ, 25-54-406; Pov. br. 204, 1. novembar 1948, AJ, 25-154-406.

⁵² I. Dobrivojević, *n. d.*, 80–81.

⁵³ Br. 266, 21. januar 1947, AS, Đ2 (Centralni komitet Saveza komunista Srbije)–16 (Komisija za društvene i masovne organizacije)–4.

⁵⁴ Prijem delegacije IV kongresa AFŽ-a kod predsednika Tita u Beogradu, 28. septembar 1953, A JBT, KPR II–2.

⁵⁵ Broj žena radnica 1951. bio je, prema zvaničnim statističkim podacima, 90% veći nego 1939. Najveći porast zabeležen je u Bosni i Hercegovini gde je broj zaposlenih žena povećan dva i

zapošljavane u tekstilnoj, duvanskoj i kožnoj industriji, iako je, u skladu sa komunističkim shvatanjem o potpunoj ravnopravnosti polova, bilo žena koje su obavljale najteže fizičke poslove u mašinogradnji. Ipak, patrijarhalna shvatanja su preovladavala, pa su žene, budući da su smatrane nekvalitetnijom radnom snagom, otpuštane kad god bi se u preduzeću pojavio višak zaposlenih.⁵⁶ Uprkos kampanji za otvaranje dečijih vrtića čak i po selima, fabričke radnice su morale da se snalaze kako su znale i umele – vodile su decu u preduzeće i tamo ih zatvarale u jednu sobu,⁵⁷ ili su ih ostavljale susedima i mlađoj deci na čuvanje.⁵⁸ Rapidna industrijalizacija i zapošljavanje žena ubrzano su menjali porodične odnose. Stara shvatanja i patrijarhalni moral su polako nestajali, žena je postajala delimično ekonomski samostalna i sposobna da u slučaju razvoda, koji je neretko sama inicirala, živi odvojeno od muža. Porast kriminaliteta kod maloletnika, „vaspitna zapuštenost“ dece i veliki broj maloletničkih trudnoća bile su samo neke od negativnih posledica nagle promene porodičnih odnosa i nesnalaženja dojučerašnjih seljaka u gradovima.⁵⁹

Lokalni organi vlasti, usredsređeni na ostvarivanje plana, nisu vodili mnogo računa o zdravstvenom stanju i fizičkim sposobnostima radnika koji su raspoređivani u rudnike i preduzeća. Slata su čak i deca od 14 do 18 godina, kao i omladina kojoj je, umesto fabričkog rada, obećavano stručno osposobljavanje na kursovima. Umesto prikazivanja stvarnih uslova rada, prilikom agitacije je obećavan „lak i lep život“.⁶⁰ Cilj je bio da se na terenu ispuni zadata kvota, tako da narodne odbore nije mnogo zanimalo šta se dešavalo sa poslatom radnom snagom. U pojedinim slučajevima ni preduzeća nisu izveštavana o broju radnika koji su im upućeni⁶¹ niti koliko će se oni zadržati na radu. Dešavalo da radnici napuste fabriku pre nego što uprava nađe radnu snagu koja bih ih zamenila.⁶² Odsustvo koordinacije između industrijskih postrojenja, planskih komisija i narodnih odbora dovodilo je do situacija u kojima su fabrike odbijale da prime radnike, jer nisu imali smeštaj i alat.⁶³ Posledice instant industrijalizacije su bile očigledne. U fabrikama su radili uglavnom nekvalifikovani radnici, industrijski proizvodi su bili izrazito nekvalitetni, industrijski kapaciteti samo delimično iskorišćeni,⁶⁴ a radnici su lako napuštali preduzeća tražeći bolje uslove života i rada, budući da je posla bilo u izobilju.

po puta. Prijem delegacije IV kongresa AFŽ-a kod predsednika Tita u Beogradu, 28. septembar 1953. Pripremni materijal; A JBT, KPR II-2.

⁵⁶ Prijem delegacije IV kongresa AFŽ-a kod predsednika Tita u Beogradu, 28. septembar 1953. Pripremni materijal; A JBT, KPR II-2.

⁵⁷ Izveštaj ekipe glavnog odbora AFŽ Srbije o obilasku beogradske organizacije AFŽ-a (bez datuma, iz 1948); AS, Đ2-16-4.

⁵⁸ Ovo je naročito došlo do izražaja kada je uvedeno plaćanje za boravak dece u vrtićima. Prijem delegacije IV kongresa AFŽ-a kod predsednika Tita u Beogradu, 28. septembar 1953. Pripremni materijal; A JBT, KPR II-2.

⁵⁹ Savetovanje o nekim problemima odnosa u porodici i seksualnog odgoja omladine, 31. oktobar – 2. novembar 1955; AJ, 114-73.

⁶⁰ Izveštaj o radu Narodne omladine na Kosovu i Metohiji (bez datuma, iz 1949), AJ, 114-385 (bez jedinice opisa).

⁶¹ Pov. br. 331/50, 15. avgust 1950, AJ, 25-154-407.

⁶² Br. 9/49-XIV-1, 5. januar 1949; AS-G 232-107.

⁶³ Nedostaci kod uključivanja radne snage u mesecu avgustu, 20. septembar 1949; AJ, 25-154-407.

⁶⁴ Deset godina privrednog razvitka FNRJ, A JBT, KPR III-A-1-a.

Sastav radnika, naročito onih privremenih, sakupljenih što silom i prinudom, što lažnim obećanjima, bio je neodgovarajući. Siromašni seljaci, bez ikakvih kvalifikacija, teško su se privikavali na rad u industriji. Mnogi od njih su živeli i dalje na selu, a posao u fabrici su smatrali izvorom dopunske zarade. Ovi polutani su često izostajali po nekoliko dana u nedelji sa posla, budući da su na obradu zemlje i dalje gledali kao na primarno zanimanje, dok je fabrički rad smatran samo dodatnim izvorom prihoda.⁶⁵ U vreme poljskih radova izostanci su bili i duži, ili se dešavalo da radnici noću rade u fabrici, a danju kose pšenicu na svom imanju.⁶⁶ Seljaci sakupljeni po frontovskim brigadama činili su još nekvalitetniju radnu snagu. U fabrike su dolazili nemotivisani za rad, neobučeni i neobučeni,⁶⁷ tako da su preduzeća imale mnogo više troškova za njihov prevoz, odeću i ishranu nego koristi. Seljaci su „dobrovoljan rad“ u frontovskoj brigadi smatrali vidom kuluka i obavezom prema državi, pa su pristajali da idu od kuće, uglavnom na po mesec dana, kako bi taj dug odužili.⁶⁸ Jednom odrađen „kuluk“ nije garantovao seljacima da za dve nedelje neće biti još jednom pozvani da „grade socijalizam“ u fabrikama.⁶⁹ Ipak, preduzeća nisu želela privremenu radnu snagu uključenu u industriju na po nekoliko nedelja. Takvi radnici su smatrani beskorisnim, budući da im je trebalo dosta vremena da se upoznaju sa radom u fabrici, čak i onim najjednostavnijim. „Kada im uspije da svojim radom stvarno nešto doprinose, ta radna snaga odlazi natrag svojim kućama“.⁷⁰ Efekat takvog rada je bio do te mere slab da se u izveštajima moglo pročitati da brigade „pojeđu više nego što urade“.⁷¹ Veliki broj pritužbi uprava preduzeća odnosio se na radnu snagu sa Kosova i Metohije. Siromašni i neuki seljaci dolazili su u fabrike bez cipela i donjeg veša, bedno obučeni i neuhranjeni. Uprava Beočinske fabrike cementa zahtevala je od Ministarstva rada da im se pošalje „solidna radna snaga iz Bosne“.⁷² budući da radnici sa Kosmeta utovaraju dvostruko manje uglja nego ostali radnici.⁷³

Vlasti su i same na kraju uvidele da prinudno uključivanje seljaka u frontovske brigade nanosi više političke štete nego što koristi. Politbiro je iz tih razloga odlučio da se u 1950. godini ukine ovaj vid „dobrovoljnog“ rada u šumarstvu, građevinarstvu, rudarstvu i posebno industrijskim delatnostima, već da se seljaci upotrebljavaju samo na lokalnim radovima „gde mogu neposredno videti korist

⁶⁵ Izveštaj sa terena iz srezova dakovačkog i pečkog i rudnika Trepča na Kosovu i Metohiji (bez datuma, iz 1949); AJ, 114-382. Prijem delegacije IV kongresa AFŽ-a kod predsednika Tita u Beogradu, 28. septembar 1953. Pripremni materijal; A JBT, KPR II-2.

⁶⁶ Nezavedeno, bez datuma (iz jula 1947), AS, G 232-105.

⁶⁷ Beleška po pitanju radne snage u Varešu, 21. decembar 1948; AJ, 25-154-406.

⁶⁸ Izveštaj sa službenog puta Popović Dragoljuba, službenika Savezne uprave za radnu snagu po putnom nalogu br. 386/48 a po pitanju uključenja radne snage u rudarstvo Bosne i Hercegovine, 22. novembar 1948; AJ, 25-153-405. V. i Izveštaj ekipe CK KPS o obilasku šest srezova i dva grada Beogradske oblasti (1950); AS-Đ4 (Oblasni komitet KPS za Beogradsku oblast)-30.

⁶⁹ Izlaganje Josipa Broza Tita na Trećem plenumu CK KPJ, B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 411.

⁷⁰ Nezavedeno, 20. jun 1949, AJ, 25-153-405.

⁷¹ Informacija o obilasku preduzeća drvene industrije, Beograd 19. februar 1949; A JBT, KMJ (Kabinet maršala Jugoslavije)-II-3-a-2/14.

⁷² Napuštanje posla radnika samovoljno. Fab. Cementa Beočin, 25. maj 1949; AJ, 25-154-406.

⁷³ Radna snaga iz Kosmeta, 10. maj 1949; AJ, 25-154-406.

od dobrovoljnog rada“.⁷⁴ Suočene sa nefunkcionisanjem modela „dobrovoljne prinudnosti“ i velikom fluktuacijom radnika, vlasti su već od 1949. pokušavale da na sve načine podstaknu seljake da napuste svoje tradicionalno zanimanje i pređu u grad. Razmišljalo se o ukidanju ograničenja pri trgovini nepokretnostima u uverenju da bi siromašan seljak lakše odlazio na rad u fabriku ukoliko bi mogao da proda svoj mali posed i da kupi kuću i stvari potrebne za život u gradu.⁷⁵ Predlagano je i donošenje uredbe kojom bi se na obodima grada „regulisalo pitanje bašta“ seljacima koji prelaze u industriju.⁷⁶

Preduzeća su imala problema i sa licima koja su se trajno zapošljavala u industriji. Samo u prvih deset meseci 1949. godine u Jugoslaviji je, prema zvaničnim podacima, zaposleno 939.200 radnika, od čega se na poslu zadržalo svega 182.000.⁷⁷ Uzroka za veliku fluktuaciju radnika bilo je na pretek. Male, a ponekad i neredovne plate,⁷⁸ teški uslovi rada, katastrofalne stambene (ne)prilike i loša ishrana bili su samo od nekih faktora koji su uticali na radnike da neprestano budu na pola puta između sela i grada. Uprkos ideoloških govora i fraza o boljem životu i društvu čiji će stub biti radnici, svakodnevnica „graditelja socijalizma“ bila je sumorna. Uslovi u fabrikama su bili teški, proces proizvodnje primitivan, a nesreće česte. Zbog nedostatka radnih kombinezona radilo se u suknenim odelima,⁷⁹ ponekad bez obuće.⁸⁰ Livci su lili bez zaštitnih naočara, radnici koji su dolazili u dodir sa kiselinom nisu nosili rukavice i gumene čizme, a fabričke hale su često bile prašnjave, bez dovoljno ventilacije i svetla. Preduzeća su otvarana na prečac, u nenamenskim prostorima. Postrojenje „Tesla“ u Zemunu bilo je smešteno u prostoru koji je nekad bio delom kafana, a delom magacin za skladištenje ječma.⁸¹ Sredstava za zaštitu na radu gotovo da nije bilo, pa su nesreće, u kojima su uglavnom stradali mladi radnici, bile česte.⁸² Uslove rada je dodatno otežavala nestručnost radnika, naročito onih najprostijih, zaposlenih u drvnoj industriji i građevinarstvu. U izveštajima sa terena se može pročitati da šumarski radnici uglavnom nisu umeli da koriste motorne testere, a zbog nedostatka dobrih šoferi i ono malo kamiona kojima je raspolagala drvna industrija stajalo je pod vedrim nebom, gotovo neiskorišćeno.⁸³

Naročito sumorne bile su stambene prilike radnika. Dovedeni u grad, a smešteni na zabačenu periferiju, u kolektivne barake ili vlažne i memljive iznajmljene sobe, radnici su bili daleko od svakog urbanog života i civilizacije, upravo kao i u svojim selima. U nesolidno građenim i zagušljivim kolektivnim

⁷⁴ Izlaganje Borisa Kidriča na Trećem plenumu CK KPI, B. Petranović, R. Končar, *n. d.*, 391.

⁷⁵ Izveštaj za Centralnu komisiju za proučavanje problema prelaza radne snage iz poljoprivrede u druge privredne grane, 27. april 1949; AJ, 40-28-65.

⁷⁶ AJ, 25-122-303.

⁷⁷ Sa savetovanja članova biroa CK Narodne omladine Jugoslavije i CK Narodne omladine republika po pitanju rada sa radničkom omladinom, 7. oktobar 1949; AJ, 114-58 (bez jedinice opisa).

⁷⁸ Materijal sa savetovanja sekretara OPO ključnih građevinskih objekata u Srbiji i sekretara SK srezova gde se oni nalaze, 28. februar 1950, AS, Đ2-4-2.

⁷⁹ Nezavedeno, bez datuma, AS, G 232-105.

⁸⁰ Sa savetovanja članova biroa CK Narodne omladine Jugoslavije sa CK Narodne omladine republika po pitanju rada sa radničkom omladinom, 7. oktobar 1949; AJ, 114-58.

⁸¹ I. Dobrivojević, *n. d.*, 81.

⁸² Kratak prikaz rada Saveznog ministarstva rada u 1950. godini; A JBT, KMJ-II-7a/18.

⁸³ Informacija o obilasku preduzeća drvne industrije, Beograd 19. februar 1949; A JBT, KMJ-II-3-a-2/14.

stanovima tiskalo se i po 20–30 ljudi. Svaki je obično imao svoj krevet, ali se dešavalo da prostora bude toliko malo da se i postelja morala deliti. Neuki i bez bilo kakvih higijenskih navika, radnici su živeli u potpuno zapuštenim i neurednim stanovima. Posteljina nije menjana mesecima,⁸⁴ a na počinak su odlazili neoprani, u istim odelima u kojima su radili.⁸⁵ Blatnjavo dvorište, otpaci od jela rastureni na sve strane, sobe pune vašiju i stenica,⁸⁶ mesecima nepočišćena kupatila,⁸⁷ svinjci i kokošinjci ispod samog prozora,⁸⁸ bile su samo neke od slika tegobne radničke svakodnevice. Ništa bolja situacija nije vladala ni u samačkim stanovima, u kojima su „radnički omladinci cepali pod i ormane da bi ložili vatru“.⁸⁹ Kvalitetno građenih stanova za radnike bilo je malo, a ukoliko su i postojali preduzeća se nisu libila da u njih usele stručnjake ili da ih koriste u druge svrhe.⁹⁰ Do fabrike se pešačilo, ponekad i po nekoliko sati, a snabdevanje je bilo loše ili nikako. Godine 1948. u bližoj okolini novog radničkog naselja na Karaburmi nije bilo lekara ni trgovačkih radnji, a radnicima je isporučivan hleb star dva dana. O zabačenosti ovog beogradskog predgrađa svedoči činjenica da tamo ni aktivista PAZ-a nije hteo da održi kurs, iako je bio obavezan.⁹¹

Poseban problem predstavljala je ishrana. U pojedinim preduzećima plate nekvalifikovanih radnika, kojih je u jugoslovenskoj industriji bilo najviše, bile su manje nego preplata na menzu tako da su „kupovali hranu gde stignu“ ili su po ceo dan gladovali.⁹² Živelo se na suvoj hrani i jednostavnim jelima, a osnovu ishrane činili su „paradajz, mast, sir i slanina“.⁹³ Jelo se na brzinu, prljavim rukama, čak i u toku rada za mašinom u predionici punoj prašine.⁹⁴ Velika nehigijena, teški uslovi rada, jednolična i slaba ishrana morali su se odraziti na zdravlje radnika, pa su tuberkuloza, stomachne i crevne bolesti i malokrvnost bili uobičajeni.⁹⁵

U periodu 1947–1949. vlasti su uložile ogromna sredstva u industrijalizaciju. Zbog sukoba sa Sovjetskim Savezom i ekonomske blokade koja je usledila, „došlo je do smanjivanja obima investicionih radova; smanjeni su krediti u ionako zapostavljenoj poljoprivredi. Svuda su tražene uštede, pa čak i u melioracijama“. Rastao je samo vojni budžet. Petogodišnji plan je produžen za godinu dana i modifikovan u skladu sa novonastalim prilikama, pa su u jeku „kapitalne izgradnje“ objekti građeni u područjima koja su bila udaljena od granica sa istočnim su-

⁸⁴ Izveštaj o radničkoj omladini u nekim preduzećima u Beogradu, 25. jul 1951; AJ, 114–382.

⁸⁵ Stenografske beleške sa sastanka na kome se diskutovalo o zapažanjima u radu Narodne omladine održanog 16. aprila 1952; AJ, 114–58.

⁸⁶ Izveštaj o stanju radničke omladine u Mladenovcu (bez datuma, iz 1951); AJ, 114–382.

⁸⁷ Izveštaj sa obilaska gradilišta „Magnohrom“ u Rankovićevu i Valjaonice bakra u Sevojnu (nedatirano, iz 1952); AS, Đ2-19 (Komisija za privredu)–1.

⁸⁸ Zapisnik sa partijskog aktiva X reona od 11. jula 1950, IAB (Istorijski arhiv Beograda)–136 (Gradski komitet Saveza komunista Srbije)–350.

⁸⁹ Izveštaj o stanju radničke omladine u Mladenovcu (bez datuma, iz 1951); AJ, 114–382.

⁹⁰ Referat o problemima radničke omladine (bez datuma, verovatno iz 1954); AJ, 114–93.

⁹¹ Izveštaj ekipe glavnog odbora AFŽ Srbije o obilasku beogradske organizacije AFŽ-a (bez datuma, iz 1948); AS, Đ2-16-4.

⁹² Informacije o radu Narodne omladine u užoj Srbiji (bez datuma, 1949); AJ, 114–383.

⁹³ Izveštaj o stanju i radu u Industriji motora Rakovica (bez datuma, iz 1951. ili 1952); AJ, 114–382.

⁹⁴ Niš. Aktivnost masovnih organizacija u rešavanju zdravstvenih pitanja (bez datuma, maj 1952); AS, Đ2-16 (Komisija za društvene i masovne organizacije)–4.

⁹⁵ Informacije o radu Narodne omladine u užoj Srbiji (bez datuma, 1949); AJ, 114–383.

sedima.⁹⁶ Nedostatak sredstava je uticao na smanjenje uvoza sirovina i proizvodnje, naročito potrošačkih dobara.⁹⁷ Socijalistički planeri su neretko preko mere procenjivali potrebe preduzeća. Mesečno uključivanje velikog broja radnika u industriju pratili su visoki troškovi njihovog transporta i ishrane,⁹⁸ pa su se tek od 1950, u uslovima opšte štednje, planske komisije počele racionalnije ponašati, pre svega koncentrišući radnike na tzv. ključnim objektima. Te godine se pojavljuju slučajevi prve, doduše samo relativne, nezaposlenosti, budući da su viškovi radne snage, po utvrđenim kvotama, administrativnim putem premeštani na rad u privredne grane u kojima je deficit ljudstva i dalje postojao.⁹⁹ Iako je apelovano da se za viškove radne snage ne određuju radnici kojima je fabrika bila jedini izvor prihoda, već polutani koji su imali posede na selu,¹⁰⁰ preduzeća su uglavnom koristila priliku da se „reše“ starijih i bolesnih radnika, žena i trudnica. U lekarskim potvrđama o nesposobnosti moglo se pročitati i sledeće: „Bled, mršav, anemičan, osetljiv, u levoj preponi ožiljak od operacije... Sposoban za privredu, ali ne i za železnicu.“¹⁰¹ Dešavalo se, štaviše, da preduzeće primi toliko novih radnika koliko je otpustilo.¹⁰²

Partijskim vlastima je jedino bilo važno da premeste ljude koji su ostali bez posla, pa se dešavalo da se kvalifikovani tekstilni i građevinski radnici šalju na poljoprivredna dobra,¹⁰³ a frizeri i krojači u tešku industriju.¹⁰⁴ Radnici su često odbijali da se sele u druga mesta i rade na poslovima za koje nisu bili obučeni. Najveći otpor je pružan kod premeštaja u rudarstvo, šumarstvo, građevinarstvo i tešku industriju, a dosta radnika se vraćalo na selo. Nezaposlenost je uglavnom bila karakteristična za velike gradove, posebno kada je 1952. godine, usled velike suše, došlo do priliva seljaka koji su tražili zaposlenje u drugim privrednim delatnostima.¹⁰⁵ Osim radnika registrovanih na birou za zapošljavanje, po fabrikama je bilo i „prikrivenih viškova radne snage“ čije je otpuštanje odlagano „na intervenciju narodnih odbora, sindikata ili drugih društvenih organizacija“.¹⁰⁶ Vlasti su pokušale da smanje nezaposlenost i finansiranjem javnih radova, izgradnjom stanova i drugim komunalnim radovima. Zbog nedostatka novca obim ovih radova nije bio veliki, a njime se jedino rešavao problem nekvalifikovanih radnika.¹⁰⁷

Iako je industrijalizacije u ruralnoj i agrarno prenaseljenoj zemlji bila neminovnost, njoj se pristupilo na prečac i uz prinudu. Prema zvaničnim podacima, ovakvo „podizanje“ privrede godišnje je gutalo 20–22% nacionalnog dohotka, a

⁹⁶ B. Petranović, *Politička strana pomoć SAD Jugoslaviji krajem 1950. godine*, Tokovi revolucije, 1, 1989, 1.

⁹⁷ Dotadašnji razvoj, stanje i problematika privrede (bez datuma, iz 1955); A JBT, KPR III A-2-a.

⁹⁸ Kratak prikaz rada Saveznog ministarstva rada u 1950, 8. februar 1951; KMJ-II-7a /18.

⁹⁹ Radna snaga i zaposlenost (bez datuma, iz 1953), A JBT, KPR III-A-1-e.

¹⁰⁰ Analiza o viškovima radne snage (1950); AJ, 25-122-303.

¹⁰¹ Isto.

¹⁰² Br. 1168, 6. mart 1952, AS, Đ2–9 (Direktivna pisma i depeše)–5.

¹⁰³ Problem oko razmeštaja viškova radne snage (bez datuma, 1950); AJ, 25-122-303.

¹⁰⁴ Primena člana 28 Uredbe o zasnivanju i prestanku radnih odnosa, 6. januar 1950; AJ, 25-41-132.

¹⁰⁵ Nezaposlenost (bez datuma, iz 1953); A JBT, KPR III-A-1-e.

¹⁰⁶ Kratak izveštaj o nezaposlenosti, 19. maj 1953; A JBT, KPR III-A-1-e.

¹⁰⁷ Nezaposlenost (bez datuma, iz 1953); A JBT, KPR III-A-1-e.

na tu sumu treba dodati novac koji je u Jugoslaviju stigao na ime stanih zajmova i pomoći.¹⁰⁸ U prvih deset godina socijalističke Jugoslavije, kako pokazuju zvanični podaci, sa sela je u industriju prevedeno više od pola miliona mladih ljudi.¹⁰⁹ I pored toga, procenat gradskog življa u Jugoslaviji 1953. godine iznosio je 21,9% što je bilo daleko ispod evropskog proseka.¹¹⁰ Cena ovakve politike bila je očigledna – veliki pad životnog standarda, zaostajanje poljoprivrede, nerazvijenost saobraćajne, komunalne i stambene infrastrukture i ruralizacija gradova. Ipak, u početku prinudno pokrenute migracije na relaciji selo – grad bilo je teško zaustaviti. Anketa sprovedena 1957. godine među seoskom omladinom pokazala je da više od 70% mladih želi da se preseli u grad kako bi se zaposlilo.¹¹¹

Ivana Dobrivojevic

EVERYBODY TO THE FACTORIES! INSTANT INDUSTRIALIZATION OF YUGOSLAVIA 1945–1955

Summary

Yugoslav communists embarked on the hasty industrialization of the country in accordance to the Soviet model. Five year plan provided for megalomaniac investments in heavy industry, as the economical strategists of the party believed that in ten years Yugoslavia would reach Great Britain. Impoverished country was not able to sustain this cycle of investments, and economical policy resulted in general poverty and drop in agricultural output. Peasants were not easily transformed to industrial workers, although repressive measures were introduced. Investigations, beatings, threats, policing and intimidation were only some of the “agitation measures” of zealous local functionaries. Still, unqualified workers from the countryside could not achieve the desired productivity. Dropouts were frequent due to the hard conditions, small wages and accommodation problems. Unemployment appeared as early as 1950, and was solved through administrative measures – transfer of works to other branches of industry. Although the pace of urbanization was far slower than the industrialization, migrations from countryside to the cities were irreversibly set in motion. As a result of a public opinion survey from 1957, youth from the countryside was thinking about mass resettlement, attracted by city lights.

¹⁰⁸ Dosadašnji razvoj, stanje i problematika privrede (bez datuma, iz 1955); A JBT, KPR III A-2-a.

¹⁰⁹ Dosadašnji razvoj, sadašnje stanje i osnovni problemi (bez datuma, iz 1954); A JBT, KPR III-A-2-a.

¹¹⁰ S. Vujović, M. Petrović, *Urbana sociologija*, Beograd 2005, 403.

¹¹¹ Anketa CK Narodne omladine Jugoslavije sprovedena od 15. oktobra do 4. novembra 1957. među seoskom omladinom; AJ, 114-95.

JUGOSLAVIJA I SAD – OD SPORENJA KA SARADNJI

Iskušenja na putu normalizacije odnosa tokom 1963*

APSTRAKT: Rad predstavlja analizu faktora koji su povezivali i faktora koji su odvajali Jugoslaviju i SAD sredinom 1960-ih godina. Suprematija prvih faktora rezultirala je postepenim prevladavanjem krize u bilateralnim odnosima i iznalaženjem obostrano prihvatljive platforme buduće saradnje.

Ključne reči: Jugoslavija, SAD, politički odnosi, kriza, normalizacija

Tokom 1963. godine Jugoslavija je delimično uspela da izbalansira odnose sa Istokom i sa Zapadom. Sve prisnije veze sa blokom prosovjetskih država uspostavljane su uporedo sa sve energičnijim nastojanjima jugoslovenskog rukovodstva da takav trend ne ide na štetu saradnje sa zapadnim silama, posebno Sjedinjenim Američkim Državama. Tito i njegovi saradnici su bili svesni da jednostrano vezivanje za bilo koju od dveju supersila neminovno vodi gubljenju teško stečenih atributa nacionalne nezavisnosti i postepenom urušavanju ključnih premisa političkog režima. Iako su se zvanični stavovi Beograda o svim važnijim međunarodnim pitanjima takoreći poklapali sa stavovima Sovjetskog Saveza, jugoslovenska strana je stalno odbacivala mogućnost radikalne promene spoljnopolitičkog kursa i povratka u socijalistički lager. Takva međunarodna strategija delimično je naišla na pozitivan prijem kod obeju blokovski suprotstavljenih strana. U Krmlju su ispoljavali nadu da će Tito iz ideoloških, ekonomskih i vojnih razloga, tokom vremena, bez obzira na zvanične izjave o trajnom opredeljenju Jugoslavije za nesvrstanost, biti prinuđen da se direktno uključi u vojni savez istočnoevropskih država. Amerikanci su, pak, procenjivali da Tito neće nikada više dovesti sebe u poziciju sa kakvom se suočio u vreme sukoba sa Staljinom. Smatrali su da, podrškom režima u Beogradu, indirektno sprečavaju širenje vojnog uticaja Sovjetskog Saveza na strateški izuzetno važnom prostoru jugoistočne Evrope i Mediterana, a istovremeno podstiču i druge socijalističke zemlje da slede jugoslovenski primer.

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147.039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

Iako u sklopu ovog složenog trougla Jugoslavija – SAD – SSSR nijedna strana nije bila spremna da prihvati odrednice političkog kursa preostalih dveju, tokom 1963. u međusobnim bilateralnim odnosima došlo je do vidnog napretka. Povoljnijoj klimi za unapređenje jugoslovensko-američke saradnje znatno je doprinosilo ublažavanje ranijih antagonizama između Moskve i Vašingtona.¹

Iskušanja na putu saradnje

Na samom prelazu između 1962. i 1963. godine, privremeno je došlo do novog zahlađenja u odnosima Jugoslavije i SAD. Takvom trendu doprinela je serija Titovih ideološki obojenih izjava datih tokom posete SSSR-u i neposredno posle povratka iz te zemlje. U tim izjavama, jugoslovenski predsednik je izuzetno pozitivno predstavljao aktuelnu politiku Kremlja, a krajnje negativno tretirao sve ono što je imalo zapadni predznak.

Istupajući pred sovjetskim građanima tokom brojnih manifestacija upriličenih za vreme posete Sovjetskom Savezu, Tito je stalno isticao zadovoljstvo što su konačno uklonjene prepreke koje su razdvajale rukovodstva dveju socijalističkih zemalja i što su stvoreni uslovi za obnavljanje prisne jugoslovensko-sovjetske saradnje. Takav obrt smatrao je logičnim s obzirom na sličnu politiku koju sprovode obe države na unutrašnjem i spoljnom planu: „Mi težimo istim ciljevima, stvaranju novog društva, socijalizma i komunizma... Zbog toga su i naši pogledi na sva krupna međunarodna pitanja jednaki ili slični“.² Sličnu poruku imalo je njegovo obraćanje jugoslovenskim građanima po povratku u zemlju: „Jugoslavija gradi socijalizam, Jugoslavija u svim najvažnijim međunarodnim pitanjima stoji na sličnim ili istim pozicijama kao Sovjetski Savez“.³ Titu nije mnogo smetalo što je „miroljubiva politika“ Kremlja povremeno kombinovana sa politikom sile, koja je ozbiljno ugrožavala svetski mir i bezbednost.⁴ Ispoljavajući maksimalan stepen razumevanja za aktuelan kurs SSSR-a, Tito je pokazao i veliko razumeva-

¹ Sredinom 1963. odigrali su se brojni događaji koji su predstavljali indikatore popuštanja zategnutosti u odnosima dveju supersila. Posebnu pažnju privukao je Kenedijev pomirljiv govor, 10. juna 1963. na Američkom univerzitetu u Vašingtonu, kojim je promovisana nova spoljnopolitička koncepcija SAD – „strategija mira“. Ta strategija se suštinski razlikovala od dotadašnje američke spoljnopolitičke koncepcije – politike kontejnmenta (odnosno suzbijanja širenja sovjetskog uticaja u svetu), koju su odlučno sprovodili svi Kenedijevi prethodnici. Jedan od prvih koraka učinjen u duhu „strategije mira“ bio je potpisivanje Sporazuma o uspostavljanju direktne telekomunikacione linije Moskva–Vašington, 20. juna 1963. Svrha uspostavljanja ove, kako su je kasnije često nazivali, „vruće linije“ bila je da se obezbedi momentalna direktna veza sovjetskih rukovodilaca i američkog predsednika u slučaju izbijanja teške međunarodne krize (poput kubanske) i da se smanji mogućnost nesporazuma koji bi mogao dovesti do izbijanja termonuklearnog rata. Najkonkretniji rezultat pozitivnog kretanja u odnosima Istok-Zapad tokom 1963. predstavljalo je, ipak, potpisivanje Ugovora o zabrani nuklearnih proba u atmosferi, kosmosu i pod vodom, u Moskvi 5. avgusta.

² *Titov govor tokom zasedanja Vrhovnog sovjeta SSSR-a*, 13. decembar 1962 (J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. XVIII, 21).

³ *Titov govor na železničkoj stanici u Beogradu, po povratku iz SSSR-a*, 22. decembar 1962. (Isto, 40).

⁴ *Odgovori na pitanja jugoslovenskih novinara*, Kijev, 20. decembar 1962. (Isto, 30).

nje za nastojanja ove države da obezbedi superiornost u naoružanju u odnosu na SAD. Lider jugoslovenskih komunista je smatrao da je odvajanje ogromnih sredstava za armiju na štetu standarda sovjetskih građana ne samo neophodna mera u cilju očuvanja bezbednosti SSSR-a, nego i radi odbrane socijalizma u drugim zemljama: „Nama je poznato da oni podnose velike žrtve radi odbrane – i ne samo radi odbrane svoje zemlje, već radi odbrane socijalizma uopšte“.⁵

Američki ambasador u Beogradu, Kenan, pažljivo je analizirao izjave koje je Tito davao tokom posete SSSR-u i po povratku u Beograd. U izveštajima Stejt departmentu on je iznosio svoje mišljenje da je došlo do „suštinske promene“ u odnosu Jugoslavije prema bloku prosovjetskih država. Ukazivao je na to da, prvi put posle velike pauze, dolaze do izražaja Titova nastojanja da sprovede važne korekcije u okviru definisanja „unutrašnjih ciljeva“ Jugoslavije na štetu sve izraženije opšte liberalizacije društva. U tom kontekstu, Kenan je posebno skrenuo pažnju na potiskivanje zapadnog uticaja u kulturi i ponovno forsiranje kolektivizacije na selu. U duhu povratka na staru, prosovjetski inspirisanu politiku, on je sagledao Titovu izjavu o tome „da sovjetske oružane snage imaju važnu ulogu u odbrani jugoslovenskog socijalizma“. Zapazio je i to da Tito izbegava korišćenje termina „nesvrstanost“, jer taj termin podrazumeva istu distancu prema oba bloka, što je nespojivo sa aktuelnom jugoslovenskom politikom „moralne i političke podrške SSSR-u u međunarodnoj areni“. Kenan je, doduše, procenjivao da nije realno očekivati povratak Jugoslavije u blok prosovjetskih država. Takav korak nije bio u interesu zvaničnika iz Beograda, koji su opstanak na vlasti vezivali za politiku laviranja među blokovima (uz sve materijalne koristi koje su iz toga proizlazile) i unapređenje saradnje sa vanblokovskim zemljama. Ukazao je, međutim, na činjenicu da se „nespremnost priključivanju (prosovjetskom) bloku sada formalno javno objašnjava, ne kao u ranijim Kardeljevim studijama, kao neprihvatanje politike prosovjetskog bloka, niti kao želja da se održe dobri odnosi sa Zapadom, već kao taktički potezi u cilju uspostavljanja odnosa sa afro-azijskim državama, što ukazuje na indicije da Tito takođe služi sovjetskim interesima“.⁶

U Stejt departmentu, međutim, Titovu bezrezervnu podršku Sovjetskom Savezu u većini ključnih međunarodnih pitanja nisu identifikovali sa spremnošću Jugoslavije da se odrekne teško stečenih atributa nacionalne nezavisnosti i prava da samostalno bira puteve socijalističke izgradnje. Uočeno je i to da do poboljšanja jugoslovensko-sovjetskih odnosa dolazi pretežno na inicijativu Moskve i da je ono u velikoj meri uslovljeno sovjetsko-kineskim sukobom. Stalno ograničavajući faktor saradnje Jugoslavije i SSSR-a, kako je ocenjeno, bio je negativan uticaj nezavisne jugoslovenske politike na buduću koheziju socijalističkog lagersa.⁷

Zbog ovih i mnogih drugih nedoumica povodom Titovih izjava po povratku iz SSSR-a, Stejt department je pozvao Kenana na referisanje u Vašington.

⁵ Govor u fabrici „Ivo Lola Ribar“, 29. decembar 1962. (Isto, 53).

⁶ FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc. 144, 145. *Telegram from Embassy in Yugoslavia to the Department of State*; Isto, 148. *Memorandum From the Ambassador to Yugoslavia (Kennan) to Secretary of State Rusk*.

⁷ FRUS, 1961–1963, Volume XV, Yugoslavia, doc. 147. *Telegram From the Department of State to the Embassy in Yugoslavia*.

Kenan je tim povodom, 4. januara, neposredno pred odlazak u SAD, zatražio prijem kod jugoslovenskog ministra inostranih poslova Koče Popovića. U kraćem razgovoru izneo je Popoviću svoju „zabrinutost i zbunjenost“ zbog izjava koje je Tito davao poslednjih nedelja. Procenio je da međunarodnu strategiju Jugoslavije karakterišu „dva divergentna pravca: kvarenje odnosa sa SAD i popravljanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa“. Ipak, nije pominjao svoje definitivno povlačenje sa funkcije ambasadora u Jugoslaviji, temu o kojoj se, sudeći po zabelešci Koče Popovića, uveliko govorilo u diplomatskom koru.⁸

Tokom razgovora koji je vodio narednog dana sa Avdom Humom, predsednikom Odbora SIV-a za ekonomske odnose sa inostranstvom, na prijemu povodom burmanskog nacionalnog praznika, Kenan je bio donekle eksplicitniji u zamerama na račun spornih Titovih izjava. Humo je u zabelešci o razgovoru sa američkim ambasadorom ukazao na to da mu je Kenan skrenuo pažnju kako „odlazi u SAD sa teškim osećanjima i nejasnim raspoloženjem u pogledu sadašnjih odnosa između naše dve zemlje“. Napomenuo je, pri tome, „da je zbunjen sa govorima koje je Tito održao posle putovanja u SSSR i misli da su ti govori uneli nove elemente u naše međusobne odnose. Izgleda mu da se menja naša politika prema Sovjetskom Savezu“. Kenanu je smetalo što se Tito „nije ni na jednom mestu osvrnuo na postojeće prijateljske veze sa SAD“. Ispoljio je i nezadovoljstvo činjenicom da niko od jugoslovenskih zvaničnika nije našao za shodno da ga primi i porazgovara s njime. Zbog svega toga „došao je u situaciju kada ide u Vašington da gubi argumente da opravda prijateljski odnos SAD prema Jugoslaviji“.⁹

Iako je jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova često relativizovalo značaj Kenanovih tmurnih prognoza o perspektivi jugoslovensko-američke saradnje, prenaplašavajući njegove lične osobine („nervna i psihička nestabilnost“),¹⁰ izveštaji ambasade FNRJ u Vašingtonu ukazivali su na političku utemeljenost Kenanovih predviđanja i procena. Ambasador Mićunović je upozoravao na ozbiljnu polarizaciju unutar Stejt departmenta oko tumačenja smisla Titovih izjava i povratka Jugoslavije u socijalistički lager.¹¹

Bez obzira na pomalo haotičnu situaciju u kojoj se našao Mićunović je, 18. januara, vešto vodio delikatan razgovor sa Kenanom u Vašingtonu, pošto je američki ambasador prethodno okončao konsultacije sa Kenedijem i dobio precizne instrukcije Stejt departmenta o budućem nastupu u Beogradu. Kenanov pesimizam u pogledu perspektive jugoslovensko-američke saradnje predstavljao je konstantu u ovakvim razgovorima i nije mogao ostaviti naročit utisak na njegovog sagovornika. Kenanova zvanična potvrda, međutim, da je doneta odluka da

⁸ MIJ, KPR, I-5-b/SAD. *Zabeleška o razgovoru državnog sekretara Koče Popovića sa ambasadorom SAD George Kenan-om, održanim 4. januara 1963. godine*; DASMIP, 1963, PA, SAD, f-118, 4420. Telegram DSIP Ambasadi FNRJ u Vašingtonu, 5. januar 1963.

⁹ MIJ, KPR, I-5-b/SAD. *Beleška o razgovoru Dž. Kenana, ambasadora SAD sa Avdom Humom*; DASMIP, 1963, PA, SAD, f-118, 4631.

¹⁰ DASMIP, 1963, PA, SAD, f-118, 42 510. *Potsetnik za razgovor sa Kenanom*; MIJ, KPR, I-3-a/SAD, k. 180.

¹¹ DASMIP, 1963, PA, SAD, f-118, 41 129. Telegram Ambasade FNRJ u Vašingtonu Državnom sekretarijatu za inostrane poslove, 10. januar 1963.

se uskoro definitivno povuče sa mesta ambasadora u Jugoslaviji imala je izuzetno veliku političku težinu. Time je javno ozvaničena nemoć Vašingtona i Beograda da ponovo uspostave pozitivan trend u jugoslovensko-američkim odnosima. Kenan je jasno dao na znanje Mićunoviću da će se odnosi dveju država pogoršavati i dalje ukoliko se za unapređenje saradnje ne ispolji više interesa na „obe strane“ i to „sa najvišeg mesta“. Kenedi će u tom cilju uskoro dati zvaničnu izjavu na konferenciji za štampu, u kojoj će insistirati da se Jugoslaviji vrati „status najpovoljačnije nacije“. Vlada SAD će posle toga očekivati da Tito koriguje svoje izjave u kojima se Sjedinjene Države uopšte ne pominju među zemljama sa kojima Jugoslavija želi dobre odnose. Ukoliko ne postoji obostrana želja za saradnjom, onda te saradnje ne može ni biti. U tom smislu, Kenan je očigledno insistirao da, posle Kenedija, i Tito javno pokaže dobru volju za prevazilaženje teškoća u bilateralnim odnosima.¹²

Na putu premošćavanja jaza u odnosima

Američko insistiranje da Tito u javnim nastupima i konkretnim političkim angažmanom potvrdi interes Jugoslavije za saradnjom sa SAD, davalo je ton brojnim sugestijama i inicijativama koje su pokrenuli predstavnici američke ambasade za vreme Kenanovog odsustvovanja iz Beograda i konsultovanja sa zvaničnicima Stejt departmenta. Tim povodom Kenanov zamenik, otpravnik poslova američke ambasade Erik Kočer (Eric Kocher), u dva navrata je zakazao prijem kod jugoslovenskih zvaničnika. U razgovoru sa državnim podsekretarom Antonom Vratušom, 21. januara, a potom sa Žigom Vodušekom, funkcionerom Ministarstva inostranih poslova, 25. januara, izrazio je nadu „da poboljšanje jugoslovensko-sovjetskih odnosa, neće ići na uštrb dobrih američko-jugoslovenskih odnosa“. Pri tome je stalno ukazivao na činjenicu da posle susreta sa Hruščovom, Tito u javnim nastupima ne pominje više SAD kao zemlju sa kojom Jugoslavija želi dobre odnose. Budući da Tito nedvosmisleno najavljuje tesno povezivanje sa blokom prosovjetskih država, ignorisanje potrebe očuvanja trenda saradnje sa SAD u američkoj javnosti se tumači kao jugoslovensko napuštanje politike nevrstanosti. Kočer je stoga smatrao poželjnim da Tito „kaže neku reč, koja bi sadržala i želju za dobrim odnosima sa SAD“ i da u tom smislu da intervju nekom američkom listu. Takav potez bi olakšao posao američkoj administraciji u njenim naporima da se ukinu ekonomske restrikcije Jugoslaviji na kojima insistiraju uticajni članovi Kongresa, a u čemu nailaze na podršku sve većeg dela domaće javnosti.¹³ Gotovo istovetne primedbe na Titovo istupanje u javnosti i politički kurs Jugoslavije ponovio je u blažoj formi prvi sekretar američke ambasade, Džonpol,

¹² DASMIP, 1963, PA, SAD, f-118, 42 175. Telegram Ambasade FNRJ u Vašingtonu DSIP-u, 20. januar 1963.

¹³ MIJ, KPR, I-5-b/SAD. Zabeleška o razgovoru A. Vratuše, državnog podsekretara u SIV-u sa savetnikom ambasade SAD g. E. Kocher-om, u Beogradu, 21. I 1963. g; Isto. Zabeleška o razgovoru Žige Vodušeka sa Kocher-om, otpravnikom poslova Ambasade SAD, održanim 25. januara 1963. godine u 12.00 čas.

u razgovoru sa funkcionerom jugoslovenskog Ministarstva inostranih poslova, Dejanom Kostićem. Smatrao je da Titove izjave idu u korist „onih u Kongresu koji ne žele da se naši odnosi vrata u normalu“ i da je teško oteći se utisku kako Jugoslavija napušta politiku koegzistencije.¹⁴

U duhu inicijative Stejt departmenta da se „na obe strane, sa najvišeg mesta“ učine koraci kojima bi se potvrdila želja za prevladavanjem teškoća u bilateralnoj saradnji, američki predsednik Kenedi je 24. januara, na konferenciji za štampu, dao izjavu o potrebi obezbeđivanja „statusa najpovlašćenije nacije“ Jugoslaviji i unapređenju redovnih trgovinskih odnosa sa tom zemljom, bez obzira na njenu ideološku orijentaciju.¹⁵

Jugoslovenska ambasada u Vašingtonu pozitivno je reagovala na Kenedijevu izjavu. Mićunović je u tom kontekstu obavestio Stejt department da će preporučiti Titu da primi Kenana odmah po njegovom povratku iz SAD. Din Rask je smatrao da su konačno stvoreni uslovi da se u direktnom kontaktu Tita i Kenana razjasne nedoumice koje su opterećivale jugoslovensko-američke odnose i postigne saglasnost o elementarnim političkim pretpostavkama za platformu buduće saradnje. Američki državni sekretar je sugerisao Kenanu da se hitno sastane sa Titom i da mu kao argument u prilog obostrane želje za premošćavanjem jaza među dvema državama posluži Kenedijeva izjava od 24. januara i deo Titovog govora na sedmom kongresu Narodne omladine Jugoslavije 23. januara, u kome je insistirao na dobrim odnosima sa zapadnim zemljama, kao i svim ostalim zemljama, nezavisno od razlika u društvenim sistemima.¹⁶ To što je veći deo ovog Titovog govora bio posvećen „dekadentnom i štetnom uticaju“ Zapada na omladinu i kulturno stvaralaštvo u Jugoslaviji,¹⁷ Rask je svesno prenebregao, kako bi iskoristio makar minimalni deo Titovog izlaganja koje se moglo tumačiti kao manifestacija jugoslovenske kooperativnosti u unapređenju odnosa sa SAD.

Kenana je odmah posle povratka iz SAD, 29. januara, primio Koča Popović i predložio mu da se već sutradan sastane sa Titom i prenese mu utiske iz Vašingtona. Bez preteranog oduševljenja, napominjući „da nema ništa posebno da mu prenese“, Kenan je izrazio zainteresovanost da se sretne sa Titom. Na Popovićevo pitanje da li mu se sada situacija čini povoljnija u pogledu mogućnosti poboljšanja odnosa SAD i Jugoslavije, Kenan je neodređeno odgovorio da je „umereni optimista“, odnosno da „vidi mogućnosti prevazilaženja teškoća koje su bile nastale, ali vidi i granice“.¹⁸

Do koje mere su se Kenanu pomenute granice činile nepremostivim, došlo je do punog izražaja tokom razgovora sa Titom. Polazeći od utiska da je i Tito bio svestan nepovoljnog efekta svojih izjava na odnose sa SAD Kenan je, u dopi-

¹⁴ DASMIP, 1963, SAD, f-118, 42 576. *Zabeleška o razgovoru sa američkim I sekretarom Džonopolom na ručku 21. januara 1963.*

¹⁵ MIJ, KPR, I-3-a/SAD, k. 180. DASMIP, 1963, PA, SAD, f-118, 42 510.

¹⁶ FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc. 151. *Telegram From the Department of State to the Embassy in Yugoslavia.*

¹⁷ *Govor na Sedmom kongresu Narodne omladine Jugoslavije* (J. B. Tito, n. d., 74–76).

¹⁸ MIJ, KPR, I-5-b/SAD. *Zabeleška o razgovoru državnog sekretara Koče Popovića sa ambasadorom SAD George Kenan-om, održanim 29. januara 1963. godine u 10.00.*

su Stejt departmentu, svog sagovornika opisao kao „nervoznog“, „defanzivnog“ i „zbunjenog“, a istovremeno opterećenog potrebom da opravda svoje postupke čak i u vezi sa pitanjima koja Kenan nije pokretao. U tom kontekstu, shvatio je Titovo nastojanje da objasni svoje razloge što je u izjavama oštro kritikovao uticaj Zapada na jugoslovensku kulturu i da dokaže da na njega, u tom pogledu, ni na koji način nije uticao Hruščov.¹⁹

Suštinsko pitanje, za koje se konačno morala iznaći obostrano prihvatljiva formula, bilo je sledeće: u kojim političkim koordinatama bi se moglo kretati jugoslovensko vezivanje za SSSR, a da bude prihvatljivo za Vašington. Amerikanci nisu mogli da prihvate Titov rezon da jugoslovenska podrška sovjetskim stavovima u gotovo svim važnijim međunarodnim pitanjima nije u direktnoj kolidaciji sa jugoslovenskim nastojanjima da se očuva pozitivan trend saradnje sa tom silom. Titova objašnjenja o tome da Jugoslavija podržava Hruščova jer se on zalaže za politiku miroljubive koegzistencije, za razliku od Kine koja propagira rat kao jedino rešenje u sklopu eskalacije hladnoratovskih tendencija, delovala su Kenanu krajnje neubedljivo. On je pokušao da objasni Titu da su SSSR i Hruščov lično neprijatelji američkog naroda i da mu ne žele ništa dobro; da se i Rusi i Kinezi slažu da Ameriku treba uništiti, a da je razlika jedino u tome na koji način to sprovesti. U kojoj meri je ideološki senzibilitet Tita snažno potiskivao njegove državničke kvalitete tokom razgovora sa Kenanom možda najbolje govori Titovo pomalo cinično objašnjenje da ne treba dramatičizovati Hruščovljeve antiameričke pobude i otvoreno neprijateljstvo prema režimu u Vašingtonu, jer „kad Hruščov govori o pobedi socijalizma i u Americi, on nema u vidu ostvarenje toga silom i spolja, već veruje u dugoročan društveni proces koji će se odvijati i u SAD i kojeg će ostvariti sami američki ljudi. Tu se ne treba ničega plašiti, jer će za to trebati generacije, a osim toga za miroljubivo takmičenje SAD imaju obilne izvore i mogućnosti“.²⁰

Pošto mu je bilo jasno da Kenan ne deli njegove stavove o miroljubivoj politici SSSR-a i opravdanosti podrške takvoj politici, Tito je skrenuo pažnju svom sagovorniku da bi SAD trebale „uložiti više napora da se Jugoslavija shvati takva kakva jeste i da se na tome zasnivaju odnosi“. Da bi se odnosi SAD i Jugoslavije postavili na „realnu osnovu“, jugoslovenski vođa je izrazio spremnost da se odrekne američke ekonomske i finansijske pomoći, budući da pružanje te pomoći podstiče očekivanja političkih krugova u Vašingtonu da će Jugoslavija odstupiti od svojih prioriteta u unutrašnjoj i spoljnoj politici i usaglašavati ih sa političkim rezonima Sjedinjenih Država. Iako je izrazio zahvalnost za pomoć koju su SAD pružale Jugoslaviji poslednjih desetak godina, Tito je naglasio da su, imajući u vidu velike ljudske žrtve i materijalnu štetu pretrpljenu zbog svog „doprinosa savezničkoj stvari“, jugoslovenski narodi „na tu pomoć gledali kao na neko njihovo pravo da im se pomogne“. Tim pre što im SR Nemačka, na koju SAD imaju veliki uticaj, ni posle 18 godina po okončanju rata nije platila reparacije.

¹⁹ FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc. 152. *Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State.*

²⁰ Isto; MIJ, KPR, I-3-a/SAD. *Zabeleška o razgovoru druga Predsednika sa američkim ambasadorom Džordž Kenanom, na dan 30. januara 1963. g. u 10.30 h.*

Nezavisno od svega toga, naglasio je da Jugoslavija više ne traži od SAD nikakvu pomoć, već isključivo unapređenje komercijalnih ekonomskih i trgovinskih odnosa, u šta spada i obnova „statusa najpovlašćenije nacije“. Samim tim suziće se prostor za antikomunističku i antijugoslovensku kampanju u Kongresu u vezi sa finansijskom podrškom američke administracije jugoslovenskom režimu.²¹

Kenan je primio k znanju Titovo viđenje sadržajnih komponenti osnove na kojoj bi trebalo zasnivati buduće jugoslovensko-američke odnose. Zapazio je takođe da Tito kada govori o međunarodnom položaju Jugoslavije sada izbegava korišćenje termina „nesvrstavanje“, jer smatra da taj termin ne odražava adekvatno aktuelan kurs jugoslovenske spoljne politike. Tito je, po Kenanu, insistirao na tome „da je Jugoslavija svrstana u podršci snagama mira, ma gde se one nalazile“. Razrađujući tu tezu, Tito je relativizovao i blokovske odrednice Varšavskog pakta, ukazujući na to da njegove članice imaju sve veći stepen nezavisnosti u odnosu na Moskvu i da se njihova međunarodna pozicija u tom smislu sve manje razlikuje od pozicije Jugoslavije.²² Kenan, kome nije bilo blisko takvo rezonovanje, skrenuo je pažnju Titu da je njegovoj vladi jako bitan odnos Jugoslavije prema Varšavskom paktu. SAD ne mogu ostati ravnodušne prema tom pitanju, s obzirom na geografski, politički i vojni položaj Jugoslavije. Imajući u vidu sve rečeno, kao i probleme koji su ograničavali jugoslovensko-američku saradnju, Kenan je otvoreno rekao Titu „da mu se čini da i pored svega ne postoje naročite perspektive u našim bilateralnim odnosima i da u tome da se ti odnose unaprede i poboljšaju nije dosad uspeo ni jedan američki ambasador. Ne zna sasvim šta je sve tu krivo ili propušteno, ali mu se čini da ni sa jugoslovenske strane nije sve učinjeno kako treba, da kod najviših jugoslovenskih rukovodilaca postoji izvesna nespremnost i nerazumevanje u tom pogledu“.²³

Da je susret Tita i Kenana imao više štetan nego pozitivan efekat u naporima za prevazilaženje krize jugoslovensko-američkih odnosa, potvrdio je i dopis ambasadora Mićunovića iz Vašingtona o razgovoru koji je 7. marta vodio sa američkim državnim sekretarom Dinom Raskom. Tom prilikom Rask je napomenuo „da je Kenedi veoma zainteresovan za odnose sa Jugoslavijom i da Kenedi i on (Rask), ovim odnosima posvećuju mnogo više vremena nego što to mi mislimo“, ali mu je istovremeno skrenuo pažnju da je za dalje sprovođenje takvog kursa „neophodno da imaju osećaj poverenja u pogledu budućeg kretanja jugoslovenske politike“. Upozorio je Mićunovića na visoku cenu koju bi mogla platiti američka administracija u slučaju da se njena kooperativnost prema režimu u Beogradu kasnije pokaže kao krupna greška. Mićunović je zapazio „da je ovo prvi put da nam Amerikanci na ovako visokom nivou otvoreno izražavaju svoju nesigurnost u pogledu naše politike, tačnije, da ne isključuju naše političko i vojno priključenje Varšavskom paktu“. Takvoj proceni, po njegovom mišljenju, doprirela je Kenanova interpretacija tona i sadržaja razgovora sa Titom. U tom smislu,

²¹ Isto; TNA, FO 371, CY 1022/4, 169 617.

²² FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc 152. *Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State.*

²³ MIJ, KPR, I-3-a/SAD. *Zabeleška o razgovoru druga Predsednika sa američkim ambasadorom Džordž Kenanom, na dan 30. januara 1963. g. u 10.30 h.*

Mićunović je podsetio beogradske zvaničnike da je 1. marta, na ručku u čast ambasadora NATO-a, Kenan izneo gledište kako Jugoslavija više nije nesvrstana zemlja i da se u to uverio na osnovu Titovih poslednjih zvaničnih izjava, ali i na osnovu poslednjeg razgovora koji je vodio s njim. Rask je u sličnom tonu prebacivao Mićunoviću što Jugoslavija, kao i izvesne druge neangažovane zemlje, nema ista niti slična merila kada se radi o SSSR i SAD i da „te zemlje, izgleda, smatraju da treba ulagati posebne napore u odnosima sa SSSR, a da se sa SAD može postupati obrnuto i da su tu dobri odnosi unapred zagarantovani“. Na kraju razgovora, Rask je ipak sugerisao mogućnost da nesporazumi mogu da se izgleda u razgovorima na najvišem nivou. Izneo je svoje gledište da bi u „razgovorima naših vlada bilo moguće uneti više svetlosti u razna pitanja naših odnosa“. Odlučno podržavajući ovu inicijativu, Mićunović je pozvao Raska, lično, da poseti Jugoslaviju i direktno sa Titom raspravi sva sporna pitanja koja su komplikovala odnose između dveju država.²⁴ Taj susret je nezvanično iniciran s jugoslovenske strane još tokom razgovora savetnika američke ambasade Erika Kočera sa Jakšom Petrićem i Bogdanom Crnobrnjom 23. i 27. februara. Ukoliko bi se tokom susreta Tito–Rask približila gledišta dveju strana, sledeći korak bio bi, sudeći po Kočerovoj najavi, Raskov poziv Titu da poseti SAD i sastane se sa Kenedijem.²⁵

Iako je i dalje otvoreno ispoljavao pesimizam u pogledu uspostavljanja prisnije saradnje Jugoslavije i SAD, Kenan je u duhu smernica svoje vlade preduzeo korake radi pripreme susreta Tito–Rask. Poučen ranijim iskustvom smatrao je da se od Tita ne može više očekivati veći stepen kooperativnost prema Zapadu, kao što je to bio slučaj prethodnih desetak godina, u vreme kada je Jugoslavija primala obilnu pomoć Zapada, a bila u stalnom sukobu sa SSSR-om. To razdoblje je završeno i na krupna politička razmimoilaženja Beograda i Kremlja stavljena je tačka posle Titove posete SSSR-u, decembra 1962.²⁶

Imajući u vidu navedenu realnost, Kenan je 14. marta zatražio prijem kod Tita i uručio mu dokument u kome su precizno navedeni principi kojih bi trebalo da se pridržavaju vlade Jugoslavije i SAD ukoliko žele da ponovo uspostave saradnju. Predlog ponuđen Titu bio je ispisan na parčetu hartije, koju je Kenan, na samom početku razgovora, izvadio iz džepa. U prvom delu teksta, ispod naslova: „Jugoslavija bi očekivala“, navedeno je pet zahteva koje bi radi unapređenja saradnje sa Jugoslavijom trebale da ispune Sjedinjene Države. Oni su se svodili na američke obaveze u sferi ekonomskih odnosa: obezbeđenje redovnih trgovinskih odnosa i vraćanje Jugoslaviji „statusa najpovlašćenije nacije“; podsticanje zapadnoevropskih zemalja da intenziviraju ekonomske odnose sa Jugoslavijom; isporuka vojne opreme i rezervnih delova jugoslovenskoj armiji pod ranijim, povoljnim uslovima; obustava programa ekonomske pomoći, uz odobravanje povoljnih kredita u okviru postojećeg zakonodavstva. Radi poštovanja balansa u

²⁴ DSMIP, 1963, str. pov., f-1, 4; MIJ, KPR, I-3-a/SAD.

²⁵ MIJ, KPR, I-5-b/SAD. *Zabeleška o razgovoru Jakše Petrića sa Eric Kočer-om, ministrom savetnikom ambasade SAD u Beogradu na dan 1. februara 1963; Zabeleška o razgovoru Bogdana Crnobrnje sa E. Kočer-om, savetnikom ambasade SAD, na večeri kod ambasadora SAD, 27. februara 1963.*

²⁶ TNA, FO 371, CY 1022/31, 169–618.

obavezama dveju strana, Kenan je naznačio pet zahteva formulisanih ispod naslova „SAD bi očekivale od Jugoslavije“. Oni su se svodili na zahtev da Jugoslavija u razvoju svog socijalističkog sistema u taj sistem ne unosi radikalne ustavne i političke izmene kojima se samo kopira sovjetski model i da solidarnost sa blokom istočnoevropskih država ne preraste u direktno pristupanje Varšavskom paktu. U Kenanovom dokumentu insistiralo se i na tome da se Jugoslavija suzdrži od bilo kakvog vida „subverzije nekomunističkih država, naročito onih u zapadnoj hemisferi“, pri čemu se, u stvari, mislilo na eventualno jugoslovensko pridruživanje ofanzivnim aktivnostima SSSR-a na latinoameričkom području.²⁷

Kenan je obavestio Tita da će krajem leta definitivno napustiti Jugoslaviju. Skrenuo mu je pažnju da se radi o poverljivoj informaciji u koju nisu upućeni čak ni njegovi najbliži saradnici u ambasadi.²⁸

Tito je pročitao dokumenat koji mu je Kenan uručio i zaključio da se obe strane mogu lako usaglasiti oko najvećeg dela teksta. Složio se s time da su očekivanja Jugoslavije od SAD naročito koncentrisana na problematiku ekonomskih odnosa. Ti odnosi treba da se zasnivaju na komercijalnoj osnovi i samim tim moraju biti lišeni svake diskriminacije, posebno one koja je normirana odlukom Kongresa o ukidanju Jugoslaviji „statusa najpovlašćenije nacije“. Jugoslavija više nije zainteresovana za primanje pomoći od SAD, jer se ta pomoć sve više kombinuje sa nastojanjima određenih političkih krugova u SAD da zauzvrat insistiraju na političkim koncesijama Jugoslavije.²⁹ U pogledu američkih očekivanja od jugoslovenske unutrašnje i spoljne politike, Tito je skrenuo pažnju Kenanu da u to „niko nema pravo da se meša, pa ni SSSR ni SAD“, ali da je, kako pišu neki američki listovi, on došao pod uticaj SSSR-a i Hruščova „smešno i nije tačno“. Na Kenanovu primedbu da Jugoslavija ima gotovo identične stavove o skoro svim značajnijim međunarodnim pitanjima kao i SSSR i da uvek podržava stavove socijalističkih zemalja u UN, Tito je odgovorio da to nije uvek tako i naveo primer sukoba Kine i Indije, kada je Jugoslavija glasala u korist Indije. Objasnio je Kenanu da Jugoslavija često glasa zajedno sa drugim socijalističkim zemljama u UN zato što i sama iskreno misli da je rešenje za koje se one zalažu najbolje u datoj situaciji, a ne zato što je pod uticajem SSSR-a. „SAD mogu biti uverene da ćemo glasati i za njihove predloge ako budu povoljniji“. Kenan je podržao ovakvo rezonovanje i napomenuo „da SAD od Jugoslavije ne traže da glasa 50% za SSSR a 50% za njih. One bi samo želele da se uvere da je jugoslovensko glasanje rezultat sopstvenog poštenog mišljenja a ne neka taktika dogovorena sa SSSR-om“. U duhu obostranih nastojanja da razgovor protekne u prijatnijoj atmosferi nego prethodni održan 30. januara, Tito je u više navrata ponovio da Jugoslavija želi dobre odnose sa SAD i da mu je žao što se to u Vašingtonu u poslednje vreme ne shvata u dovoljnoj meri. Na kraju razgovora ponovo je potvrdio Kenanu da njegova vlada može biti spokojna u pogledu mogućnosti da se Jugoslavija pri-

²⁷ MIJ, KPR, I-3-a/SAD, k. 166. Zabeleška o razgovoru druga Predsednika sa ambasadorom SAD Đ. Kenanom na Brionima, 14. marta 1963.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto; FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc. 154. *Telegram From the Embassy in Yugoslavia to the Department of State.*

druži bloku istočnoevropskih država: „Posle 1948. godine mi smo stekli određeno iskustvo i do kraja se uverili da interesima naše zemlje najviše odgovara saradnja sa svim zemljama a ne jednostrano vezivanje. Iz tih razloga takođe ne mislimo da ulazimo ni u kakve vojne pakte“.³⁰

U duhu jugoslovenskih nastojanja da se prevaziđe kriza u odnosima sa SAD, usaglašena je platforma ofanzivnijeg nastupa najužeg jugoslovenskog rukovodstva na širem međunarodnom planu. Preuzimajući posebnu odgovornost u ovom kontekstu, Tito je 7. aprila uputio pismo Kenediju. U pismu su izloženi stavovi zvaničnog Beograda, koje je Tito ranije izneo Kenanu, a koji su sada još preciznije elaborirani posle Titovih konsultacija sa ambasadorom Mićunovićem.

U Titovom pismu Kenediju kratko su date odrednice aktuelne jugoslovenske politike, pojašnjeni pojedini momenti u tom kontekstu koji su u Vašingtonu često bili predmet nedoumica i izraženo žaljenje zbog pogoršanja jugoslovensko-američkih odnosa. U suštini, pismo se poklapalo sa sadržajem razgovora koji je Tito vodio sa Kenanom 14. marta. Potvrđena je odlučnost Jugoslavije da vodi nezavisnu politiku i ostane van vojnih blokova, želja da sarađuje sa svim zemljama koje su na to spremne, potreba da se jugoslovensko-američki odnosi postave na „realniju i stabilniju osnovu“, odustajanje Jugoslavije od američke pomoći i stavljanje u prvi plan privredne saradnje zasnovane na ekonomskim i komercijalnim interesima, objašnjavanje krize u bilateralnim odnosima negativnim efektom odluke Kongresa o ukidanju „klauzule najpovlašćenije nacije“ i američkim nerazumevanjem suštine jugoslovenske politike, odnosno nerazumevanjem nastojanja Jugoslavije da razvija dobre odnose na samo sa Zapadom nego i sa Istokom. Tito je uveravao Kenedija da jugoslovensko-sovjetsko približavanje ni na koji način nije upereno protiv SAD, jer Jugoslavija nikada nije razvijala saradnju sa bilo kime na štetu drugih država. Pozvao je Kenedija da zajedno preduzmu korake i „da učine sve što je neophodno da se zaustavi proces slabljenja i kvarenja naših odnosa, da se onemogući dalje slabljenje onoga što je postignuto našim zajedničkim naporima u toku proteklih godina“. U tom smislu, pozdravio je Kenedijevu najnoviju inicijativu o ukidanju trgovinskih restrikcija Jugoslaviji.³¹

Titovu poruku, sačinjenu 7. aprila, ambasador Mićunović je uručio Kenediju 18. aprila, po povratku iz Beograda u Vašington. Kenedi je rekao Mićunoviću da ceni to što mu se Tito direktno obratio i da je njegova poruka „dobrodošla i da će biti od pomoći“. On će poruku pažljivo proučiti, a potom i odgovoriti na nju. Rekao je Mićunoviću „da je njegova administracija veoma zainteresovana za dobre odnose sa Jugoslavijom“ i „da on smatra da dobri odnosi između Jugoslavije i SAD predstavljaju stabilizirajući faktor“ u jugoistočnoj Evropi. Izrazio je nadu „da će jugoslovenski uticaj i u drugim područjima (u Africi i na Srednjem istoku) ići u istom pravcu“.³²

³⁰ Isto.

³¹ FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc. 156. *Memorandum of Conversation. Letter from President Tito to President Kennedy, Belgrade, April 7, 1963*; MIJ, KPR, I-1/1098. *Poruka Predsednika FNRJ Josipa Broza Tita, Predsedniku SAD Džonu Kenediju, u vezi sa odnosima i saradnjom između Jugoslavije i SAD.*

³² FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc. 156. *Memorandum of Conversation*; DASMIP, 1963, PA, SAD, f-118, 413 568. Telegram Ambasade FNRJ u Vašingtonu DSIP-u, 18. april 1963.

U relativno kratkom odgovoru na Titovo pismo, Kenedi se složio sa Titom da su određeni problemi koji su doveli do pogoršanja jugoslovensko-američkih odnosa bili uslovljeni u izvesnoj meri nedostatkom razumevanja sa obe strane. Smatrao je da se ta vrsta problema može lako eliminisati i da su u tom kontekstu već ostvareni zavidni rezultati zahvaljujući radu „veoma sposobnog predstavnika Vaše zemlje u Vašingtonu“ (ambasadora Mićunovića).³³

Novi korak u pravcu poboljšanja jugoslovensko-američkih odnosa bila je zvanična poseta američkog državnog sekretara Dina Raska Jugoslaviji, 4. maja. Iako se, ipak, radilo samo o poseti jednog ministra Jugoslaviji, ona je privukla ogromnu pažnju svetske javnosti, daleko više nego posete lidera pojedinih država Jugoslaviji u to vreme (posete predsednika Meksika, Lopeza Mateusa, predsednika Finske, Urha Kekonena, predsednika Egipta, Gamala Abdela Nasera ili generalnog sekretara UN, U Tanta). Ovakav publicitet je bio rezultat procene velikog broja analitičara i novinara da će razgovori Dina Raska sa jugoslovenskim rukovodstvom otvoriti novu fazu jugoslovensko-američkih odnosa i predstavljati pripremu za kulminaciju procesa ponovnog približavanja dveju država, koja će, po svemu sudeći, biti kasnije ozvaničena susretom Tito–Kenedi u Vašingtonu. Nastojanja Jugoslavije da ostvari visok stepen saradnje sa SAD uporedo sa tesnim vezivanjem za SSSR, na najprovokativniji, ali i na najprecizniji način ocrtao je *Njujork tajms* u tekstu o Titovoj politici „balansiranja na akrobatskom užetu“ između Istoka i Zapada, ocrtavajući tu politiku sloganom „Glava u Moskvi, a trbuh na Zapadu“. Iako se taj slogan nije mnogo dopao jugoslovenskim zvaničnicima, on im se činio prihvatljivijim od ranijih teza američkih dnevnih listova o tome da se Jugoslavija svrstala uz socijalističke lager. „Naglašavanje da ipak ’balansiramo’, da imamo suštinske interese na Zapadu, da smo neangažovani i nezavisni od SSSR i da ne možemo niti uz Istok niti uz Zapad, predstavlja izvesno reteriranje i relativno poboljšanje tretmana Jugoslavije“.³⁴

Tokom razgovora Koče Popovića i Dina Raska razmatrana su uglavnom pitanja koja su bila izvor sporenja dveju država: ukidanje „klauzule najpovlašćenije nacije“, jugoslovensko približavanje bloku prosovjetskih država, delovanje ekstremne jugoslovenske političke emigracije u SAD, američko obustavljanje isporuke rezervnih delova za jugoslovensku armiju, učešće SSSR-a u subverzivnim delatnostima Kube prema SAD, zastoj u američko-sovjetskim pregovorima o obustavljanju nuklearnih proba i budući okviri jugoslovensko-američke saradnje. Rask je u jednom momentu, ne objašnjavajući konkretno o čemu se radi, pozvao Koču Popovića da nasamo porazgovaraju „o par pitanja“. Svim učesnicima razgovora je bilo jasno da će Rask diskretno obavestiti Popovića o nameri svoje vlade da pozove Tita u posetu SAD.³⁵ Taj poziv direktno je uručio Titu, koji ga je

³³ MIJ, KPR, I-1/1098. *Odgovor Predsednika SAD Džona Kenedija na poruku Predsednika FNRJ Josipa Broza Tita*, 30. april 1963; FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc. 159. *Telegram From the Department of State to Secretary of State Rusk, at New Delhi*.

³⁴ MIJ, KPR, I-3-a/SAD. *Svetska štampa o poseti Dina Raska Jugoslaviji*.

³⁵ FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc. 160. *Telegram From Secretary of State Rusk to the Department of State*; DASMIP, 1963, str. pov., f-1, 11. *Jugoslovensko-američki razgovori vođeni u Državnom sekretarijatu za inostrane poslove*, 4. maja 1963.

primio nešto kasnije u svojoj rezidenciji u Beogradu. Tom prilikom vođeni su uopšteni razgovori i izbegavana je polemika o spornim pitanjima. Tito je iskoristio prisustvo američkog državnog sekretara da još jednom potvrdi odlučnost Jugoslavije da vodi nezavisnu politiku i saraduje i sa SAD i sa SSSR-om. Potrebno je, kako je naglasio, samo malo više razumevanja jugoslovenske politike u SAD. Rask je pozdravio takvo opredeljenje Jugoslavije i istakao da SAD „poklanjaju veliku pažnju neangažovanim zemljama. Osnovni cilj SAD je da se uspostavi svetska zajednica nezavisnih država koje će dobrovoljno saradivati u zajedničkom interesu“.³⁶ Po svemu sudeći, Titova benoalentnost tokom razgovora sa Raskom oko niza tema i njegovo uporno insistiranje na poboljšanju odnosa između Vašingtona i Moskve, kao važnom preduslovu premošćavanja jaza između SAD i Jugoslavije, rezultirali su razmatranjem mogućnosti da Jugoslavija preuzme ulogu posrednika u iniciranju susreta Kenedija i Hruščova na Brionima. To je bila prvorazredna vest koju je plasirala zapadna štampa, a koja je bila u određenoj korelaciji sa spekulacijama o dogovorenom suretu Tito-Hruščov na Brionima. Pošto se nije tačno znalo da li će susret Tita sa Kenedijem, koji je inicirao Rask, biti održan u Vašingtonu ili na Brionima, mogućnost trojnog samita u Jugoslaviji činila se logičnim epilogom trenda u jugoslovensko-američkim i jugoslovensko-sovjetskim odnosima.³⁷

O pozitivnom efektu Titovog susreta sa Raskom na politiku SAD prema Jugoslaviji izveštavao je u dopisima iz Vašingtona jugoslovenski ambasador Mićunović. On je ukazivao na to da je Rask, po povratku u SAD, preneo Kenediju pozitivne utiske o nedavnom razgovoru sa Titom i Kočom Popovićem. Saopštio je da je dočekan srdačno, da su jugoslovenski predstavnici bili konstruktivni i iskreni, „te da nije ni jednog momenta osetio da bilo ko ima nameru da ga dezinformiše ili zavede u pogledu stvarnih stavova i interesa Jugoslavije, što je osobina stvarnog državnštva“. Rask je opisao Tita kao „impresivnog državnika, suštinski umerenih i realistički razumnih koncepcija“.³⁸ Otklonio je određene nedoumice koje su „mučile“ Kenedija. Rask je sada bio čvrsto ubeđen da Jugoslavija neće promeniti kurs spoljne politike i da postoji „dugoročna izvesnost u tom pogledu“. Pozitivno je tumačio Titove formulacije da Jugoslavija želi „dobre“ i „normalne“ odnose sa SSSR-om, a ne „bratske“ i „savezničke“.³⁹

Zahvaljujući Raskovoj intervenciji u korist Jugoslavije, Kenedi je doneo odluku o nastavku isporuka vojne opreme jugoslovenskoj armiji u skladu sa ranijom praksom koja je davala Jugoslaviji vrlo povoljan tretman, a koja je trebalo da bude definitivno obustavljena 1963. godine. Ovaj potez bio je u suprotnosti sa odlukama Kongresa. Odluka o prodaji rezervnih delova jugoslovenskoj armiji pod preferencijalnim uslovima trebalo je da bude razmatrana u debati o oportunističkoj reviziji kongresnih amandmana koji su se odnosili na „klauzulu najpovlaš-

³⁶ DASMIP, 1963, str. pov., f-1, 11. Zabeleška o prijemu američkog Državnog sekretara za inostrane poslove Deana Ruska, kod Predsednika Republike, 4. maja 1963, u 19 časova.

³⁷ MIJ, KPR, I-3-a/SAD. Svetska štampa o poseti Dina Raska Jugoslaviji.

³⁸ DASMIP, 1963, PA, SAD, f-118, 417 415. Telegram Ambasade FNRJ u Vašingtonu DSIP-u, 21. maj 1963.

³⁹ Isto, 417 952. Telegram Ambasade FNRJ u Vašingtonu DSIP-u, 23. maj 1963.

ćenije nacije“. Da je takva procedura bila ispoštovana, Jugoslavija bi bila gotovo lišena programa vojnih nabavki za 1962/63. godinu, koji je isticao 30. juna. Bez realizacije tog programa, deo naoružanja jugoslovenske vojske bio bi potpuno neupotrebljiv.⁴⁰

Preloman momenat u normalizaciji jugoslovensko-američkih odnosa predstavljala je Titova poseta Sjedinjenim Državama i susret sa predsednikom Kenedijem 17. oktobra.⁴¹ Tokom razgovora dvojice državnika usaglašene su odrednice i sadržajne komponente jugoslovensko-američkih odnosa. Potiskujući ideološke animozitete i rukovođeni isključivo pragmatičnim državnim interesima, Tito i Kenedi su uspeli da jugoslovensko-američke odnose, koji su u tom momentu pali na najnižu tačku, ponovo postave na solidnu osnovu, adekvatnu novoj međunarodnoj realnosti i novom spoljnopolitičkom kursu njihovih država.⁴² Već na početku razgovora Tito i Kenedi su se saglasili da njihov prvi susret mora rezultirati unapređenjem bilateralne saradnje i prevladavanjem spornih momenata koji su poslednjih nekoliko godina iskomplikovali bilateralne odnose. Osvrćući se na desetogodišnje razdoblje prisne saradnje Jugoslavije i SAD, Tito se toplo zahvalio na obimnoj ekonomskoj i vojnoj pomoći Sjedinjenih Država, koja je omogućila Jugoslaviji da konsoliduje dramatično stanje u privredi i obezbedi zavidan nivo borbene gotovosti svoje armije. Obavestio je Kenedija o spremnosti Jugoslavije da se ubuduće odrekne svih oblika saradnje koji imaju karakter pomoći. Međutim, odricanje Jugoslavije od programa ekonomske i finansijske pomoći podrazumevalo je hitno povlačenje kongresnog amandmana, kojim se Jugoslaviji ukida „klauzule najpovlašćenije nacije“, bez koje nije bilo moguće zamisliti dalju normalnu trgovinsku razmenu dveju država. Druga odrednica nove platforme jugoslovensko-američkih odnosa, inicirana s jugoslovenske strane, bila je unapređenje saradnje dveju država nezavisno od aktuelnog stanja u jugoslovensko-sovjetskim odnosima. Tito je insistirao na tome da se američki zvaničnici moraju pomiriti sa novom političkom realnošću i interesom Jugoslavije da tesno ekonomski i politički saraduje sa SSSR-om i blokom socijalističkih država. Ovaj vid saradnje je, po Titu, daleko delotvorniji u sklopu jugoslovenske misije, za koju su SAD očigledno jako zainteresovane, u sve većem osamostaljivanju istočnoevropskih zemalja od Moskve i oblikovanju njihove sve liberalnije unutrašnje i nezavisnije spoljne politike, po uzoru na Jugoslaviju. Novi jugoslovenski kurs prema socijalističkom lageru ni u kom slučaju neće se svesti na pridruživanje tom bloku država, nego će doprineti njegovoj daljoj dezintegraciji.

Sudeći po prvoj reakciji Kenedija na Titovu sugestiju da se bilateralni odnosi postave na novu osnovu adekvatnu političkoj realnosti i novim kretanjima u međunarodnoj zajednici, američka strana je ispoljila spremnost da prihvati predloženu platformu. Kenedi je sa olakšanjem primio na znanje spremnost Jugo-

⁴⁰ Isto, 418 137. Telegram Ambasade FNRJ u Vašingtonu DSIP-u, 27. maj 1963.

⁴¹ O susretu Tita i Kenedija i njihovim razgovorima u Vašingtonu videti: Dragan Bogetić, *Prva Titova poseta Vašingtonu – poslednji Kenedijev međunarodni angažman (17. oktobar 1963)*, Tokovi istorije, br. 1–2, Beograd 2007, 65–80.

⁴² TNA, FO 371, NY 103 145/3, 172 002. *Kenedi Sees Tito Visit as Aiding Mutual Understanding*; J. B. Tito, *Govori i članci*, knj. XVIII, 470–471.

slavije da se odrekne korišćenja svih tranši programa ekonomske i finansijske pomoći. Upravo to pitanje je bilo izvor stalnih sporova između američke administracije i Kongresa i doprinosilo je negativnim reakcijama velikog dela američkog biračkog tela u odnosu na politiku predsednika države. Druga komponenta nove platforme jugoslovensko-američkih odnosa donekle se činila i dalje problematičnom, jer je pretpostavljala određeno udaljavanje Jugoslavije od SAD, srazmerno jugoslovenskom približavanju SSSR-u. To se itekako osetilo u politici Jugoslavije tokom poslednjih godina i toga je, naravno, bio svestan i Kenedi. Međutim, odbacivanje Titove inicijative i zadržavanje negativnog trenda u odnosima SAD i Jugoslavije dovelo bi do daleko intenzivnijeg približavanja Jugoslavije SSSR-u, čija bi krajnja tačka mogla biti gubljenje atributa nacionalne nezavisnosti i potpuno utapanje Jugoslavije u blok prosovjetskih država. Kenedi je iz tih razloga izrazio bezrezervnu spremnost da učini sve što je potrebno kako bi se jugoslovensko-američki odnosi vratili na raniji nivo.⁴³

U okviru nastojanja SAD da pomogne ekonomski oporavak Jugoslavije, Kenedi je obećao Titu da će preduzeti energične korake kako bi se hitno povukao kongresni amandman o ukidanju „klauzule najpovlašćenije nacije“. Tito je iskoristio priliku da se američkom predsedniku zahvali za pomoć koju su SAD pružile Jugoslaviji povodom zemljotresa u Skoplju.⁴⁴ Imajući u vidu da je Jugoslavija suočena sa problemom smeštaja preko 100.000 lica koja su ostala bez krova nad glavom, Kenedi je obavestio Tita da SAD nameravaju da u roku od mesec dana stave tim licima na raspolaganje 250 modernih montažnih baraka, koje će u Skoplju podići američki vojni personal. Pošto je zima bila na pragu, Tito je ovakav potez ocenio kao izuzetno važan u naporima da se ublaže posledice zemljotresa. Oba gesta „dobre volje“ američkog predsednika dodatno su pozitivno uticala na prevladavanje nepoverenja u jugoslovenskim političkim krugovima u odnosu na namere SAD prema Jugoslaviji.⁴⁵

Kooperativnost Kenedija na polju unapređenja jugoslovensko-američkih odnosa tokom razgovora koje je vodio sa Titom u Njujorku i preduzimanje mera u tom pravcu neposredno posle ovog susreta, predstavljali su poslednje političke akcije američkog predsednika u vezi sa Jugoslavijom. Tito je bio poslednji držav-

⁴³ MIJ, KPR, I-2/SAD. *Zabeleška o razgovorima Tito-Kenedi, 17. oktobar 1963*; DAMIP, 1963, str. pov., f-1, 31. *Poseta predsednika Tita zemljama Latinske Amerike i SAD*; Isto, 1963, PA, f-118, 434 446; TNA, FO 371, NY 103 145/5, 172 002. *Conversation between President Kennedy and President Tito, October 17, 1963*; FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc 162. *Memorandum of Conversation*.

⁴⁴ SAD su u Skoplje hitno uputile kompletnu vojnu bolnicu, koja je sa stručnim osobljem stigla u Jugoslaviju samo tri dana posle zemljotresa. Američka vlada je poklonila 25 miliona dolara za izgradnju Skoplja, a potom odobrila kredit od još 25 miliona dolara. (DASMIP, 1963, str. pov., f-1, 25. *Američka pomoć povodom zemljotresa u Skoplju*; MIJ, KPR, I-3-a/SAD, k. 181. *Informacije o SAD. Bilateralni odnosi SFRJ–SAD*; „SAD i Jugoslavija“, *Godišnjak 1964*, Beograd 1964, 316).

⁴⁵ FRUS, 1961–1963 Volume XVI, Eastern Europe, doc. 162. *Memorandum of Conversation*; MIJ, KPR, I-1–2/SAD. „Predsednik Tito u Vilijemzburgu“, *Pregled*, decembar 1963; TNA, FO 371, NY 103 145/5, 172 002. *Conversation between President Kennedy and President Tito, October 17, 1963*; MIJ, KPR, I-2/SAD. *Zabeleška o razgovorima Tito-Kenedi, 17. oktobar 1963*; DASMIP, 1963, str. pov., f-1, 31. *Poseta predsednika Tita zemljama Latinske Amerike i SAD*; Isto, 1963, PA, f-118, 434 446.

nik čiji je domaćin bio predsednik Kenedi. Samo mesec dana posle susreta dvojice državnika, politička karijera najmlađeg predsednika u istoriji SAD prekinuta je atentatom u Dalasu. Personalne promene koje su usledile posle ovog tragičnog događaja, a naročito posle novih predsedničkih izbora u SAD, uticale su u određenoj meri na postepeno odstupanje američke administracije od miroljubive politike koju je u sferi međunarodnih odnosa sprovodio Kenedi. To odstupanje, međutim, nije se bitnije odrazilo na realizaciju političkih odrednica formulisanih tokom susreta Tita i Kenedija u Vašingtonu.

Dragan Bogetic

FROM DISPUTES TO COOPERATION. TRIBULATIONS
OF NORMALIZATION YUGOSLAV-AMERICAN RELATIONS
DURING 1963

Summary

Incompatibility of international relations and goals of Yugoslavia and USA during the 1960s was complicating the efforts of both states to maintain economical and political cooperation. Yugoslav sporadic equation of socialist peaceful coexistence with nonalignment was not approved in the West. Alongside with the Yugoslav-Soviet closure, Tito and his followers were losing interest for cooperation with the USA. This caused distrust in Washington, as after the Cuban crisis public opinion grew ever less flexible any more in regards to the American support to socialist countries. However, economical dependency of Yugoslavia from United States and inability of Yugoslav authorities to consolidate economy without the financial support of the West, caused revision of foreign political direction of Yugoslavia. Reluctantly, but persistently, Belgrade embarked on the diplomatic offensive directed to improvement of relationship with United States and leading Western countries. Frequent contacts with American officials were initiated; anti-Western rhetoric was suppressed, as well as the criticism of the United States in Yugoslav press. This pragmatic aspect of Yugoslav policies and suppression of ideological animosities of both sides peaked in the middle of 1963. Its summit was reached in the Tito-Kennedy meeting in Washington. During this meeting, which occurred slightly before the Kennedy assassination, new basis for Yugoslav-American relations were created. They were setting the tone of cooperation between the two states in the period after the tragic death of the youngest American president, followed by the upcoming administrations.

METODE I OBLICI RADA SLUŽBI DRŽAVNE BEZBEDNOSTI U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI*

APSTRAKT: Članak se bavi analizom metoda i oblika rada službi bezbednosti, koji su bili u mnogome određeni političkim trenutkom i potrebama režima. Najvidljiviji prelomi u radu službe nastali su početkom 1950-ih i još više sredinom 1960-ih godina (posle Brionskog plenuma). Tada su uglavnom napušteni najbrutalniji oblici delovanja preuzeti od NKVD, a rad službe je sve više saobražavan zakonskim normama i međunarodnim ugovorima ili se prema unutrašnjem i spoljnom neprijatelju delovalo daleko sofisticiranije nego u posleratnim godinama. Na osnovu originalnih i do sada neobjavljenih dokumenata s kraja 1970-ih autor analizira i upoređuje ukupan broj lica pod različitim vrstama obrade, kako civilne tako i vojne službe bezbednosti.

Ključne reči: Jugoslavija, Služba bezbednosti, represija, politika, procesi

Od osnivanja *Odeljenja za zaštitu naroda*, pa kroz ceo socijalistički period, služba bezbednosti je u osnovi ostala klasična politička policija okrenuta prema unutrašnjem neprijatelju i političkim neistomišljenicima, angažovana pre svega u očuvanju društvenog sistema i političkog monopola komunističke partije.¹ Pri

* Rad je deo projekta *(Ne)uspešna integracija – (ne)dovršena modernizacija: Međunarodni položaj i unutrašnji razvoj Srbije i Jugoslavije 1921–1991*, (broj 147.039), koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

¹ Služba državne bezbednosti (SDB), od osnivanja 13. maja 1944. poznata je pod imenom Odeljenje za zaštitu naroda (OZNA), zatim 1946. postaje Uprava državne bezbednosti (UDBA) da bi posle reforme 1966. dobila nov naziv Služba državne bezbednosti. Ovaj naziv je posle osude Rankovića trebalo da asocira na drukčiji karakter ove ustanove. Zanimljivo je da je ova tendencija čestih promena imena bila uobičajna i u SSSR-u i to iz sličnih propagandnih razloga, najčešće posle proklamovanih zaokreta i reformi i političke potrebe da se još više naglasi demokratski karakter ustanove. Tako se tajna služba koju je ustanovio Đeržinski najpre 1917. zvala ČEKA (Всероссийская чрезвычайная комиссия) pa je 1923. preimenovana u GPU (Государственное политическое управление), zatim 1934. u NKVD (Народный комиссариат внутренних дел) da bi konačno 1954. posle smrti Staljina i pada Berije, još jednom promenila naziv u KGB (Комитет государственной безопасности) koje će nositi do kraja ere Hladnog rata. Nakon raspada SSSR-a nova tajna služba bezbednosti Ruske federacije 1991. dobila je nov naziv SVR – Служба Внешней Разведки.

tom su se sredstva i metode rada prilagođavale društvenom trenutku i političkim potrebama režima. Odmah po oslobođenju vrbovanje saradnika od strane jugoslovenskih službi bezbednosti, osim onih koji su voljno ili iz koristi (karijeristi) ili pakosti vršili taj posao (kojih je po pravilu bilo najviše) ili iz patriotskih pobuda (što je bilo ređe), vršeno je ucenama i potkupljivanjem, a bilo je i onih koji su nesvesno saradivali sa službom preko operativaca ili saradnika. Među saradnicima često su se nalazili sveštenici, advokati, profesori i učitelji, novinari i pripadnici drugih zanimanja. U dosta slučajeva bivši politički robijaši, žrtve progona ili članovi njihovih porodica (mnogi golotočani i drugi politički osuđenici), bili su pogodni kao provokatori i ljudi od poverenja za potencijalne neprijatelje.²

U agenturi UDB-e postojale su tri vrste saradnika:

„ – *informator*, signalizira o neprijateljskoj delatnosti ma gde se i ma u kakvom vidu javi;

– *rezident*, tajni saradnik organa Uprave državne bezbednosti, koji drži na vezi određen broj informatora i neposredno rukovodi njima. Rezidenta pronalazi i vrbuje operativni radnik:

– *agent*, tajni kvalifikovani saradnik organa UDB-e koji po položaju u antinarodnoj sredini, po ličnim osobinama i obaveštajnim sposobnostima ima mogućnosti da duboko prodre u neprijateljsku sredinu i potpuno razotkrije njeno delovanje. Agenti su najmalobrojnija vrsta saradnika, ali su najkorisniji po svojim obaveštajnim sposobnostima, mogućnostima za rad i rezultatima rada“.³

Svi saradnici su vođeni u jednoj delovodnoj knjizi. Praksa je bila da operativci međusobno ne znaju šta rade, ali šef sektora je bio upućen u svačiji rad. Kadrovi u UDB-i morali su da se obavežu da nikad neće odati nikakve tajne iz svog rada. Krivični zakonik (iz 1951) u članu 105 za organe unutrašnjih poslova, pa i za službenike bezbednosti, utvrđivao je obavezu čuvanja državne tajne, kao i savezni zakon o organima unutrašnjih poslova (čl. 76–78). Poštovan je, osim toga, nepisani kodeks službe bezbednosti koji je bilo opasno prekršiti. Sve informacije slivale su se u analitiku zaduženu za njihovu obradu. Obradene informacije dostavljane su putem biltena, informacija i analiza nadležnim državnim i partijskim institucijama i funkcionerima (predsedniku države, predsedniku skupštine i ministrima čijih se resora informacija ticala itd.).⁴

U internoj brošuri *Principi rada i sredstva rada UDB-e*, izdatoj 1947. godine, navedeno je da „kao osnov operativnog rada i postavljanja naše agenturno operativne mreže“ postoje tri principa: *objektni, linijski i teritorijalni*. U objektni su spadali „*obaveštajne službe, antinarodni elementi i obezbeđivanje državnih objekata*“. Linijski rad obuhvatao je obaveštajne službe, neprijateljsko delovanje građanskih stranaka, banditizam, „*neprijateljsko delovanje vera i sekta*“ i

² Svedočenje Milana Trešnjića, bivšeg oficira OZN-e, Beograd, 29. januar 2009; Svedočenje V. Stijovića, *Pravila službe*, Insajder B92, oktobar 2008.

³ B. Dimitrijević, *Uloga armije i službe bezbednosti u obračunu s političkim protivnicima Titovog režima 1944–1954*, feljton, <http://www.zokster.net/drupal/node/134>

⁴ AJ, Predsedništvo SFRJ. 803, fasc. 22–1975, 26. sednica, *Informisanje državnog i političkog rukovodstva o pitanjima iz oblasti državne bezbednosti*, 20. decembar 1974, 1–5. Svedočenje Milana Trešnjića, bivšeg oficira OZN-e, Beograd, 29. januar 2009.

„reakcionarno nacionalističkih organizacija“. U sredstva kojima se služila UDB-a „u svakodnevnoj borbi protiv antinarodnih elemenata i agenata inostranih obaveštajnih službi“ spadali su: „agentura, evidencija u koju ulazi i kartoteka, praćenje, operativna tehnika, proveravanje, hapšenje i pretres“. U opis operativne tehnike ulazili su cenzura pošte, prislušna telefonska služba, prisluškivanje pomoću mikrofona i hvatanje razgovora na gramofonskim pločama, prihvatanje radio izveštaja, otkrivanje nevidljivog mastila putem hemijskih sredstava i drugo.⁵

O sumnjivim licima vođeni su dosijeji po sovjetskom modelu kategorizacije lica protivnih vlasti: A – lica koja aktivno neprijateljski deluju (odmetnici, pripadnici ilegalne organizacije); B – lica koja su u vezi sa neprijateljski aktivnim osobama (jataci ili pripadnici ilegalne grupe); C – osobe koje su bile pasivne kao neprijatelji, ali su se za vreme rata nalazile u formacijama koje su od partizana bile označene kao neprijateljske; D – hapšena ili osuđivana lica; E – lica koja su delovala na liniji IB, sumnjive političke prošlosti, kažnjena društveno-korisnim radom.⁶

Ministarstvo unutrašnjih poslova FNRJ usvojilo je juna 1947. *Uputstva za rad islednih organa UDB-e*, na osnovu kojih je služba dobila status organa gonjenja za devet grupa krivičnih dela. Akt je ozvaničio pravo organima UDB-e da vrše lišavanje slobode, privođenje, pritvaranje, isleđivanje i postupak sa uhapšenim licima. Za uhapšenika su otvarani dosije, registar podataka o licu, predmetu progona i drugo. Dokumentacija je vođena hronološki, od službenih beleški do papira iz postupka, istrage, presude, a u njoj su bili pasoš, lična karta i slično.⁷

Po internom klasifikatoru UDB-e s početka 1962. služba je bila orijentisana na 37 osnovnih delatnosti i pojava, među kojima čak i takvih kao što su: *neizvršavanje odluka organa samoupravljanja, zapostavljanje komunista i simpatizera društveno-političkog uređenja, nenamensko trošenje sredstava, reagovanje na niske lične dohotke, nagrade i honorare, odnosi u kolektivima, kretanje cena i stanje tržišta, lokalizmi i partikularizmi, reagovanja na privredne i političke mere, ispoljavanje nezadovoljstva radnih ljudi kroz obustave rada itd.*⁸ Posebno je bila praćena delatnost u oblasti nauke, kulture i umetnosti (naročito filma), najviše u većim kulturnim centrima. Postojali su posebni referenti za određene oblasti društvenog, naučnog i kulturno-umetničkog života. Jedan referent u SDB Beograd pratio je gradsku skupštinu sa zadatkom da „otkriva i prati antisocijalističku i drugu delatnost u službama gradske skupštine“.⁹ U pojedinim opštinama pripadnici SDB povremeno su pratili rad predstavničkih tela Saveza komunista Jugoslavije (npr. na Cetinju 1959–1963). Služba državne bezbednosti pribavljala je zapisnike, slala izveštaje o međuljudskim odnosima i o pojedinim funkcionerima u lokalnim organima. Pratila je predizborne aktivnosti, komentare o pojedinim kandidatima, načina utvrđivanja kandidatskih lista političkih aktiva i društveno-

⁵ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 63, 111. sednica, 26. februar 1979, vojna tajna. str. pov., *Informacija o primeni metoda i sredstava organa bezbednosti JNA*, 1–6.

⁶ Svedočenje Milana Trešnjica, bivšeg oficira OZN-e, Beograd, 29. januar 2009.

⁷ B. Dimitrijević, *Uloga armije i službe bezbednosti u obračunu s političkim protivnicima Titovog režima 1944–1954*, feljton, <http://www.zokster.net/drupal/node/134>.

⁸ AJ, Vrhovni sud Jugoslavije, 212, fasc. 18, *Izveštaj o deformacijama u radu Službe državne bezbednosti*, 12. oktobar 1966, 8.

⁹ Isto, 9–11.

političkih foruma. Stalna delatnost obuhvatala je kadrovsku politiku, ocene o tzv. moralno-političkoj podobnosti i celishodnosti izbora pojedinih kandidata na određenu funkciju, njihovo praćenje i sl. S. Stefanović je 30. septembra 1964. raspisom zatražio da svi RSUP-ovi dostave analizu o negativnim društvenim pojavama i radu organa vlasti, državnih organa, *antisocijalističkim pojavama* u nauci, kulturi, umetnosti, sportu i drugim oblastima, kao i o reagovanju političkih i državnih organa na njih.¹⁰ U *Informaciji o stanju kadrova u saveznim ustanovama* ustanovljeno je da od 7.882 lica u 14 sekretarijata i 35 drugih saveznih ustanova za 905 lica postoje *negativni podaci* (od toga 35% članova SKJ), a aktivno je praćeno 359 lica.¹¹

Opširna delatnost prema klasifikatoru UDB-e sužena je posle reformi i osude zloupotreba u radu službe 1966. godine, ali su mnoge negativne društvene pojave ostale u njenom vidnom polju, naročito jačanjem neprijateljskih aktivnosti 70-ih godina i intenziviranjem represije. Posle Brionskog plenuma veća pažnja je posvećivana poštovanju zakonskih normi, dok su neformalni vaninstitucionalni oblici represije (nezakonita hapšenja, prebijanja, iznuđivanja priznanja i dr.) proređeni. Zbog većeg otpora režimu posle 1968, a naročito posle 1972, kao i sve složenijih političkih i društvenih prilika u Jugoslaviji i svetu, intenzitet represije je rastao. Od druge polovine 1968. u službi su svakodnevno vršene pripreme za delovanje u ratnim uslovima, do detalja su razrađeni ratna organizacija, od saveznih do lokalnih organa, prioritetni zadaci službe u momentu izbijanja sukoba, obuka kadrova i popuna rezervnim sastavom.¹² Sedamdesetih i osamdesetih godina sve više se insistiralo na ofanzivnim metodama ili defanzivnim dejstvima „*ne iščekujući akciju neprijatelja*“. Po ovoj doktrini, zadatak službi je bio da prodru u centre spoljnog i unutrašnjeg neprijatelja, stranih obaveštajnih službi i aparata „*koji se bavi psihološko propagandnim radom i subverzivnim dejstvom i na taj način da se blagovremeno otkriju i efikasno neutrališu neprijateljski planovi*“.¹³

Tokom kasnih šezdesetih godina osim ibeovaca, dilasovaca i ostataka klasnih i političkih građanskih struktura, u klasifikacijama se javljaju novi državni neprijatelji, mnogi ponikli u redovima partije: rankovićevci (etatističko-birokratske snage), a ubrzo zatim liberali, anarholiberali, nacionalisti i tehnomenažeri. Sedamdesetih godina službe državne bezbednosti su aktivno radile na prilagođavanju svoje uloge, organizacije i načina rada sistemu opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. I pored insistiranja na sinhronizovanoj i sistematizovanoj akciji cele samoupravne socijalističke zajednice u težnji da se neprijateljskim akcijama suprotstavi najšira baza stanovništva, prvorazredna uloga u sistemu društvene samozaštite dodeljena je organima i službama državne bezbednosti na čijem se jačanju i modernizaciji sve više radilo.¹⁴ Posle 1971. široka politička

¹⁰ Isto, 11.

¹¹ Isto, 20.

¹² AJ, SIV 130, 558, Analiza osposobljenosti i efikasnosti organa unutrašnjih poslova, SSUP, mart 1970, 86.

¹³ AJ, Predsedništvo SFRJ, fasc. 3, 03–07, 9. sednica, 19. april 1972, *Savet za poslove državne bezbednosti – izveštaj sa prve sednice saveta održane 21. marta 1972*, 14.

¹⁴ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 48, 81–82. sednica, *Specijalni rat protiv SFRJ*, 25. april 1977, 61.

akcija sa oštrijim nastupom prema *liberalnim elementima* i obračun sa *birokratskim i nacionalističkim nasleđem* predstavljali su prioritet službe bezbednosti. Insistirano je na akcionom jedinstvu i koordinaciji savezne, republičkih i pokrajinskih službi, ali i na njihovoj uklopljenosti u samoupravne društvene odnose čime su izbegnute devijacije iz vremena pred Brionski plenum i podignut ugled SDB u društvu.¹⁵ U tom smislu pominje se akcija *Kadar* čiji je cilj bio preispitivanje moralno-političke podobnosti značajnih funkcionera u raznim društvenim oblastima koji su neprijateljski ili kriminalno delovali. U akciji *Atina* posebno su bili na meti partijski kadrovi u privredi, direktori i menadžeri (*tehnomenadžerija*). Rezultati „*kadrovskog velikog spremanja*“ trebalo je da budu predati partijskim forumima u republikama i pokrajinama radi preduzimanja mera.¹⁶ Ova činjenica, možda više nego druge, definiše SDB kao „*ekspozituru partije*“ i ideologije, budući da ona kao državni organ o rezultatima istrage treba da referiše partijskom forumu i od njega traži podršku za represivne mere protiv partijskih funkcionera.

U izveštaju sekretara SSUP-a Franje Herljevića iz polovine 70-ih navodi se da je u novim društvenim okolnostima postignut veći stepen koordinacije, funkcionalnog i akcionog jedinstva među republičkim službama i u odnosu prema saveznoj službi bezbednosti (što se javljalo kao problem posle reformi službi 1966), kao i da je pojačano poverenje prema armijskim službama. Organi unutrašnjih poslova postigli su u novoj društvenoj klimi veći napredak u borbi protiv *pete kolone*. „*Svesni smo da je u radu ovih organa bilo devijacija, ali smo sigurni da su one prevladane i da su službe organa unutrašnjih poslova u potpunosti na liniji politike SK i druga Tita*“, ocenio je Herljević, čime je otvoreno istaknuta funkcija SDB kao partijskog servisa od strane njenog prvog čoveka.¹⁷ U skladu sa izazovima vremena Herljević je zahtevao još veći preventivni i represivni rad i dublju infiltraciju u neprijateljske redove u zemlji i inostranstvu, kako bi se što efikasnije zaštitio „*naš samoupravni društveni poredak, miran život i nesmetan rad naših građana*“.¹⁸

Jedinstvena načela rada službi utvrđivale su starešine saveznih organa državne bezbednosti, po pribavljenoj saglasnosti nadređenih političkih tela, odnosno vlade Jugoslavije (kasnije i Predsedništva SFRJ) ili tela koja je ona ovlastila. *Zakon o osnovama sistema državne bezbednosti* iz 1974. predviđao je da načela rada donose starešine saveznih organa u kojima se vrše poslovi državne bezbednosti, a po pribavljenoj saglasnosti Predsedništva SFRJ. Aktom je bilo regulisano kada se i prema kojim licima, stranim organima, institucijama i organizacijama mogu primeniti određena sredstva i metode SDB i pod kojim uslovima. Njime je utvrđena odgovornost za primenu i eventualnu zloupotrebu tih sredstava i metoda.¹⁹ Principi su

¹⁵ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 39, 61. sednica, *Nacrt izveštaja o stanju u zemlji 8. oktobar 1976, Zaštita ustavnog poretka*, 19. oktobar 1976, 65–71.

¹⁶ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 24–1975, 26. sednica, *Neka aktuelna pitanja bezbednosti – izlaganje saveznog sekretara za unutrašnje poslove Franje Herljevića*, 18. mart 1975, 12.

¹⁷ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 24–1975, 26. sednica, *Neka aktuelna pitanja bezbednosti – izlaganje saveznog sekretara za unutrašnje poslove Franje Herljevića*, 18. mart 1975, 15.

¹⁸ Isto, 14.

¹⁹ AJ, Vrhovni sud Jugoslavije, 212, fasc. 18, *Izveštaj o deformacijama u radu Službe državne bezbednosti*, 22; AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 50, *Informacija o radu Saveznog saveta za zaštitu ustavnog poretka*, 14. jun 1977, 8.

bili obavezni za sve organe državne bezbednosti. *Savezni savet za zaštitu ustavnog poretka* doneo je 1975. posebne *Smernice* kojima je utvrđeno da se prema nosiocima određenih funkcija (npr. savezni i republički funkcioneri) mogu primeniti metode praćenja samo uz odobrenje Saveta. Pravilnicima je bilo propisano da se određene metode SDB mogu upotrebiti u slučajevima *ugrožavanja ustavnog poretka tj. društveno-političkog uređenja* kao i drugih krivičnih dela iz delokruga službe, ali po posebnoj proceduri i uz vođenje evidencije i dosijea o preduzetim merama i akcijama. Savezna služba je posle 1966, u skladu sa svojom koordinacionom ulogom, davala saglasnost za delovanje prema inostranstvu republičkim i pokrajinskim službama, kao i prema stranim diplomatsko-konzularnim predstavništvima u zemlji. Prema odluci Saveznog izvršnog veća (str. pov. 46/75) savezna SDB SSUP-a neposredno je vršila poslove: praćenja i sprečavanja obaveštajne i druge delatnosti stranih DK predstavnika, zaštitu ličnosti i objekata, kontraobaveštajnu zaštitu radnih mesta saveznih organa i organizacija.²⁰ Decentralizacijom službe posle Brionskog plenuma i Zakonom o samoupravljanju u UDB-i operativni poslovi, naročito po pitanju unutrašnjeg neprijatelja, većim delom preneti su opštinskim načelstvima (u Srbiji je bilo 17 opštinskih načelstava). Iako je primena metoda službi bezbednosti bila zakonski regulisana (Zakonom o vršenju unutrašnjih poslova i Zakonom o osnovama državne bezbednosti iz 1946, 1951, 1966, 1975) kao i Pravilima o radu SDB, dolazilo je do brojnih narušavanja i zloupotreba, posebno u prvim decenijama posle rata (do pada Aleksandra Rankovića), a u pojedinim slučajevima i kasnije.

Metode i sredstva rada koje su službe bezbednosti koristile tokom 70-ih godina mogu se podeliti na dve vrste: 1) metode za otkrivanje, praćenje i suzbijanje delatnosti unutrašnjeg i spoljnog neprijatelja; 2) metode za bezbednosnu zaštitu određenih ličnosti i objekata. Osnovna razlika među njima je što se prve metode sprovode strogo tajno, dok se druge koriste uz znanje i saglasnost nadležnih starešina organa i organizacija čiji se objekti bezbednosno štite. Širok spektar metoda rada SDB podrazumevao je: vrbovanje saradnika među građanima Jugoslavije i strancima, informativne razgovore, tajne kontrole telefonskog, teleprinterskog saobraćaja, poštanskih pošiljaka, tajna praćenja, pretrese stanova, osmatranja, foto i TV dokumentovanja i drugo.²¹

Praćenja. Jedan od najznačajnijih metoda naučenih u SSSR-u posle 1945. bilo je *pokrivanje* – na 10 građana dolazio je jedan poverenik, u svakom odeljenju ministarstava i ustanova ili pogonu preduzeća trebalo je ugraditi po jednog agenta. Članovi KPJ dobili su ulogu denuncijanata, a u velikim gradovima sistem špijunaže i kontrole obuhvatao je stanare svake zgrade. Nastojnici zgrada imali su zadatak da za OZN-u, kasnije UDB-u, kontrolišu stanare i posetioce. Oni koji nisu bili pouzdani nisu mogli dobiti zaposlenje. Svaka ulica, shodno veličini, imala je svoje poverenike ili sekretare koji su vršili kontrolu za službu bezbednosti. Tokom dužeg perioda posle rata u svim većim preduzećima, na železnici, u brodarstvu i sl., postojali su posebni organi državne bezbednosti koji su kasnije ukinuti. Do koje mere je išla ta prizmotra govori i podatak da je 1958. za kontrolu

²⁰ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 63, 111. sednica, 26. februar 1979, drž. tajna, *Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP-a*, 1–2.

²¹ Isto, 1–12.

radne akcije na izgradnji autoputa Bratstvo-jedinstvo angažovana brojna mreža od 392 saradnika koji su korišćeni za obaveštavanje o „raspoloženju omladine i u građevinskim preduzećima“, dok su sekretari unutrašnjih poslova srezova imali zadatak da dostave spisak svih „negativnih pojedinaca“. ²² Obimnom saradničkom mrežom „totalno su pokriveni“ svi društveni punktovi: od prosvetnih i radnih organizacija, do foruma političkih organizacija i najviših institucija federacije. ²³ Postojale su dve osnovne vrste praćenja: tajno praćenje i tzv. japansko praćenje – da svi vide (radi zastrašivanja kako objekta obrade tako i njegovih saradnika). Od tehnike primenjivala se foto, kino i TV dokumentacija.

Prisluškivanje kao jedan od osnovnih metoda pribavljanja informacija o neprijateljima države i režima razvilo se naročito od početka 50-ih, a usavršavano je u ritmu dinamičnog razvoja ove tehnologije. Odobrenje za prisluškivanje, na osnovu osnovanih sumnji o neprijateljskom radu stranih i domaćih lica, davao je republički ili savezni sekretar SUP-a na predlog organizacione jedinice SDB. Sredinom oktobra 1954. osnovana je *Služba za ozvučavanja i prisluškivanje*, to jest XII odeljenje savezne UDB-e. Služba je do 1966. ostvarila krupne rezultate, ali je na kraju optužena za prekoračivanje ovlašćenja, jer je navodno neovlašćeno prisluškivala najviše državne i partijske funkcionere (čak i Tita i Kardelja). U okviru tzv. četvrtog tehničkog sektora UDB-e delovala je *Kontra radio služba* (KRS), koja se specijalizovala za dekodiranje radio komunikacija stranih diplomatskih službi. Ona je zauzimala gotovo dva sprata u zgradi na Obilićevom vencu (Tanjug). Tokom 1964. na jednom spratu je smešten *CER*, prvi domaći *cifarski elektronski računar* ogromnih kapaciteta za to vreme i još većih dimenzija (zauzimao je čitav sprat, a iz SAD su nabavljeni posebni rashladni uređaji). ²⁴ U Beogradu su bila ozvučena skoro sva značajnija strana predstavništva (posebno ambasade supersila), mnoge državne zgrade i kancelarije, stanovi. Prisluškivane su i prostorije u vreme značajnih međunarodnih skupova. Informacije sa ozvučenih objekata dostavljane su visokim partijskim i državnim funkcionerima u skladu sa sektorom njihovog rada. ²⁵ Osim tehnike *stalnog prisluškivanja* (tajna ugradnja prislušnih uređaja u objekte), postojalo je *povremeno prisluškivanje* sa prenosivim uređajima, primenjivano zavisno od procene. O prisluškivanim razgovorima u objektima vođena je uredna dokumentacija, a po prestanku potrebe ta sredstva bi po pravilu bila „umrtvljena“.

Kontrola telefona. Vršena je preko razdelnika fizički odvojenih od razdelnika PTT u koje su imali pristup samo radnici SDB, kao i suinvestitori u iz-

²² AJ, Vrhovni sud Jugoslavije, 212, fasc. 18, *Izveštaj o deformacijama u radu Službe državne bezbednosti*, oktobar 1966, 15.

²³ Isto, 35.

²⁴ Izradio ga je institut „Mihailo Pupin“ prema američkom modelu Eniak. Navodi se da je bio najveći na Balkanu (sastojao se od 16.000 elektronki). Puštanju u rad prisustvovao je Aleksandar Ranković; V. Kirbus, *100 misterija Osmog kongresa*, feljton iz rukopisa „Prisluškivači“, Revija 92, 26. maj 2009, 33.

²⁵ Koliko je prislušna služba napredovala pod Selimom Numićem svedoči podatak da su uoči prevremenog odlaska američkog ambasadora Džordža Kenana iz Beograda inspektori američke protivprislušne službe stacionirani u Nemačkoj otkrili prislušne uređaje u telefonskoj slušalici na ambasadorovom stolu posle čega je usledila velika čistka u ambasadi SAD. Glavni akteri akcije *Mrav* bili su Stanislav Pavlin, Pavle Tepina i još trojica operativaca koji su kasnije optuženi za prisluškivanje Tita i ostalih rukovodilaca u vreme pada Rankovića. – V. Kirbus, *Puče fudbal u ambasadi*, rukopis „Prisluškivači“, feljton, Revija 92, br. 681, 12. maj 2009; S. Numić, *n. d.*, 56.

gradnji ovih objekata i zajednički korisnici. Centar za snimanje SDB SSUP nalazio se u zgradi sekretarijata u Beogradu, a republičkog SUP-a Srbije u njegovoj zgradi. Postupak za priključenje telefona za kontrolu počinjao je obrazloženim predlogom starešine nadležne organizacione jedinice SDB, a odluku je donosio savezni, odnosno republički sekretar, odnosno načelnik SDB. Zainteresovano odeljenje za praćenje se potom obraćalo pismenim zahtevom jedinici za primenu tehničkih sredstava koja je vršila priključenje. O prisluškivanju telefonskih razgovora vođena je uredna evidencija i dokumentacija.²⁶

Kontrola poštanskih pošiljki. Posle Brionskog plenuma vršile su je uglavnom republičke SDB, budući da savezna SDB nije imala specijalizovanu jedinicu za te namene. Najčešće je to bio SDB Beograda na pismeni zahtev pojedinih službi za konkretan slučaj. Kontrola poštanskih pošiljki primenjena je pre svega kao dopunska mera.²⁷

Tajno praćenje. Primenjivano je radi provere i dokumentovanja neprijateljske delatnosti ili lica koja su u vezi sa tom delatnošću. Praćenjem su kontrolisani pravci kretanja, kontakti i veze itd. U okviru praćenja vršeno je foto dokumentovanje. Nalog za praćenje izdavao je načelnik SDB SSUP-a i RSUP-a ili od njega ovlašćeni starešina organizacione jedinice. O svakom praćenju podnošen je izveštaj jedinici po čijem je nalogu praćenje izvršeno.²⁸

Tajni pretresi. Primenjivani su u slučajevima procene da se bez većeg rizika može doći do podataka i dokumenata od značaja za rad službe ili šire političko-bezbednosne interese. Pretres prostorija određenih DK predstavništava preduzimao je SSUP samo u uslovima koji su garantovali potpunu bezbednost i tajnost. Stanovi *unutrašnjeg neprijatelja* pretresani su uglavnom po nalogu republičkih SDB, a sprovodili su ih operativci određenog načelstva na toj teritoriji. Osim za pribavljanje podataka (kao u slučaju Ivana Jankovića), često su korišćeni za podmetanje dokaza i druge vrste manipulacija (u slučaju advokata Slobodana Subotića i Vitomira Đilasa, na primer).²⁹

Kontraobaveštajno delovanje. Preduzimano je u slučajevima sumnje da određeno lice zbog neprijateljske delatnosti treba proveriti (prethodna operativna obrada) da bi se eventualno prema njemu postupilo (operativna obrada). Prethodnu operativnu obradu odobravao je starešina nadležne organizacione jedinice, a operativnu obradu načelnik SDB SSUP-a, odnosno republičkih SDB. Prilikom obrade stvarane su saradničke pozicije (na principu dobrovoljnosti), a korišćeni su kompromitujući materijal, kontrola telefona, pošiljki, tajni pretresi i drugo. Članom 136 KZ ostavljen je prostor da se *pripadnik neprijateljskog udruženja* koji otkrije udruženje pre nego što je u njegovom sastavu učinio krivično delo može osloboditi kazne (primenjeno u slučaju ibeovca Bogdana Jovovića 1978. u akciji protiv tzv. NKPJ, koji je tako postao neka vrsta zaštićenog „svedoka saradnika“).³⁰

²⁶ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 63, 111. sednica, 26. februar 1979, drž. tajna, *Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP-a*, 1–12.

²⁷ Isto.

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto; AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 52, 89. sednica, 22. novembar 1977, stenogrami, 46–60; AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 56, 98. sednica, 20. april 1978, stenogrami, 37–44.

Bezbednosna zaštita saveznih i republičkih organa i institucija. Na osnovu odluke SIV-a (str. pov. 46/75) zaštitu ovih objekata obavljale su nadležne SDB službe. To je pre svega bila *kontradiverziona zaštita* (zaštita od prisluškivanja objekta), kao i pružanje stručne pomoći u oblasti *društvene samozaštite* (o čemu se najviše govorilo 70-ih godina). Vršena je redovna provera i obrada radnika saveznih organa. U tim poslovima savezna, republičke i pokrajinske SDB tesno su saradivale sa nadležnim republičkim, odnosno saveznim institucijama i organizacijama, kao i međusobno. Samo u SDB SSUP tokom 1979. bilo je pod obradom 18 lica iz saveznih organa i organizacija: 10 pod kontrolom telefona i u jednom slučaju korišćeno je prislušno sredstvo. Savezna služba te godine nije obrađivala savezne funkcionere prema kojima se metode i sredstva mogli primeniti samo uz dozvolu Saveznog saveta za zaštitu ustavnog poretka.³¹

Ukupan broj lica pod operativnom obradom nije moguće još uvek tačno utvrditi. Kako nedostaju precizni podaci republičkih bezbednosnih organa za ceo posleratni period, donosimo statistiku saveznih, republičkih, pokrajinskih i vojnih organa krajem 1970-ih godina kao delić mozaika koji tek treba sklopiti. Tokom 1977. pod prethodnom kontraobaveštajnom obradom savezne SDB nalazilo se 71 lice (od toga 6 jugoslovenskih građana) i 73 pod operativnom obradom (jedan jugoslovenski državljanin). Savezna služba je iste godine vršila kontrolu telefona u 191 slučaju, mahom stranaca i DK predstavnika (181) i 10 jugoslovenskih građana koji su većinom bili predmet republičkih ili pokrajinskih službi, odnosno vojne bezbednosti. Prisluškivana su 83 stalna objekta – 26 zapadnih i 45 istočnih zemalja, 10 latinoameričkih i afro-azijskih zemalja i 2 građanina u obradi sa strancima. Objekata *ad hoc* bilo je 19 (14 zapadnih zemalja, jedan istočnih i 4 latinoameričkih). Savezna služba je primenila *kontrolu pošte* kao dopunsku meru prema 82 inostrana predstavnika, dok su kontrolu pošiljki uglavnom vršile republičke službe preko svojih načelnika. Samo SDB SSUP je tokom 1979. *tajno pratio* više od 400 lica, uz sličan broj tajnih pretresa stanova.³²

SDB RSUP-a i PSUP-a su samostalno primenjivale metode i sredstva prema jugoslovenskim građanima. To se naročito odnosilo na unutrašnjeg neprijatelja i neprijateljsku emigraciju – po republičkom ključu i po principu *svako svojeg*. Za inostranstvo i prema inostranim diplomatskim i konzularnim predstavništvima bila je potrebna prethodna saglasnost SDB u SSUP-u. Za lica koja su bili funkcioneri delegirani od republika i pokrajina tražilo se posebno odobrenje od Saveta za zaštitu ustavnog poretka. Takve osobe su bile malobrojne (tokom 1977. dve, po jedna iz Makedonije i BIH).³³

Najpoznatije akcije SDB bile su hapšenje italijanskog špijuna u Zastavi Lučijana Saraceniya početkom 1960, koga je Ranković pomilovao pred put u Italiju (1962); hapšenje Džordža Kurtisa, agenta CIA, u Subotici; hapšenje poznatog teroriste Karlosa (Sančeza Iljiča Ramireza) 1975. koji je hapšen (akciju je vodio

³¹ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 63, 111. sednica, 26. februar 1979, drž. tajna, *Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP-a*, 1–12.

³² Isto.

³³ Isto, 12.

O. Đorđević sa D. Mitrovićem i J. Stanišićem) 1975. godine u beogradskom hotelu *Ekscelzior* po dojavi BND, a zatim pušten.³⁴

Tokom 1977. godine SDB SSUP, RSUP i PSUP primenile su sledeća operativna sredstva i mere.³⁵

Kontrola	BiH	Crna Gora	Hrvatska	Make-donija	Slove-nija	Srbija	Vojvo-dina	Kosovo	SSUP
Ozvučenja	453	43	449	449	169	297	203	14	102
Telefona	459	54	789	138	321	281	212	18	372
Prepiske	1.341	430	2.962	730	540	422	314	174	82
Tajni pretresi	144	87	349	92	162	374	–	7	–
Tajno praćenje	–	–	–	–	–	–	–	–	400
Svega	2.397	614	4.549	993	1.191	1.374	729	213	954
Ukupno									13.014

Iako nedostaju potpuni podaci (tajna praćenja) indikativno je da su od 12.160 operativnih obrada najveći broj lica obradile službe u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Sloveniji, kako apsolutno tako i u odnosu na broj stanovnika. To je logično, jer je u tim republikama 70-ih godina otpor režimu bio najveći (maspok!). Čudi, međutim, neuobičajeno mali broj obrađenih lica na Kosovu i to posle masovnih demonstracija 1968, hapšenja mnogih *kontrarevolucionarnih grupa* do 1975. i nekoliko godina uoči demonstracija 1981. Ova činjenica može da bude dobar argument optužbama za neaktivnost SDB na Kosovu posle smene Rankovića. U užoj Srbiji i Vojvodini broj obrada u 1977. godine bio je na prosečnom nivou ili malo ispod toga. U Hrvatskoj su relativno najviše kontrolisane pošiljke, što je verovatno bilo u tesnoj vezi sa angažovanijim delovanjem hrvatske emigracije. SDB Srbije je u 1977. imala najveći broj tajnih pretresa – 400. Ukupan broj pojedinačnih lica obrađivan te godine i njihova struktura može se samo pretpostaviti budući da je dolazilo do preklapanja, kao i da su različite operativne mere primenjivane prema istom licu. Ta brojka je svakako manja od 10.000 lica, od kojih su barem 10–20% stranci (kod vojne i savezne DB i više), a treba dodati i one koje je tretirala vojna bezbednost.

Delatnost vojne bezbednosti. Organi bezbednosti JNA su od odvajanja civilnih i vojnih službi 1946. godine bili potčinjeni i odgovorni za rad starešinama i komandi jedinica u čijem su se formacijskom sastavu nalazili. Njihov delokrug rada definisan je *Zakonom o narodnoj odbrani*, *Zakonom o osnovama sistema državne bezbednosti* i *Pravilima službe organa bezbednosti u oružanim snagama SFRJ*. Operativne mere su nalagali savezni sekretar narodne odbrane, načelnik Generalštaba JNA, podsekretari i pomoćnici SSNO (Saveznog sekretarijata narodne odbrane), komandanti armija, komandanti RV i PVO (Ratnog vazduhoplovstva i protivavazdušne odbrane), komandant VPO (Vojno pomorske oblasti),

³⁴ M. Lopušina, *n. d.*, 346–352, 385.

³⁵ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 63, 111. sednica, 26. februar 1979, drž. tajna, *Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP-a*, 11.

načelnik CVVŠ (Centra visokih vojnih škola), komandanti štabova TO (Teritorijalne odbrane) republika i pokrajina i načelnik Uprave bezbednosti SSNO za strance i građane koji su ispoljavali delatnost prema JNA, kao i savezni, republički i pokrajinski sekretari SUP-a. Dobijeni podaci su analizirani na nivou komandi armija (komandant, sekretar komiteta SK, pomoćnik komandanta za političko-pravne poslove, vojni tužilac, predsednik Vojnog suda i načelnik odeljenja bezbednosti armije). U odgovarajućim slučajevima konsultovani su određeni organi SSNO ili šire društveno-političke zajednice.³⁶

Osnovna delatnost vojnih službi, kao i civilnih, bila je dvojaka: otkrivanje, praćenje i suzbijanje obaveštajne i druge subverzivne delatnosti iz zemlje i inostranstva prema JNA; zaštita objekata, ličnosti i institucija koje se tiču JNA. Od početka 70-ih u tzv. koncepciji specijalnog rata značajan elemenat bio je *pružanje stručne i druge pomoći u organizovanju društvene samozaštite* njenim činionicima u JNA ili teritorijalnoj odbrani. Za civilnu i vojnu službu važila su ista načela za dobijanje saglasnosti, kao i za vođenje dokumentacije i evidencije o obrađenim slučajevima.³⁷

Saradničke pozicije su se uglavnom dobijale dobrovoljnim pristankom, a samo kada se radilo o izuzetno korisnom materijalu pristupalo se pritiscima i ucenama (kompromitujućem materijalu). Saradničku mrežu su odobravali načelnici bezbednosti divizija, dok je za strane državljane i lica zaposlena u stranim predstavništvima to činio načelnik uprave bezbednosti SSNO.³⁸

Metode i sredstva delovanja su bili gotovo identični kao kod civilnih službi, a na osnovu Pravila službe organa bezbednosti u JNA (tač. 21, 22, 23). Tokom 1978. vojna bezbednost vodila je ukupno 615 operativnih obrada: prethodnih obrada 123 (19 za strance), operativnih obrada 329 (192 za strance) i operativnih kontrola 163 (42 za strance).³⁹ Na teritoriji Beograda DB SSUP-a, RSUP-a Srbije i UB SSNO su ostvarili jedinstvenu *kontrolu telefona*. Za osam meseci prisluškivano je 251 lice, od čega 154 stranca, 13 političkih emigranata i 84 građana SFRJ. Prisluškivanje razgovora sa primenom stalnih i prenosnih sredstava korišćeno je uglavnom kao pomoćna metoda. Stalno ugrađena sredstva primenjena su: prema stranim institucijama i strancima – 145, delovima ekstremne jugoslovenske emigracije – 12, jugoslovenskim građanima i pripadnicima JNA – 89. Prenosna ili *ad hoc* prislušna sredstva su upotrebljena: prema stranim organizacijama i institucijama – 63, delovima ekstremne emigracije – 17, pripadnicima JNA i građanima SFRJ – 61.

Tajna kontrola poštanskih pošiljki ostvarivana je preko centara SDB. U garnizonima gde nije bilo centara SDB, jedinice i ustanove JNA bile su snabdevene tehničkom opremom i po odobrenju nadležnih vršile su *kontrolu poštanskih pošiljki* uglavnom vojnika koji su pisali rođacima i prijateljima, a za koje je postojala osnovana sumnja da će antidržavno delovati. Takvih kontrola bilo je: pre-

³⁶ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 63, 111. sednica, 26. februar 1979, vojna tajna. str. pov., *Informacija o primeni metoda i sredstava organa bezbednosti JNA*, 1.

³⁷ Isto, 1.

³⁸ Isto, 1–6.

³⁹ Isto.

ma stranim institucijama i strancima – 180, delovima ekstremne emigracije – 46, pripadnicima JNA i drugim građanima SFRJ – 112.⁴⁰ *Tajna praćenja* uz primenu foto, kino i TV snimanja primenljivana su prosečno prema 300 lica godišnje. *Tajne pretrese* vojna bezbednost je primenjivala uglavnom prema stranim VD (vojno-diplomatskim) i VE (vojno-ekonomskim) predstavnicima i organizacijama, a izuzetno prema vojnim licima i građanima SFRJ. Organi bezbednosti su godišnje u proseku vršili 300 tajnih pretresa prema stranim institucijama, delovima ekstremne emigracije 40, pripadnicima JNA i drugim građanima – 50. Organi vojne bezbednosti su *prikupljali podatke i vršili proveru* (prema tač. 30 Pravila službe) za specijalne jedinice, popunu aktivnog i rezervnog sastava, popunu radnih mesta na službi u oružanim snagama posebno na bezbednosno osetljivim mestima, za dužnosti i školovanje u inostranstvu, kao i za lica za koja se sumnjalo da su povezana sa stranim obaveštajnim službama, ekstremnom emigracijom i unutrašnjim neprijateljem. Za samo osam meseci 1978. izvršeno je 5.485 provera. Služba bezbednosti je uložila najveći napor da spreči aktivnosti spoljnog neprijatelja i neprijateljske emigracije, kao i komuniciranje sa inostranstvom.⁴¹

Broj operativnih obrada prema metodama Vojne bezbednosti za januar – septembar 1978:⁴²

	Državljana SFRJ	Stranih lica i organizacija	Političkih emigranata	Ukupno
Ozvučenja	89	145	12	246
Kontrola telefona	84	154	13	251
Kontrola prepiske	112	180	46	33
Tajni pretresi	50	300	40	390
Tajno praćenje	oko 100	150	50	300
Ukupno	435	929	161	1.525
Provere				5.485

Analiza 1.525 operativnih obrada pokazuje da je oštrica mača Vojne bezbednosti i savezne SDB bila pre svega okrenuta prema stranim državljanima i organizacijama – potencijalnim špijunima, kao i da je najveća orijentacija bila na tajne pretrese stanova, praćenje sumnjivih, kontrolu prepiske i proveru kadrova. Vojna bezbednost je navedeni broj obrada izvršila za osam meseci. Ako na ovaj broj dodamo još trećinu kako bi uporedili sa godišnjim izveštajem SDB republika, pokrajina i savezne države dobijamo brojku od oko 2.300 što je 16% svih obrada, a ako računamo još 5.485 provera vojna bezbednost je odmah uz SDB BiH, iza Hrvatske. Ukupan broj obrada vojnih i civilnih službi za 1978. godinu iznosi oko 15.000. Broj obrađenih osoba, po svoj prilici, znatno je ispod 10.000 zbog preklapanja lica i resora. Prema dosijeima iz 1966, od kraja Drugog svetskog rata pod obradom je na različite načine bilo više od 600.000 lica (na toliko se sveo

⁴⁰ Autor je na odsluženju vojnog roka i sam bio predmet obrade vojnih službi, budući da mu je privatna pošta kontrolisana i bio pozvan na odgovornost zbog „uvreda na račun JNA i državnih organa“, i to u kasnu jesen 1991. kada su raspad države i rat bili na vidiku.

⁴¹ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 63, 111. sednica, 26. februar 1979, vojna tajna, str. pov., *Informacija o primeni metoda i sredstava organa bezbednosti JNA*, 1–6.

⁴² Isto.

broj dosijea posle revizije). Najveći broj obrada nastao je u periodu 1944–1953, da bi potom naglo opao zbog promenjenih društveno-političkih okolnosti i smanjenog otpora režimu. Ukupan broj operativnih obrada tokom 70-ih i 80-ih godina procenjuje se na 50.000–60.000 (koliko je otprilike predato Arhivu Srbije). Treba imati u vidu i nekoliko desetina hiljada dosijea vojnih službi, ali pretpostavka je da se ona u velikoj meri preklapaju.

Uloga Službe državne bezbednosti nije se ogledala samo u praćenju političkih delinkvenata, prikupljanju dokaza i privođenju pravdi. Često je njena uloga obuhvatala pritiske i uticaj na tužilaštva i sudove prilikom montiranja političkih procesa, pri čemu se polazilo od koncepcije da je ta služba najpozvanija da štiti ustavni poredak. U taj segment rada spadali su organizovanje medijskih hajki koje su pratile montirane procese i to preko novinara-saradnika, pritisci u istrazi na osumnjičenog radi iznuđivanja dokaza, pritisci na advokate i uskraćivanje ili otežavanje njihovog kontakta sa klijentom. U pojedinim slučajevima preduzimane su radikalne mere „*neutralisanja*“ *neprijatelja* (mahom ekstremnih političkih emigranata), o čemu su konačnu reč davali vrh SSUP-a i Tito, a kasnije Savet za zaštitu ustavnog poretka.⁴³

Osim standardnih metoda i tehnika primenjivan je i niz specifičnih, poznatih službama svih država: ugrađivanje agenata u redove protivnika (*rezidentata*), prikriveno anketiranje, maskirano naučno istraživanje, špijunaža preko diplomatskih i konzularnih predstavnika, ispitivanje izbeglica i emigranata itd. U udžbenicima se kao neobaveštajne tehnike pominju psihološka dejstva, propaganda, špijunaža, diverzija, sabotaza, izazivanje kriznih situacija, prevrati i pučevi, terorizam, ubacivanje naoružanih grupa, kidnapovanja i druge specijalne operacije.⁴⁴ Zanimljiv slučaj obrade primenjen je u slučaju Ivana Stojanovića 1975. godine (rođenog brata Đoke Stojanovića, likvidiranog prilikom otmice V. Dapčevića), kome je podmetnuta lepa devojka sa kojom je ostvario vezu (što nije bila retka tehnika u drugim službama, naročito sovjetskoj).⁴⁵ Kao metodi pritisaka tokom obrade pominju se javni pretresi stana tj. „*ostvarivanja uvida u životni prostor*“, telefonske i lične pretnje (čak i deci i članovima porodice), izolacija od društva (informativni razgovori sa okolinom), problemi na poslu, plasiranje dezinformacija o žrtvi (glasine o tajnim zatvorima, odlasku u inostranstvo, slanje paketa i pisama nestalog lica i drugo). Efikasan način bila je korupcija (polažajem, novcem) ili ucena (zbog kriminala, seks afere i dr.), često primenjivana, pored zastrašivanja, za vrbovanje saradnika. Izvori iz službe pokazuju da je prilikom obrade lica u pojedinim operacijama konsultovan kolegijum različitih eksperata (psihologa, psihijataru i dr.) u SDB, da bi se multidisciplinarnim pristupom doprinelo efikasnosti i kvalitetu akcije. U montiranim političkim procesima dolazilo je do zloupotrebe psihijatrije (angažovanjem stručnjaka za veštače-

⁴³ AJ, Predsedništvo SFRJ, 803, fasc. 63, 111. sednica, 26. februar 1979, drž. tajna, *Informacija o primeni metoda i sredstava rada u radu SDB SSUP-a*, 1–12.

⁴⁴ O. Đorđević, *Leksikon bezbednosti*, Beograd 1986; M. Lopušina, *n. d.*

⁴⁵ Svedočenje Ivana Stojanovića iz Beograda, dato autoru 15. januara 2009. Poturanjem žena i brakovima kao metodom obrade, najčešće stranaca, često su se služile sovjetska i rumunska služba.

nje ili za efikasno izvlačenje priznanja i sl.) u tragovima i ranije, a ozbiljnije od početka 70-ih godina.⁴⁶

Od početka 70-ih služba je sve češće angažovala kriminalne grupe za obavljanje prljavih poslova, najpre u inostranstvu, a kasnije – naročito 90-ih godina – i u zemlji. Služba je na taj način dolazila do deviza (kontrolom narkomanije, krupnog šverca itd.), a s druge strane „mafijaši sa značkom“, budući vični tom poslu, često su bili pogodan instrument za „neutralisanje“ ekstremnih političkih emigranata, a kasnije i unutrašnjeg neprijatelja.

*

Služba državne bezbednosti, kao i vojna bezbednost – i pored više puta menjanog naziva, organizacionih promena i zapaženih rezultata na planu modernizacije, upotrebe sve sofisticiranije tehnologije, metoda i oblika rada, svodenja delatnosti u zakonske okvire od polovine 1960-ih – u osnovi je ostala klasična politička policija okrenuta unutrašnjem neprijatelju i političkim neistomišljenicima, angažovana pre svega u očuvanju društvenog sistema i političkog monopola komunističke partije. Deklarativan otklon od staljinizma i kasnija osuda političkih zloupotreba 1966, nisu predstavljali raskid sa takvom praksom već samo prelazak na manje vidne i sofisticiranije metode i oblike upotrebe tajne policije u svrhu političkog progona. Decentralizacija zemlje i službe i jačanje etatizama od kraja 1960-ih doveli su do različitih kriterijuma u tretmanu političkog progona i do međusobne surevnjivosti SDB koje su bile u službi sukobljenih republičkih vlasti. Posledica toga bilo je slabljenje odbrambene moći zemlje i njeno potpuno urušavanje.

Srdjan Cvetkovic

METHOD AND FORMS OF WORK OF SDB

Summary

The work deals with the analysis of state security services' methods of work, greatly determined by a political moment and the needs of communist regime. The most obvious breaking points concerning the work of the services appeared in the beginning of the 1950s, and even more in the middle of the 60s (after Brioni plenum). In that period the security services mostly left the most brutal forms of operations, taken from NKVD, and put all their efforts into working according to legal terms and international agreements, or acted with much more sophistication towards the interior and foreign enemy than in the years after war. According to original and so far unpublished documents from the end of the 70s, the work also analyzes and compiles the total number of persons comprised by various kinds of data processing by the civil as well as military services.

⁴⁶ Dragoslav Mihailović navodi kako je UDB-a u vreme Informbiroa angažovala psihijatre da osmisle najefikasniji metod da od optuženih izvuku priznanje. Oni su preporučili da je najefikasnije primeniti torturu nespavanjem i to najmanje deset dana. Prema Mihailoviću, UDB-a je poslala dr A. Pavkovića i dr Vujića u inostranstvo da istraže to pitanje i daju svoje mišljenje; D. Mihailović, *Kratka istorija satiranja*, Beograd 2006, 16–17.

PRILOZI

MIHAEL ANTOLOVIĆ, asistent
Pedagoški fakultet
Sombor, Podgorička 4

UDK 321.64(430)"1933/1945" ; 329.18:141.7

NACIZAM U KRITIČKIM VIĐENJIMA SAVREMENIKA

Obrazovana neposredno po okončanju Prvog svetskog rata 1919. u Minhen, Nemačka nacionalsocijalistička radnička partija dugo vremena nije predstavljala ozbiljnu snagu u političkom životu Vajmarske Nemačke. Uprkos promena u organizaciji koje su nastupile dolaskom Adolfa Hitlera na njeno čelo 1921. ona se, budući na margini političkog života, nije razlikovala u većoj meri od brojnih ekstremnih desničarskih političkih organizacija kojima su zajednički imenitelji bili vernost tzv. *völkisch* ideologiji, snažna antisemitska osećanja, izraziti antikomunizam i neutaživa mržnja prema parlamentarno-demokratskom obliku vladavine. Posle neuspelog „marša na Berlin“ novembra 1923. sa razornim posledicama po nacističku partiju, opšte prilike nisu pogodovale snaženju ekstremnih ideja koje su partija i njen vođa zagovarali.

Prevladavanjem ekonomskih, socijalnih i spoljnopolitičkih teškoća kojima su bile obeležene prve godine postojanja nemačke republike, nastupilo je razdoblje stabilizacije Vajmarske Nemačke (1924–1929) tokom kojeg su demokratske institucije jačale dok je uticaj krajnje političke levice i desnice, jedinstvenih u neprijateljstvu prema parlamentarizmu, bio sveden na minimum. Okosnicu političkih snaga predstavljale su stranke levog i desnog centra okupljene u Vajmarskoj koaliciji. Potisnuta na periferiju javne scene, nacistička partija je nastavila da učvršćuje svoju organizaciju što, međutim, nije davalo očekivane rezultate – na izborima za Rajstag 1928. osvojila je svega 2,6% glasova čime je izborila 12 poslaničkih mesta. Dramatičan razvoj prilika u Nemačkoj, izazvan svetskom ekonomskom krizom koja je zahvatila Nemačku tokom 1930. uslovivši jačanje inflacije i rast nezaposlenosti, imao je za posledicu spektakularan uspeh stranke na vanrednim izborima održanim u septembru iste godine – broj njenih glasača se povećao 8 puta a ona je sa 107 osvojenih poslaničkih mesta postala, posle Socijaldemokratske partije, druga po snazi stranka u parlamentu.

Dalje zaoštavanje političkih odnosa, snaženje komunista, bojazan od socijalne revolucije koja se javila među pristalicama konzervativnih građanskih stranaka i predstavnicima krupnog kapitala utrli su put nacističkom osvajanju vlasti. Smerajući da populističkog „agitatora iz pivnice“, uz određene kompromise, instrumentalizuju radi sređivanja političkih prilika, očuvanja društvenog statusa kvo i zaštite svojih klasnih pozicija, vodeći predstavnici nemačkog privrednog i finansijskog života omogućili su izbor Adolfa Hitlera za nemačkog kancelara januara 1933. Veoma brzo, za nekoliko narednih meseci, pokazalo se da se radilo

o pogrešnoj proceni – došavši na vlast legalnim putem, nacisti su bez odlaganja otpočeli sprovođenje „nacionalne revolucije“. Nizom zakona ukinut je liberalni parlamentarno-demokratski sistem Vajmarske republike i uspostavljena totalitarna diktatura, koja je po sveobuhvatnosti predstavljala pojavu nezabeleženu u ranijoj istoriji.¹

Delovanje Nationalsocijalističke partije nije pobuđivalo znatniju pažnju savremenika tokom većeg dela postojanja Vajmarske republike. Zainteresovani posmatrači nemačkih prilika su 1920-ih godina potcenjivali pokret predvođen Adolfom Hitlerom i njegovu ideologiju dok se o njemu, budući da se obraćao nižim društvenim slojevima, najčešće prosuđivalo sa aristokratske visine. Izuzetak od ove opšte tendencije predstavlja razmišljanje Ernsta Bloha koji je još 1924. uočio privlačan potencijal nacističke ideologije, upozorivši na njenu popularnost među nemačkom omladinom.² U vreme opšteg smirivanja prilika u zemlji koje je nastupilo u periodu „Štrezemanove ere“, nemačka javnost se nije naročito zanimala opskurnim idejama nacističkog *Weltanschauung*-a. Preokret je nastupio od početka 30-ih godina nakon što su Hitler i njegova partija, ostvarivši trijumfalan uspeh na izborima 1930, postali prvorazredna politička snaga koja nije mogla ostati nezapažena. Političari iz reda liberala, konzervativaca i socijalista, kao i njima naklonjena štampa, počeli su obraćati pažnju na stranku i njenu ideologiju nastojeći da objasne razloge koji su joj omogućili iznenadan uspeh. U središtu političkih analiza našla su se pitanja o karakteru i ciljevima nacističke politike, ideološkim obeležjima pokreta, njegovoj socijalnoj i kulturološkoj osnovi. U godinama krize Vajmarske republike (1930–1933) koje su prethodile nacističkom stupanju na vlast, razvila se živa publicistička delatnost u kojoj su intelektualci raznorodne političke provenijencije iznosili svoje viđenje nacizma. Pristupajući mu sa različitih političkih stanovišta oni su, u skladu sa svojim vrednosnim stavovima, procenjivali efekte koje bi eventualna nacistička vladavina imala na budućnost nemačke države i nacije, gotovo unisono ukazujući, u isto vreme, na neophodnost suprotstavljanja nacističkom pokretu.³

Posle kraha Vajmarske republike 1933. savremenici su nastavili sa analizom nacizma, njegove ideologije i političke prakse, s tim što je, u skladu sa represivnim karakterom Trećeg rajha, kritički pogled na nacizam bio moguć jedino van njegovih granica. Već 30-ih godina objavljivana je brojna literatura o nacizmu čiji su autori zbog svojih političkih ubeđenja bili prinuđeni da se sklone u inostranstvo. Nemački intelektualci u emigraciji nisu bili jedini koji su se intere-

¹ Videti: Eberhard Kolb, *The Weimar Republic*, New York 2005, 101–135; Hagen Schulze, *Weimar. Deutschland 1917–1933*, München 2004, 328–412; Jan Keršo, *Hitler. 1889–1936: Hibris*, Beograd 2003, 177–521; Michael Burleigh, *The Third Reich. A New History*, London 2001, 27–145; Wolfgang Benz, *Geschichte des Dritten Reiches*, München 2000, 19–33; Ernst Nolte, *Fašizam u svojoj epohi*, Beograd 1990, 339–352; Андрей Митровић, *Време нетрпељивих. Политичка историја великих држава Европе 1919–1939*, Београд 1974, 194–204, 263–298.

² *Hitlers Gewalt*, Das Tagebuch, 12. April 1924. Navedeno prema: Anton Kaes, Martin Jay, Edward Dimendberg (eds.), *The Weimar Republic Sourcebook*, Berkeley, Los Angeles 1994, 147–149.

³ Hans-Ulrich Thamer, *Verführung und Gewalt. Deutschland 1933–1945*, München 2004, 10.

sovali za Hitlera i njegov režim već su, približavanjem svetskog sukoba, mnogi mislioci iz drugih zemalja nastojali da proniknu u suštinu nacizma. Golemo interesovanje koje je pobudio fenomen nacizma imalo je za posledicu da su još u međuratnom i ratnom periodu postavljeni osnovi za njegovo potonje kompleksno izučavanje.⁴

*

Za kritiku nacizma sa pozicija nemačke socijaldemokratije karakteristično je stanovište Karla Mirendorfa (1897–1943)⁵, intelektualca, političara i istaknutog člana Socijaldemokratske partije koji je na stranicama levičarske štampe ukazivao na opasnost oličenu u nacizmu.⁶ U razdoblju 1930–1933, u listu *Sozialistische Monatshefte* on je objavio više tekstova kritički orijentisanih prema pasivnom držanju socijaldemokrata ali i prema pozivima za stvaranje jedinstvenog Narodnog fronta, smatrajući zajednički nastup sa komunističkom partijom nerealnim.

Pišući pod utiskom uspeha koji je Nacionalsocijalistička partija postigla na izborima 1930, Mirendorf je bio mišljenja da se snaženje nacizma ne može objasniti isključivo razlozima teškog ekonomskog položaja u kojem su se našli široki slojevi nemačkog građanstva. Za razliku od Ernsta Tolera, koji je u ekonomskim teškoćama video osnovni razlog jačanja nacizma i čije su stanovište delili mnogi intelektualci levičarske orijentacije,⁷ Mirendorf je naglašavao da je pored ekonomske depresije na raspoloženje nemačkih birača koji su svoje glasove dali Hitleru uticala opšta atmosfera razočaranja i odsustva poverenja u parlamentarno-demokratski sistem vladavine. Odatle je Mirendorf nacionalsocijalizam definisao kao tipičan socijalni pokret srednjih slojeva nemačkog društva izrazito nacionalistički po svome karakteru, koji okuplja sve antiparlamentarne i antidemokratske snage u Nemačkoj.⁸ U skladu sa tako određenom suštinom nacizma, Mirendorf je smatrao da se on može pobediti jedino posredstvom pozitivno definisanih političkih ciljeva čije bi ostvarenje otklonilo uporište koje nacisti poseduju u nezadovoljnim grupama nemačkog društva. On je ukazao na neophodnost prevazilaženja fizičkih i psiholoških pritisaka kojima su izloženi nemački građani misleći, u prvom redu, na veliku nezaposlenost, ubrzano siromašenje i proletarizaciju srednjih slojeva kao i devastiranu poljoprivredu. Sa druge strane, razlog psiho-

⁴ Todor Kuljić, *Fašizam. Sociološko-istorijska studija*, Beograd 1987, 11–22; M. Burleigh, *n. d.*, 9–10.

⁵ O Mirendorfu videti: Peter Steinbach, *Widerstand gegen den Nationalsozialismus – eine „sozialistische Aktion“?: Zum 100. Geburtstag Carlo Mierendorffs (1897–1943)*, Bonn 1997; Hans Mommsen, *Alternatives to Hitler. German Resistance under the Third Reich*, London 2003, 218–226; M. Burleigh, *n. d.*, 698–700.

⁶ Videti posebno: *Gesicht und Charakter der Nationalsozialistischen Bewegung*, Die Gesellschaft, 7, I (1930), 489–504; *Was ist der Nationalsozialismus*, Neue Blätter für den Sozialismus, 2, 4 (1931), 149–154.

⁷ Ernst Toler (Ernst Toller, 1893–1939), jedan od vođa „republike veća“ u Minhenu 1919, bliski saradnik Kurta Ajznera, jedan od vodećih predstavnika ekspresionizma u nemačkoj književnosti između dva svetska rata. Videti: C. Paul Vincent, *A Historical Dictionary of Germany's Weimar Republic 1918–1933*, Westport, Connecticut, London 1997, 489–490.

⁸ *Überwindung des Nationalsozialismus*, Sozialistische Monatshefte, 16. 3. 1931.

loškom pritisku nalazio je u „ranama zapaljene nacionalne samosvesti“ koje su bile snažno prisutne među nemačkim građanstvom. Odatle je ono bilo suviše osetljivo na celokupan kompleks poraza iz 1918, kako zbog sećanja na sopstvene greške tako i zbog gubitka društvenog prestiža, za koje je delom i samo snosilo odgovornost.

U sklopu analize društvenih i psiholoških činilaca koji su omogućili snaženje nacizma, Mirendorf je smatrao da socijaldemokratija mora da se založi za neposredne i dostižne ciljeve budući da se „nacionalizam ne može nadjačati hipernacionalizmom“. Nasuprot nacističkoj negaciji versajskog poretka, na spoljnopolićkom planu savetovao je približavanje Nemačke i Francuske dok bi se oštrica rasprostranjenih antiparlamentarnih osećanja mogla otupiti jedino posredstvom temeljne reforme demokratskog sistema. Konačno, Mirendorf je bio ubeđen da se opasnost nacizma može otkloniti tako što bi se njegovi sledbenici uključili u tokove demokratskog života budući da, u suprotnom, nacizam ostaje trajna pretnja demokratskom i parlamentarnom polićkom poretku, „vulkan koji može da se aktivira u bilo koje vreme“.⁹

Karl Kaucki (1854–1938), vodeći teoretićar druge Internacionale,¹⁰ delio je Mirendorfovo mišljenje o razlozima snaženja nacizma smatrajući da se njegovi uzroci ne mogu tražiti isključivo u ekonomskoj depresiji već u kompleksu pitanja vezanih za Prvi svetski rat koji je doprineo stvaranju osobene kulture prožete duhom militarizma i ogorćenog nacionalizma. Budući da je Nationalsocijalistićka stranka predstavljala beznačajnu snagu tokom 20-ih godina, Kaucki je, nastojeći da pronikne u fenomen neodoljive privlačnosti nacizma na nemaćke mase, u svetskoj ekonomskoj krizi video neposrednog katalizatora nezadovoljstva širokih slojeva nemaćkog društva. Ovo prvenstveno stoga što je kriza uticala na ogromno povećanje broja ljudi kojima je bila ugrožena osnovna egzistencija a koji su odgovornost za svoj bedan položaj pripisivali demokratskom sistemu. „Poniženi i uvređeni“, oni su verovali da rešenje za njihove narasle teškoće predstavlja odbacivanje parlamentarnog polićkog poretka, koji je bio u suprotnosti sa nemaćkom tradicijom. Ovakva raspoloženja nemaćkih građana, izloženih sve ubrzanim siromašenju, učinila su nacizam sa njegovim izrazitim antiparlamentarnim i antidemokratskim usmerenjem naroćito popularnim. Okolnost da nacistićka partija nije bila kompromitovana učešćem u polićkom sistemu za čije se ukidanje zalagala davala je nacizmu, po mišljenju Kauckog, auru neodoljive privlačnosti. Ovo tim pre zbog činjenice da se nacizam obraćao kako seljacima, sitnim trgovcima i zanatlijama, činovnicima i najamnim radnicima tako i intelektualcima i umetnicima. Sa druge strane, funkcionalizaciju raširenih antisemitskih osećanja od strane nacistićkog pokreta u skladu sa njegovim propagandnim ciljevima, Kaucki je smatrao oblikom podilaženja „najsebićnijim filistarskim porivima“ nemaćkih građana koji su se našli na udaru ekonomske krize. Pojavu i snaženje nacizma objašnjavao je složenim spletom više povezanih činilaca: nezadovoljstvom teškim ekonomskim prilikama, paralizom parlamenta prouzrokovanom ravnotežom

⁹ Isto.

¹⁰ O Kauckom: Lešek Kolakovski, *Glavni tokovi marksizma*, III, Beograd 1983, 41–75.

snaga između društvenih klasa i političkih stranaka, opštom atmosferom razočaranja, rasprostranjenog uverenja u svemoć nasilja, nezainteresovanošću velikog dela stanovništva za ekonomska i društvena pitanja. Izostankom energične državne intervencije u sferi narušenih ekonomskih odnosa i zajedničkim delovanjem navedenih faktora, uvođenju diktature kao sredstva spasenja nacije bila je obezbeđena široka podrška javnosti.¹¹

Drugi korpus pitanja koji je omogućio jačanje nacizma Kaucki je vezivao za ishod Prvog svetskog rata i Versajski mirovni ugovor, u prvom redu za odredbu o razoružanju Nemačke. Kako princip razoružanja nije postao opšti princip međunarodne politike već je bio primenjen isključivo na Nemačku, Kaucki je smatrao da je time propuštena prilika za preuređenje odnosa u Evropi na novim osnovama i postizanje trajnog mira i ekonomske stabilnosti. Proglasivši Nemačku jedinim krivcem za otpočinjanje svetskog sukoba, Versajski mirovni ugovor je podstakao novi izvor nezadovoljstva. Nepravedne odluke „versajskog diktata“ osnažile su ranije nacionalističke sentimente, posebno među pripadnicima otpuštenog vojničkog kadra koji je bio neposredno pogođen odredbom o razoružanju. Ova revanšistička društvena grupa, usmerena neprijateljski prema parlamentarizmu i demokratiji, tražeći načina da se politički izrazi, od sredine 20-ih godina našla se gotovo u celosti ujedinjena pod Hitlerovim vođstvom. Borbeni militantni duh ratnih veterana i oficira dao je nov podsticaj nacizmu, unoseći dinamizam u vidu svojevrstne politike brutalnosti i nasilja.¹²

Raspravljajući o metodima i ciljevima borbe protiv fašizma, Kaucki je bio mišljenja da nije ispravno a priori odbacivati svaki oblik diktature budući da ona može korisno da posluži u suprotstavljanju fašizmu. Osnovno pitanje za nje ga je, ipak, predstavljala dilema: da li se protiv fašizma treba boriti radi uspostavljanja demokratskog poretka ili „marksističke“ diktature? Kaucki se zalagao za ostvarenje socijalističkih i revolucionarnih ciljeva koji su nametali odgovarajuće metode borbe protiv fašizma. Ukazivao je na činjenicu da socijalistička partija koja nije u stanju da osvoji većinu glasova na parlamentarnim izborim. Shodno tome, nije sposobna da povede većinu naroda u generalni štrajk ili oružanu borbu budući da „put sile zahteva od proletarijata daleko veće žrtve nego put demokratije“. Odatle je Kaucki zaključivao da odbrana demokratije od nacionalsocijalizma predstavlja neposredan interes proletarijata budući da su opšte pravo glasa, sloboda štampe, okupljanja i udruživanja pretpostavke ekonomskog oslobađanja proletarijata.¹³

Na važnost borbe protiv opasnosti oličene u nacizmu upozoravao je i Lion Fojhtvanger (1884–1958), istaknuti nemački književnik jevrejskog porekla.¹⁴ U članku *Kako se borimo protiv Trećeg rajha?*, objavljenom dve godine

¹¹ *Einige Ursachen und Wirkung des deutschen Nationalsozialismus*, Der Kampf: Sozialdemokratische Monatschrift, Juni, 1933.

¹² *Isto.*

¹³ Karl Kautsky, *Neue Programme. Eine kritische Untersuchung*, Wien, Leipzig 1933, 30–39.

¹⁴ Fojhtvanger (Lion Feuchtvanger) prepoznao je još početkom 20-ih godina opasnost od nacizma na šta je skretao pažnju u brojnim angažovanim tekstovima. Kao Jevrej i jedan od vode-

pre stupanja nacista na vlast, on je ukazao na pogubne posledice koje bi nacistička vladavina imala na nemačku kulturu i umetnost.¹⁵ Levičarskih političkih opredeljenja Fojhtvanger je, vezan poput mnogih drugih nemačkih intelektualaca i umetnika za evropsku humanističku tradiciju, u nacizmu video, pre svega, organizovano varvarstvo. Protivan u svome biću i karakteru logičkom rasuđivanju i svakoj intelektualnosti, nacizam je nastojao da razum zameni strastima podstičući varvarstvo u svim sferama nemačkog društva. Odatle je Fojhtvanger objašnjavao i nipodaštavajući odnos nacizma prema kulturi i umetnosti budući da su one nacionalne tvorevine ljudskog duha. Skretao je pažnju na okolnost da je liberalno građanstvo gotovo bez otpora odstupilo pred nacističkom pretnjom prihvatajući njegove ideološke stavove o „zdravoj nemačkoj kulturi“, što je za posledicu imalo duhovnu neslobodu kakva nije postojala u Nemačkoj prethodnih 100 godina. Fojhtvanger nije imao nedoumica u pogledu sudbine nemačke umetnosti u slučaju uspostavljanja Trećeg rajha, proričući njeno uništenje kao i masovan odlazak nemačkih umetnika u emigraciju. Stoga je smatrao da je radi pukog opstanka nemačke umetnosti nužno da svi intelektualci, „dušom i telom i svim svojim sposobnostima“, stupe u borbu protiv nacističkog Trećeg rajha budući da bi on znao „iskorenjivanje nauke, umetnosti i intelekta“.¹⁶

Posle ogromnog uspeha nacističke partije na septembarskim izborima 1930. poznati književnik Tomas Man (1875–1955), zabrinut zbog razvoja situacije u Nemačkoj, pozvao je sunarodnike na razboritost.¹⁷ Smatrao je da uzroke popularnosti nacista treba tražiti u nepravdi koja je naneta Nemačkoj ponižavajućim odredbama Versajskog mira i u nizu nacionalnih problema koji su iz toga proistekli: preseljavanja stanovništva na Istoku, sistem neumerenih ratnih reparacija, oduzimanje Sarske oblasti, nezadovoljavajući položaj nemačkih manjina u inostranstvu. Jednom rečju, velika nemačka nacija koja zauzima središnje mesto u Evropi bila je izvrnuta nacionalnom poniženju što se odrazilo na kolektivno stanje duhova. Man je, pri tome, bio svestan učinka ekonomske depresije koja je dodatno pojačala atmosferu opšteg nezadovoljstva.

Man je kritički ocenio prikladnost političkog sistema Vajmarske republike tradicijama i karakteru nemačke nacije. Reflektujući u svojim razmišljanjima opšte nezadovoljstvo liberalno-demokratskim političkim poretkom koji je Nemačkoj bio nametnut od strane zapadnih sila – pobednica posle Prvog svetskog rata, Man je, ipak, smatrao da sve dok nemački narod ne iznađe prihvatljiviji oblik vladavine, on mora da ostane veran demokratiji i parlamentarizmu. Ovo prvenstveno stoga što je delio ubeđenje da komunizam i fašizam ne predstavljaju

ćih intelektualaca koji su se beskompromisno suprotstavljali nacizmu on je već krajem 1932. bio primoran da napusti Nemačku i ode u emigraciju u kojoj je ostao do kraja života. Umro je u Los Anđelesu 1958. O Fojhtvangeru videti: Hans Wagener, *Lion Feuchtwanger*, Berlin 1996.

¹⁵ *Wie kämpfen wir gegen ein Drittes Reich?*, Welt am Abend, 21. Januar 1931.

¹⁶ Isto. Preštampano u: Anton Kaes, Martin Jay, Edward Dimendberg (eds.), *The Weimar Republic Sourcebook*, 167. O odnosu nemačkih intelektualaca prema nacizmu videti: Alaster Hamilton, *Fašizam i intelektualci 1919–1945*, Beograd 1978, 127–218.

¹⁷ *Deutsche Ansprache: ein Appell an die Vernunft*, Thomas Mann, Gesammelte Werke, vol. XIII, Frankfurt am Main 1960, 873–877.

alternativu demokratsko-liberalnom uređenju već su u još izrazitijoj meri strani nemačkom državno-pravnom iskustvu. Posebnu zanimljivost Manovog političkog mišljenja predstavlja činjenica da je on snaženje nacionalsocijalizma, u skladu sa svojim filozofskim pogledima, sagledavao u kontekstu kraja epohe prosvetljenosti obeležene verom u velike ideje slobode, jednakosti i neograničenog progressa čovečanstva utemeljenog u ljudskom razumu. Nasuprot tome, uočavajući znakove krize i dekadencije, Man je ukazivao na povratak i snaženje iracionalnih, htonskih i misterioznih motiva u evropskoj kulturi.¹⁸ Smatrajući da čovečanstvo, uprkos snažnom razvoju nauke i tehnike, iznova zapada u „romantično varvarstvo“,¹⁹ u nacističkoj ideologiji video je novi oblik etničke religije usmerene ka negaciji humanizma kao jedne od temeljnih vrednosti zapadne kulture.²⁰

Teodor Hojs (1884–1963), političar liberalnih pogleda i potonji prvi predsednik SR Nemačke, takođe je smatrao nacizam krajnje opasnom pojavom u nemačkom društvu.²¹ Ukazivao je na dva različita aspekta nacizma koji su ga činili naročitim fenomenom u političkom životu Vajmarske republike. Reč je o dvojstvu i međusobnom prožimanju krajnje racionalnog i potpunog iracionalnog elementa u nacističkoj ideologiji koji su, prema Hojsovom mišljenju, imali izvoriste u ličnosti Adolfa Hitlera. Razmatrajući „birokratski romantizam“ nacističkog pokreta, Hojs je uočio nekoliko romantičnih odlika rasprostranjenog „mita o fireru“. Među njima, po važnosti, isticali su se privrženost nacističkih sledbenika Hitleru i vera u izuzetnost njegove ličnosti zarad koje je postojala spremnost da se podnesu lične žrtve. Hojs nije imao dilema u pogledu besprekorne veštine kojom su nacistički lideri, pre svih Hitler, manipulisali osećanjima i iracionalnim porivima sledbenika.

Mimo manifestne strane nacističkog pokreta obeležene afektivnim javnim nastupima, pozivanjima na sudbinu i providenje, paralelno je delovala duboko racionalna stranačka organizacija ustrojena po strogom hijerarhijskom principu u kojoj su odluke donošene posle pažljivih analiza i sa hladnom proračunatošću. U tom smislu, Hojs je nacizam razumevao kao suštinski izdanak moderne epohe poredeći ga po unutrašnjem ustrojstvu sa funkcionisanjem velikih savremenih preduzeća u kojima je princip racionalnosti doveden do vrhunca. Kao specifičnu odliku nacističkog pokreta on je prepoznao vrhovnu ulogu firera koji je u

¹⁸ Isto.

¹⁹ Man je, pored ostalog, govorio o „eksplozivnoj starovekovnosti“ (*explodierender Altertümlichkeit*) kao obeležju savremenog doba. Navedeno prema: Joachim Fest, *Hitler. Eine Biographie*, Berlin 2006, 162.

²⁰ Петро Слијепчевић, *Погледи Томаса Мана*, *Летопис МС*, 345 (1936), 282–285. Nakon nacističkog stupanja na vlast, Man je napustio Nemačku da bi se u nju vratio tek po okončanju svetskog sukoba. Tokom godina izgnanstva uporno se suprotstavljao nacističkom režimu i njegovom neprikosnovenom vođi Adolfu Hitleru aktivno pomažući antinacističke snage. O Tomasu Manu i njegovim političkim pogledima videti: Andrej Mitrović, *Istorijsko u Čarobnom bregu. Pokušaj interdisciplinarnog ogleđa*, Beograd 1977, posebno napomena 8 i navedena literatura, kao i Harry Pross, *On Thomas Mann's Political Career*, *Journal of Contemporary History*, Vol. 2, No. 2 (1967), 65–80.

²¹ O Hojsu videti: Modris Eksteins, *Theodor Heuss und die Weimarer Republik. Ein Beitrag zur Geschichte des deutschen Liberalismus*, Stuttgart 1969; Jürgen C. Heß, *Theodor Heuss vor 1933. Ein Beitrag zur Geschichte des demokratischen Denkens in Deutschland*, Stuttgart 1973.

svojim rukama koncentrisao apsolutnu vlast unutar svoje partijske organizacije. Odbacivao je, međutim, kao neosnovan stav prema kome idealizam firerovih sledbenika predstavlja novinu, to jest ono što nacizam čini jedinstvenim.

Hojs je smatrao da nacizam nije stvorio nikakav novi etos već je samo jasno artikulisao skup ideja koje su od ranije postojale u nemačkom društvu, dok je njihovo širenje neviđenom brzinom bilo omogućeno organizacijom partije koja je počivala na velikom broju lica profesionalno angažovanih na radu u nacističkoj stranci. Upravo je masovnost profesionalnog partijskog kadra, isticao je Hojs, predstavljala posebnost nacionalsocijalističkog pokreta. Za razliku od drugih masovnih partija savremenog doba, posebnu odliku nacizma koja, istovremeno, objašnjava i njegovu izrazitu efikasnost, predstavlja podređenost svih stranačkih organa i funkcionera volji neprikosnovenog vođe. Odatle je Hojs sa pravom ocenio da je u ličnosti Adolfa Hitlera bila koncentrisana apsolutna vlast nacističke partije.²²

Odnos nacizma prema hrišćanstvu izazivao je posebnu pažnju katoličkih krugova u Nemačkoj. Kritiku nacionalsocijalizma sa tradicionalnog katoličkog stanovišta iznosio je u brojnim tekstovima Fric Gerlih (1883–1934), urednik minenskog lista *Münchener Neueste Nachrichten*. Sa desničarskih pozicije tzv. *völkisch* ideologije tokom 20-ih godina, Gerlih je evoluirao u gorljivog protivnika modernih *-izama* suprotstavljajući se na stranicama svoga lista *Der gerade Weg* nacionalsocijalizmu, komunizmu i antisemitizmu. Zbog svojih stavova Gerlih je posle nacističkog preuzimanja vlasti odveden u logor Dahau, da bi u „noći dugih noževa“ 30. juna 1934. bio ubijen.²³

Središnje mesto u Gerlihovoj kritici nacizma pripalo je njegovoj izrazitoj antihrišćanskoj orijentaciji i rasprostranjenim stavovima većeg dela nemačke političke desnice da se Hitler u svojim ambicijama može zaustaviti time što bi mu se dao deo vlasti. U članku *Huškač, zločinac i duševni bolesnik*,²⁴ koji je posvetio analizi nacističkog vođstva i njegove štampe, Gerlih je upozoravao da ustupci Hitleru i nacističkoj partiji samo povećavaju njegovu megalomaniju. Istovremeno, odbacio je stanovište prema kome bi se nacistički pokret mogao politički „vaspitati“ time što bi mu se omogućilo da snosi deo odgovornosti u vođenju državne politike. Svoj kategorički stav Gerlih je temeljio na proceni da nacionalsocijalističko vođstvo sa Hitlerom na čelu predstavlja zajednicu „podstrekača masovne histerije“ koja je usmerena isključivo na borbu za osvajanje vlasti a ne na rešavanje teškoća u nemačkom društvu. Bio je svestan da nacisti, kritikujući nemačku vladu, ne nude ništa izuzev praznih obećanja obilato se služeći meto-

²² Theodor Heuss, *Hitlers Weg: Eine historisch-politische Studie über den Nationalsozialismus*, Stuttgart 1932 (2. Auflage, Stuttgart, 1968), 117–121.

²³ O Gerlihu vidi: Michael Schäfer, *Fritz Gerlich 1883–1934: Publizistik als Auseinandersetzung mit den „politischen Religionen“ des 20. Jahrhunderts*, München 2003; Augustin Niedermeier, *Ein Kämpfer für Wahrheit und Recht. Fritz Gerlich – Ein Katholischer Widerstandskämpfer*, St. Ottilien: EOS-Verl., 1995, *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, XXII, Nordhausen 2003, 394–409.

²⁴ *Hetzer, Verbrecher und Geistesverwirrte*, *Der gerade Weg*. Deutsche Zeitung für Wahrheit und Recht, 14. Februar 1932.

dom političke demagogije. Krajnjim, iako prikrivenim, ciljem nacista Gerlih je smatrao uspostavljanje diktatorskog režima upozoravajući na okolnost da među njima ne postoji istinsko interesovanje za vrednosti oličene u nemačkoj domovini, naciji i humanosti. Odsustvo bilo kakvih uverenja davalo je, iz Gerlihove perspektive, osnovno određenje nacističkom pokretu – jedino načelo kojim su se Hitler i njegovi saradnici rukovodili bilo je osvajanje vlasti po svaku cenu.

Katolički sveštenik Ingbert Nab (1885–1935),²⁵ bliski Gerlihov saradnik i istomišljenik, u svojoj kritici nacizma u prvom redu je isticao nespojivost nacističkog pogleda na svet sa temeljnim principima hrišćanstva. Nab je iz tih razloga posvećivao veliku pažnju ideologiji nacističkog pokreta. U članku *Treći rajh je stigao!*²⁶ upozorio je na značaj i dalekosežnost promena koje su zahvatile nemačko društvo. Pišući neposredno pod utiskom obrazovanja Papenovog kabineta 1. juna 1932, Nab je smatrao da nije reč o pukoj smeni vlada, uobičajenoj u zemljama sa stabilnim parlamentarnim poretkom, već da je na delu „temeljno nova koncepcija države“ koja će nužno završiti u kolapsu. Ovo prvenstveno stoga što je procenjivao da nemački građanski političari previđaju suštinu nacističkog pokreta koji nema nameru da koriguje ustav Vajmarske republike već, naprotiv, ima cilj da uspostavi potpuno drugačije odnose, u skladu sa idejama koje je Hitler izneo u svojoj programskoj knjizi *Mein Kampf*. Stoga je Nab oštricu kritike usmerio prema samozadovoljstvu političara iz građanskih stranka koji su bez osnova delili ubeđenje da se pregovori sa Hitlerom mogu voditi na istovetan način kao i sa vođama drugih partija. Smatrao je takođe neutemeljenom pretpostavku da bi se nacisti mogli zadovoljiti implementacijom pojedinih delova svoga partijskog programa. Ovakvo stanovište Nab je ocenio naivnim budući da je bio uveren da se Hitler rukovodi isključivo neutaživom željom za vlašću, ne uzimajući u obzir prethodno istorijsko iskustvo kao ni sklonosti i interese nemačkog naroda.

Nab je, sasvim opravdano, ukazivao na opasnost koja pretila opstanku parlamentarnog političkog sistema u slučaju nacističkog stupanja na vlast. Predviđajući da će parlament i političke stranke biti odstranjeni iz političkog života, delio je uverenje da u tom slučaju neminovno sledi reorganizovanje nemačke države na principima korporativnog društveno-političkog sistema. Iako je u Papenovoj vladi zapažao sklonost ka menjanju ustavnog poretka, Nab je bio svestan da su namere konzervativnog „kabineta barona“ suštinski drukčije od Hitlerovih – dok su prvi težili ponovnom uspostavljanju pojedinih elemenata iz državno-pravne tradicije nemačkog carstva, Hitler i njegovi sledbenici su pripremali „nacističku revoluciju“.

Nastojeći da odgovori na pitanje da li nemački katolici imaju interesa od potencijalne rekonstrukcije nemačke države na osnovama nacističke ideologije Nab je, u prvom redu, savetovao opreznost. Ne odbacujući unapred svaku mogućnost promene, on je kao uslov za prihvatanje društvenih i političkih reformi isticao neophodnost njihove usklađenosti sa temeljnim načelima hrišćanske reli-

²⁵ O Habu videti: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, VI, Herzberg 1993, 421–422.

²⁶ *Das Dritte Reich ist da!*, Der gerade Weg. Deutsche Zeitung für Wahrheit und Recht, 19. Juni 1932.

gije. Nab, međutim, nije gajio iluzije u odnosu na prirodu i istinske namere nacističkog pokreta – imajući u vidu njegov negativan odnos prema papstvu i Rimu kao i ekstremni rasizam, nacizam je, u prvom redu, smatrao skupom ideja koje su izrazito suprotstavljene hrišćanstvu. Obnova nemačke države pod nacističkim vođstvom nije moguća budući da ona može da ima za posledicu isključivo podvr-gavanje nemačkog naroda starateljstvu nacističke partije i njenog vođe, smatrao je Nab.²⁷

Jednu od najsuptilnijih analiza nacističkog poimanja hrišćanske religije dao je Alfons Vild u delu *Hitler i hrišćanstvo*.²⁸ On je ukazao na ideju rasne ne-jednakosti koja predstavlja pozadinu Hitlerovog učenja o neprikosnovenom pravu arijevske rase. Odbacujući rat kao sredstvo razrešavanja sporova između drža-va budući da je suprotan doktrini Rimokatoličke crkve, Vild je podsećao da svaki narod ima obavezu da brani svoja prava ali nema prava da poseže za imovinom svojih suseda. Pri tome, imao je na umu Hitlerove ideje o osvajanju *životnog pro-stora* na račun drugih naroda, ukazujući na odsustvo bilo kakvog prava, izuzev prava pobjednika, u njegovim planovima.²⁹

Rasizam Hitlera i njegovih sledbenika otkrivao je pagansku suštinu naci-onalsocijalizma na kojoj je počivala njegova praktična politička delatnost. Vild je ozbiljnom deformacijom i krivotvorenjem istine smatrao transformaciju ljubavi prema otadžbini u idolatrijsko obožavanje sopstvene nacije. Ukazivao je na snažne podele u nemačkom narodu koje je prouzrokovao nacizam, a posebno na nedopustivo poistovećivanje nacističke partije sa domovinom koje za posledicu ima snaženje partijskog fanatizma. Vild je uočio i motive koje je nacizam preuzeo od hrišćanstva: nepromenljivost i univerzalnost crkvenih dogmi zamenjena je vrhun-skim autoritetom partijskog programa. Budući da je svaki segment ljudskog živo-ta sa nacističkog stanovišta bio podređen principu rase Vild je, nasuprot pokušaji-ma stvaranja nemačkog „pozitivnog hrišćanstva“,³⁰ smatrao da je Hitlerova ideo-logija nespojiva sa hrišćanstvom budući da predstavlja „jevanđelje rase koje ne nagaoveštava mir i pravdu već nasilje i mržnju“.³¹

Kritiku nacizma sa stanovišta protestantizma izneo je Paul Tilih (1886–1965), jedan od najuticajnijih nemačkih protestantskih teologa u prvoj polovini 20. veka.³² U *Deset teza* objavljenih 1932. godine, Tilih je pregnantno izrazio nespojivost nacizma sa protestantskim učenjem upozoravajući na zabrinjavajuću bliskost protestantskih crkava u Nemačkoj sa nacističkom partijom. U prvom re-du, on je nedvosmisleno istakao da se protestantizam koji je otvoren prema naci-onalizmu i koji odbacuje socijalizam nalazi na samoj granici da izda svoju božan-sku misiju na zemlji, potčinjavajući se, istovremeno, „pobedničkim silama i nji-

²⁷ *Isto*.

²⁸ Alfons Wild, *Hitler und Christentum*, Augsburg 1931.

²⁹ *Isto*, 17–20.

³⁰ O „pozitivnom hrišćanstvu“ videti: Richard Steigmann-Gall, *The Holy Reich. Nazi Conceptions of Christianity 1919–1945*, Cambridge University Press 2003, 13–50.

³¹ A. Wild, *n. d.*, 46.

³² O Tilihu videti: *Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, XII, Herzberg 1997, 85–123.

hovoj demoniji kao što je to činio mnogo puta u svojoj istoriji“³³. Tilih je smatrao da protestantizam, u meri u kojoj posredstvom učenja o božanskom poretku i stvaranju opravdava nacionalizam i ideologije krvi i rase, žrtvuje svoje sveto utemeljenje u korist novog paganstva. Na socijalno-političkoj ravni, podržavajući kapitalističko-feudalni oblik dominacije čijoj zaštiti služi nacizam, božanski autoritet crkve pomaže produžavanju klasne borbe. Na taj način, protestantizam izdaje svoju svetu poruku svedočenja protiv nasilja i zalaganja za pravednost kao principa sveukupnog društvenog poretka. Stoga se protestantizam mora suprotstaviti paganskom nacizmu i potvrditi da su kategorije poput rase, nacije i političke vlasti podređene vrhovnom autoritetu Božije reči.

Tilih nije imao nedoumica u pogledu sudbine protestantizma u slučaju da nastavi da daje podršku nacionalsocijalizmu. Svestan uticaja koji je ta partija imala na Evangeličku crkvu u Nemačkoj, Tilih je pozivao na raskidanje ideoloških i političkih veza sa nacizmom. Službene izjave crkvenih vlasti o političkoj neutralnosti verskih organizacija smatrao je ništavnim, budući da su one istovremeno sprovodile represivne mere protiv sveštenika socijalističkih ubeđenja kao i onih koji su dosledno istupali protiv novog paganstva. Tilih je insistirao na stavu da protestantizam, u skladu sa svojom hrišćanskom suštinom, mora dopustiti vernicima da, shodno svojim opredeljenjima, pripadaju političkim partijama pa čak i strankama koje su protivne protestantskom učenju. Ovo prvenstveno kako bi se grupe spremne na kompromis sa nacizmom upoznale sa njegovom istinskom demonskom prirodom. U suprotnom, Tilih je upozoravao da, otvoren ili prikriiven, savez protestantskih crkava sa nacističkom partijom radi suzbijanja socijalizma i borbe protiv katoličanstva mora u budućnosti dovesti do uništenja protestantizma u Nemačkoj.³³

Konzervativac i nacionalista tradicionalnih antidemokratskih ubeđenja, Evald fon Klajst-Šmencin (1890–1945), bio je nepokolebljiv protivnik nacionalsocijalizma od njegove pojave u javnom životu Nemačke.³⁴ Za razliku od većine konzervativaca okupljenih u Nemačkoj nacionalnoj narodnoj stranci, on je bio svestan da nacizam predstavlja suštinski moderan pokret usmeren protiv svih konzervativnih vrednosti. Uoči dolaska nacista na vlast objavio je delo u kome je upozoravao na opasnosti koje prete Nemačkoj od strane Hitlera i njegovog pokreta.³⁵ Analizirajući različite aspekte nacionalsocijalističke ideologije uočio je da se nacistička partija u javnom životu pojavljuje kao surogat za tradicionalne vrednosti nemačkog društva. Okupljajući široke krugove pristalica, ona je postala ekvivalent nemačkoj naciji pri čemu je vernost otadžbini zamenjena slepom lojalnošću prema partiji. Posebnu zabrinutost Klajst-Šmencina pobuđivalo je nekoliko političkih motiva u nacističkoj demagogiji, u prvom redu poricanje neprikosnovenosti privatnog vlasništva, odbacivanje religije i monarhije te rastuća netole-

³³ *Zehn Thesen*, in: Leopold Klotz (hrsg.), *Die Kirche und das Dritte Reich. Fragen und Forderungen deutscher Theologen*, Gotha 1932, 126–128. Preštampano u: A. Kaes, M. Jay, E. Dirmendberg (eds.), *n. d.*, 171–172.

³⁴ O Klajst-Šmencinu videti: Bodo Scheurig, *Ewald von Kleist-Schmenzin: Ein Konservativer gegen Hitler*, Hamburg 1968.

³⁵ Ewald von Kleist-Schmenzin, *Der Nationalsozialismus: Eine Gefahr*, Berlin 1932.

rancija kao posledica snaženja vere u spasenje nemačke nacije pomoću Hitlera i njegove partije. Prihvatajući nacizam, njegove pristalice su gubile vezu sa svojim korenima čime su predstavljale opasnost po budućnost Nemačke. Kritički se odnoseći kako prema nacistima tako i prema levičarima, Klajst-Šmencin je smatrao većom opasnošću prve budući da je njihova aktivnost bila usmerena ka razaranju temelja na kojima počiva civilizovan politički život. U tom smislu, jačanje uticaja socijaldemokrata i komunista objašnjavao je razornim delovanjem nacionalsocijalizma.

Razmatrajući idejne razlike između konzervativizma i nacionalsocijalizma, Klajst-Šmencin je ukazivao na važnost religije na kojoj, iz konzervativne perspektive, mora da počiva celokupan javni život. Nasuprot tome, vera je predstavljala irelevantan pojam u nacističkom *Weltanschauung*-u snažno prožetom materijalizmom koji je, po svojoj prirodi, nespojiv sa hrišćanskim vrednostima. Iz tih razloga Klajst-Šmencin je odbacivao nacističku koncepciju države koja je, insistirajući na čistoti rase, zanemarivala duhovni razvitak nacije. Ključnom razlikom između dve ideologije smatrao je suprotstavljeno poimanje nacije: za razliku od nacističke koncepcije, nacija iz konzervativne perspektive ne predstavlja sama po sebi vrhovnu vrednost već je Božija volja ta koja ljude obavezuje da žive i deluju u interesu svoga naroda. Sa konzervativnog stanovišta Klajst-Šmencin je kritikovao i neprihvatljiv odnos nacionalsocijalizma prema porodici smatrajući je temeljem nemačkog društva i upozoravajući, pri tome, na izrazito antimonarhijski stav Hitlera i njegovih sledbenika.

Uzroke snaženju nacizma Klajst-Šmencin je nalazio u psihološkim osobenostima širokih slojeva nemačkog društva, obeleženih razočaranjem i strahom pred neizvesnom budućnošću. Svestan opasnosti od hitlerizma, on je istomišljenicima iz svoga konzervativnog okruženja predlagao neodložnu i energičnu akciju procenjujući sa zadivljujućom preciznošću da će nacionalsocijalistička vladavina neizostavno završiti u porazu i sveopštem haosu.³⁶

Herman Raušning (1887–1982), intelektualac konzervativnih pogleda i nacionalsocijalističke orijentacije, predsednik Senata u Dancigu (1933–34) i član Nacionalsocijalističke partije, posle sukoba sa stranačkim rukovodstvom otišao je 1936. u emigraciju.³⁷ U knjizi *Revolucija destrukcije u Nemačkoj*,³⁸ objavljenoj 1939. u Velikoj Britaniji, Raušning je, upozoravajući na posledice eventualne nacističke pobeđe u ratu, ukazao na dinamički aspekt i destruktivnu snagu nacionalsocijalizma. Analizirajući „nacističku revoluciju“, smatrao je da se iza „nacionalnog buđenja“ i neprestanog pozivanja na poštovanje discipline i poretka jasno uočava suprotan proces koji vodi razaranju svih elemenata državnog i društvenog ustrojstva, dok se iza nacističkih postignuća i energičnosti krije destruktivno iskorišćavanje nenadoknadivih materijalnih, duhovnih i moralnih resursa nemačke države i nacije.

³⁶ Videti: A. Kaes, M. Jay, E. Dimendberg (eds.), *n. d.*, 172–175.

³⁷ O Raušningu videti: Jürgen Hensel, Pia Nordblom (Hrsg.), *Hermann Rauschning. Materialien und Beiträge zu einer politischen Biographie*, Osnabrück 2003.

³⁸ Hermann Rauschning, *Germany's Revolution of Destruction*, London 1939.

Krajnje kritički sagledavajući Hitlerov režim, ocenjujući ga kao ogoljenu diktaturu, Raušning je u njemu video istinsku „revoluciju destrukcije“ koja se posredstvom neprikrivene sile održava na vlasti. Svestan sopstvene odgovornosti prilikom uspostavljanja nacističke vlasti, naglašavao je neophodnost suprotstavljanja „najvećoj izdaji“ u čitavoj ljudskoj istoriji. U skladu sa svojim konzervativnim ubeđenjima razloge borbe protiv nacizma pronalazio je prvenstveno u naciji budući da ona, kao i politički poredak koji se na njoj temelji, predstavlja većitu vrednost. Proistekao iz idejnog i istorijskog razvoja evropskog Zapada i njegovih moralnih snaga, nacionalizam za Raušninga jeste oličenje vrhovne vrednosti i temeljni konzervativni princip jedino unutar sistema vrednosti celokupne zapadne civilizacije – mimo nje on postaje sredstvo „destruktivne revolucije“. Sledeći istovetni misaoni hod, smatrao je mogućim da socijalizam ostvari ideje pravедnosti i ravnopravnosti pod uslovom očuvanja zapadnoevropskih vrednosti oličenih u poštovanju zakonitosti i lične slobode pojedinca. Kritikujući stavove savremenika koji su prilikom preuzimanja vlasti od strane nacista verovali da će njihova vladavina biti efemernog karaktera, Raušning je zagovarao suštinsku promenu nemačke politike koja – ponovnim uspostavljanjem pravne jednakosti, ličnih sloboda i opšte bezbednosti – jedino može da osigura budućnost Nemačke. Isključujući mogućnost uspostavljanja legalnog poretka postepenom evolucijom nacističkog režima, smatrao je da nacistička politika utemeljena na „totalnom nihilizmu“ nužno vodi destrukciji svih vrednosti zapadne civilizacije, a time i Nemačke kao njenog sastavnog dela.³⁹

Nastojeći da objasni fenomen nacionalsocijalizma Raušning je ukazivao, s jedne strane, na značaj snažne iracionalnosti kako u njegovoj ideologiji tako i među brojnim ostrašćenim pristalicama, dok je istovremeno naglašavao trezvenost i proračunatost kojom se rukovodi vrh nacističkog režima. Odatle je Raušning nacizam na doktrinarnom nivou sagledavao prvenstveno kao sredstvo vladanja nad nemačkim masama, ističući da elita nacističkog pokreta stoji iznad sopstvenih proklamovanih ideja. Istinski ciljevi nacionalsocijalizma ne korespondiraju sa njegovim programskim načelima – oni su, iako prikriveni, usredsređeni na „potpuno revolucionisanje veštine vladanja i kompletnu vladavinu nad zemljom od strane vođa nacističkog pokreta“. U ostvarenju ovog cilja, nacistička elita se održava na vlasti posredstvom neprestanog snaženja revolucionarne dezintergacije društvenog poretka. Promišljajući ustrojstvo nacističkog sistema vladavine, Raušning je ukazao na delovanje nacističkog vođstva koje se rukovodi racionalnim razlozima usmeravajući i kontrolišući iracionalne porive masa. Jasna distinkcija između elite i mase, latentnih i manifestnih ciljeva pokreta, čini nacionalsocijalizam jedinstvenim. Nacistička vladavina, koju naročito odlikuje cinična i neprincipijelna politika nasilja prema političkim protivnicima, predstavlja novi tip vladavine koji nema istorijskih prethodnika.⁴⁰ Kada je reč o osnovnim idejama pomoću kojih nacistički režim mobilise nemačke mase, Raušning je podsećao da su one bile prisutne u nemačkom javnom diskursu još od vremena vilhelmske

³⁹ *Isto*, XI–XIV.

⁴⁰ *Isto*, 19–21.

Nemačke. Neprijateljstvo prema demokratiji, ekstremni nacionalizam i rasni antisemitizam propagirala su različita desničarska udruženja sa Pangermanskim savezom na čelu. Značaj ovih ideja u političkoj praksi nacističkog režima Raušning je procenjivao prvenstveno sa njihove funkcionalne strane videći u njima, pre svega, sredstvo održavanja neprestanog borbenog karaktera nacističkog pokreta.⁴¹

Značaj krupnog kapitala u stupanju nacista na vlast uočio je Harold Laski (1893–1950), istaknuti engleski ekonomista i jedan od rukovodilaca britanske Laburističke partije.⁴² Za razliku od većine marksističkih teoretičara, Laski nije smatrao da nacizam predstavlja igračku u rukama krupne buržoazije, ukazujući na njegov autonoman karakter. Nacizam je definisao kao „nihilizam bez doktrine“, tvrdeći da sadrži unutrašnje protivrečnosti koje može da razreši jedino u stanju rata. U analizi nacističke politike polazio je od stava da se ona trajno suočavala sa dva osnovna izazova: ogromnom nezaposlenošću i snažnim osećanjem nacionalne frustracije prouzrokovane ishodom Prvog svetskog rata. Ova dva temeljna problema nemačkog društva nisu se mogli rešiti klasičnom ekonomskom formulom liberalnog kapitalizma već jedino putem opsežnog programa javnih radova organizovanih od strane države radi smanjenja nezaposlenosti, dok je spoljna politika bila stavljena u funkciju skretanja pažnje javnosti sa unutrašnjih poteškoća. Laski je smatrao da je novi problem nastao u pribegavanju aktivnoj spoljnoj politici budući da je ona neizbežno zahtevala ponovno naoružavanje Nemačke. Sa druge strane, pribegavanje politici naoružavanja blagotvorno je uticalo na smanjenje nezaposlenosti i posredno doprinelo porastu prestiža nacističkog pokreta – deo izgubljenih sloboda nemačko radništvo kompenzovalo je porastom životnog standarda i iznova stečenim nacionalnim samopouzdanjem.

Da bi se ovako definisani ciljevi ostvarili bila je neophodna snažna intervencija države u ekonomskom životu zemlje. Laski je ocenio da su Nemačka i, u nešto manjoj meri, Italija do 1939. već odbacile sva karakteristična obeležja liberalne kapitalističke ekonomije. Državno usmeravana privreda uspostavila je potpunu kontrolu nad profitima velikih privatnih preduzeća kako bi se nacističkom vođstvu stavila na raspolaganje sredstva neophodna za program naoružavanja, čime se vlast izložila riziku da okrene protiv sebe predstavnike krupnog kapitala. Jedini način da se prevaziđe ova aporija predstavljalo je osvajanje tuđih teritorija. Odatle je rat bio neizbežno ishodište nacističke unutrašnje i spoljne politike. Sa druge strane, zatečene suprotnosti između radništva i industrijalaca fašističko vođstvo u Nemačkoj i Italiji je, pojavljujući se u ulozi arbitra, koristilo radi jačanja svojih pozicija na vlasti. Stanje neprestanog rata, kako je uočio Laski, bilo je neophodno za održanje nacističke vlasti budući da bi se u slučaju povratka na mirnodopsko stanje pažnja javnosti ponovo okrenula unutrašnjim prilikama, ojačalo bi domaće nezadovoljstvo, dok se predstavnici krupnog kapitala više ne bi mogli držati pod partijskom kontrolom.⁴³

⁴¹ *Isto*, 55–57.

⁴² O Haroldu Laskiju videti: Martin Peretz, *Laski Redivivus*, *Journal of Contemporary History*, Vol. 1, No. 2 (1966), 87–101; Carrol Hawkins, *Harold J. Laski: A Preliminary Analysis*, *Political Science Quarterly*, Vol. 65, No. 3 (1950), 376–392.

⁴³ Harold Laski, *Reflections on the Revolution of Our Time*, London 1944, 91–95.

U odnosu na Adolfa Hitlera i njegove ciljeve Laski nije imao dileme – jedina njegova namera bila je destrukcija. Hitlerova misao vodilja bila je oličena u njegovoj mržnji prema civilizaciji u kojoj nije uspeo da se ostvari, tako da je čitav politički sistem koji je stvorio imao isključivo jednu svrhu – da uništi postojeći društveni i ekonomski poredak. Bio je stoga prisiljen da svoju vlast koristi za njeno dalje uvećavanje što ga je načinilo, prema Laskijevim rečima, istinskim „apostolom militarizma“. Stvarajući najveću ratnu mašineriju u svetskoj istoriji Hitler je, istovremeno, postao i njen zatočenik – u slučaju da okonča svoju osvajačku politiku iznova bi se suočio sa problemom masovne nezaposlenosti koja mu je svojevremeno omogućila dolazak na vlast. Prinuden u mirnodopskim uslovima da organizuje život u Nemačkoj na drugačijim principima, rat je za Hitlera bio *conditio sine qua non* očuvanja njegove neograničene vladavine.⁴⁴

Proučavajući savremeno društvo i probleme koji iz njega proističu, Erih From (1900–1980) je ponudio psihološko objašnjenje nastanka nacizma. U delu *Bekstvo od slobode*⁴⁵ odbacio je one pristupe nacizmu koji njegovu suštinu svode na sferu političko-ekonomskih odnosa ili ga objašnjavaju isključivo pomoću psiholoških činilaca, smatrajući da se pojava ove ideologije može objasniti jedino analizom svojevrsne „psihologije nacizma“. From je na toj osnovi nastojao da ukaže na međuzavisnost karakternih odlika sledbenika nacizma i psiholoških osobina ove ideologije.

From je uočio da su se široki slojevi radništva kao i liberalno i katoličko građanstvo najvećim delom negativno ili pomirljivo odnosili prema nacizmu, dok su pripadnici nižih slojeva srednje klase „vatreno pozdravili nacističku ideologiju“. Snažna prijemčivost srednjih slojeva nemačkog društva prema nacističkim idejama imala je koren u nestabilnom ekonomskom položaju, odakle je dolazila neprestana pretnja stagnacije na društvenoj lestvici. Pored ekonomskih, From je podvukao važnost političkih razloga, izdvojivši poraz Nemačke u Prvom svetskom ratu i propast monarhije kao važnih činilaca na kojima je nemačka srednja klasa, u psihološkom pogledu, temeljila svoj identitet. Konačno, društveni prestiž srednje klase bio je u neprestanom opadanju dok je, istovremeno, autoritet porodice kao otelotvorenja tradicionalnih vrednosti sve više gubio značaj. Sadejstvo ovih činilaca imalo je za posledicu *društvenu frustraciju* koja je nacističku ideologiju učinila izuzetno prijemčivom nemačkom sitnom građanstvu iz koga su se regrutovale mase nacističkih simpatizera i aktivista. Premda je bio svestan podrške koju su nacisti uživali u delu nemačkog seljaštva i radništva, From je, ipak, uz opšte osećanje bespomoćnosti, nezadovoljstvo pripadnika srednjih slojeva svojim nestabilnim položajem smatrao osnovnim psihološkim razlogom snaženja nacizma. Ovo prvenstveno stoga što se Hitler pojavio kao „mesija stare srednje klase“, nudeći u nacističkoj ideologiji ono što su nemački malograđani želeli da čuju – zaštitu svoga položaja, vraćanje društvenog ugleda, pristup društvenom bogatstvu, osećaj superiornosti nad ostalim čovečanstvom.⁴⁶

⁴⁴ *Isto*, 102–103.

⁴⁵ Erih From, *Bekstvo od slobode*, Beograd 1978. Delo je prvi put objavljeno 1942. u SAD.

⁴⁶ *Isto*, 182–193.

Erih From je ukazao i na „autoritarni“ tip ličnosti oličene u Adolfu Hitleru, privlačne za delove nemačkog stanovništva koji su imali istovetnu karakternu strukturu. U prvom redu, reč je o istovremenoj naklonosti prema nosiocima moći i mržnji prema nemoćnima, koje su tipične za sadomazohistički karakter. Posredstvom ovog koncepta, From je nastojao da objasni dobar deo političkih akcija Hitlera i njegovih sledbenika – dok je određenu zemlju smatrao snažnom i moćnom Hitler joj se divio, o čemu svedoči njegov odnos prema Velikoj Britaniji. Nasuprot tome, kada bi uočio slabost svog protivnika, u britanskom slučaju posle Minhenskog sporazuma u jesen 1938, on bi ispoljio mržnju i želju za njegovim uništenjem.⁴⁷ Osim sadističkog, From je govorio o mazohističkom aspektu autoritarnog karaktera koji se ogleda u želji za potčinjavanjem snažnijima od sebe kroz potpunu negaciju sopstvene ličnosti, uz istovremeno iskazivanje moći nad podređenim i bespomoćnim bićima. Mazohistički elemenat u nacističkoj ideologiji From je naročito uočavao u Hitlerovom odnosu prema masama sledbenika kojima je upućivao poruke o ličnoj beznačajnosti i o potrebi samožrtvovanja zarad ciljeva koje nameću interesi arijevske rase i nemačke nacije. U celini, From je bio mišljenja da je nacistička ideologija preustrojila nemačko društvo u skladu sa svojom sadomazohističkom prirodom čime je zadovoljila želje dela nemačkog stanovništva čije karakterne odlike odgovaraju autoritarnom tipu ličnosti. Bila je stvorena hijerarhija „u kojoj je svak morao nekom da se potčinjava, a nekim da vlada; čovek na vrhu, vođ, ima nad sobom kao moć u kojoj treba se utopi, sudbinu, istoriju, prirodu“.⁴⁸

⁴⁷ *Isto*, 200–201.

⁴⁸ *Isto*, 205.

ISTORIOGRAFIJA

KOSTA NIKOLIĆ, naučni savetnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

SAVEZNICI, PARTIZANI I ČETNICI U DRUGOM SVETSKOM RATU

Povodom knjige: Heder Vilijams, *Padobranci, patrioti i partizani. Uprava za specijalne operacije u Jugoslaviji 1941–1945*, Nolit–More, Beograd 2009, 331

Problem odnosa „velikih saveznika“ (Sjedinjene Američke Države, Velika Britanija i Sovjetski Savez) prema pokretima otpora u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu predstavlja jedno od najdugotrajnijih, najspornijih i najviše diskutovanih pitanja. Ono je u direktnoj vezi sa problemom „četničke kolaboracije“ i gotovo da se ništa nije promenilo u polaznim stavovima i tumačenjima još od kraja Drugog svetskog rata. Čak i u naučnoj istoriografiji mnogi ratni događaji i dalje su predmet suprotnih tumačenja i na činjeničnom nivou. Centralno mesto u svim analizama predstavlja odgovor na pitanje: da li je uzrok odbacivanja srpskog nacionalnog pokreta otpora u njegovoj „saradnji“ sa osovinskim snagama u Jugoslaviji, ili je u pitanju bila isključivo politička odluka kako bi se održalo jedinstvo u antifašističkoj koaliciji?

Svaka od tri velike sile antifašističke koalicije u svojoj politici prema Jugoslaviji imala je kratkoročne i dugoročne ciljeve. Prvi su se odnosili na pobjedu nad silama Osovine, a drugi na uređenje posleratne Evrope (i sveta). U ostvarivanju prvih saveznici su bili saglasni, a u postizanju drugih znatno su se razlikovali. Posebno su odnosi između Velike Britanije i Sovjetskog Saveza bili na velikoj probi: obe zemlje želele su da pobjedu u ratu iskoriste za uvećanje moći, a težište sukoba interesa moglo je da bude u srednjoj i jugoistočnoj Evropi. Odnosi između ove dve zemlje još više su iskomplikovani kada su se na Balkanu (u Jugoslaviji i Grčkoj) pojavila dva pokreta otpora sa suprotnim ideološkim obeležjem: jedan sa građansko-nacionalnim, a drugi sa revolucionarno-komunističkim.

Ni o jednoj drugoj zemlji koja se borila u Drugom svetskom ratu nije u inostranstvu napisano toliko knjiga, rasprava i sećanja (istoričari, saveznički oficiri, književnici, novinari) kao o Jugoslaviji. Dominantna je anglosaksonska literatura, u kojoj je vremenom došlo do evolucije u pristupu ratu u Jugoslaviji – od ideološkog ka naučnom. Sve do kraja 80-ih godina 20. veka na snazi je bila ona verzija istorije koja je veličala vrline komunističkog pokreta otpora i partizane prikazivala toliko vojno superiornijim da zapadni saveznici nisu imali drugi izbor osim da ih podrže. Tako je kreiran mit da su komunisti uvek želeli da budu neza-

visni od Sovjetskog Saveza i da su bili skloniji patriotizmu a ne komunizmu sovjetskog tipa. Bilo je, naravno, objavljenih svedočenja savezničkih oficira koji su boravili u Jugoslaviji i čije su priče išle u prilog nacionalistima. Te knjige su, međutim, previdane ili zanemarivane na račun prvih i ostale su na društvenoj i naučnoj margini.¹

Tempo je bio različit u SAD od onoga u Britaniji. Odsustvo kritičnosti prema komunističkom pokretu otpora nije proizlazilo samo iz činjenice da su pojedinci lično učestvovali u kreiranju jugoslovenske i srpske politike, već je bilo i posledica podrške Jugoslaviji posle njenog sukoba sa Sovjetskim Savezom 1948. kada je trebalo stvoriti sliku o ispravnosti savezničke, pre svega britanske politike u ratu i njenom tačnom predviđanju budućih događaja. Kada je na kraju Drugog svetskog rata u Srbiji uspostavljena jednopartijska komunistička diktatura, mnogi od onih koji su znatno doprineli takvom ishodu shvatili su da to nije odgovaralo njihovim namerama. Ali, pošto je veoma brzo došlo do sukoba Beograda i Moskve, zapadnim zemljama je izgledalo da je njihova odluka o podršci partizanima bila opravdana. Tako su oni koji su tokom rata podržavali partizane sada mogli da pišu o Jugoslaviji kao o „nezavisnoj komunističkoj državi“.²

Alternativna interpretacija rata u Jugoslaviji na Zapadu saopštena je u punom obimu 1985. u knjizi Nore Belof (Nora Beloff) *Tito's Flawed Legacy*. Ona je „dirnula u osinjak“ jer je ne samo kritikovala britansku podršku Titovom režimu, već je korene te podrške pratila sve do „komunističke zavere“ u kairskom štabu britanske obaveštajne službe. Nora Belof je zaključila kako je britanski premijer Vinston Čerčil bio prevaren da bi preneo podršku sa Mihailovića na Tita. Mihailović je istovremeno prikazan kao tragična figura, jer je bio „izdan“ i „odbačen“ od svojih saveznika. Od novijih radova treba izdvojiti knjigu Simona Treja (Simon Trew) *Britain, Mihailovic and The Chetniks 1941–1942* (1998).

Knjiga Heder Vilijams je njena doktorska disertacija odbranjena na Univerzitetu u Sautemptonu 1994. Objavljena je 2003. u Londonu (*Parachutes, Patriots, and Partisans. The Special Operations Executive and Yugoslavia 1941–1945*), a u Srbiji je prevedena kao *Padobranci, patrioti i partizani. Uprava za specijalne operacije u Jugoslaviji 1941–1945*. Heder Vilijams je uspela da izbegne osnovnu zamku svih istraživača koji su se bavili jugoslovenskim pokretima otpora u Drugom svetskom ratu – njena studija lišena je emotivnog naboja, u njoj nema mitova, zabranjenih tema i ćutanja. Ona je uspešno napravila razliku izme-

¹ Prve su se pojavile knjige britanskog majora Džaspera Rutama (Jasper Rootham) *Miss Fire. The chronicle of a british mission to Mihailovich* (1946) i američkog pukovnika Alberta Sajca (Albert B. Seitz) *Mihailovic – hoax or hero* (1948). Obe knjige su objavljene u Srbiji 2004. (Dž. Rutam, *Pucanj u prazno* i A. Sajc, *Mihailović – prevarant ili heroj?*).

² Najpoznatije su knjige Ficroja Meklina (Fitzroy Maclean) *Eastern Approaches (Istočni pristupi)* i Vilijama Dikina (F. W. D. Deakin) *Embattled Mountain (Bojovna planina)*. Dikinova knjiga je objavljena 1973. u Jugoslaviji, a od Meklinove knjige 1980. objavljen je samo deo – *Rat na Balkanu (Balkan War)*. Od radova koji nisu sledili taj stereotip treba izdvojiti knjige Valtera Roberta (Walter R. Roberts) – *Tito, Mihailović and The Allies* (1973), Lusijena Karčmara (Lucien Karchmar) *Dražo Mihailović and The Rise of The Četnik Movement 1941–1942 (I–II, 1983)*, Matea Milaca (Matteo J. Milazzo) *The Chetnik Movement and The Yugoslav resistance* (1975) i Marka Vilera (Mark C. Wheeler) *Britain and The War for Yugoslavia 1940–1943* (1980).

đu ideologije i nauke i tako je odgovorila na pitanje čemu još jedna knjiga kada se čini da je o radu SOE³ u Jugoslaviji, bar na engleskom jeziku, već sve napisano. I jeste gotovo sve napisano, ali na ličan i predvidiv način. Vilijams smatra da je SOE bila kontroverzna organizacija, a da njena uloga u ratom zahvaćenoj Jugoslaviji još uvek može da razbukta strasti. Autorka je posebno naglasila da je za nju istorija više „sumrak ili zora u čijoj svetlosti pokušavamo, koliko je moguće, da uvidimo istorijske istine i da budemo što pravičniji prema prošlosti i prema učesnicima“.⁴

Knjiga engleske istoričarke pokazuje da je politika Velike Britanije prema Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu doživela potpun poraz. Stavovi vlade u Londonu prema oružanom otporu u Srbiji od početka su bili protivrečni. Na jednoj strani, potcenjivala se odlučnost i sposobnost nemačkih snaga da nemilosrdno i svim sredstvima uguše otpor, a na drugoj, precenjivala se volja i mogućnost naroda da se organizuje za borbu protiv nemačke okupacije. Iz ovih protivrečnosti, već u ranoj fazi nastali su prvi nesporazumi na relaciji sa srpskim rojalistima. Jedan od osnovnih uzroka ležao je u izneverenim nadama: na jednoj strani, očekivana je invazija Balkana, a na drugoj da srpska gerila bude ono što nije mogla: efikasna vojna sila i ravnopravan protivnik nemačkoj vojsci.

Postoji više objašnjenja zašto antiosovinski otpor u Srbiji nije imao očekivane domete. Najvažniji razlog je priroda rata u Srbiji i okupacioni poredak koji je sproveden. Stvoriti stalnu vojsku bilo je nemoguće. Sa snagama koje je imao

³ U junu 1940. Generalštab britanske armije zacrtao je opštu politiku podrške grupama otpora u okupiranoj Evropi. Britansko strateško planiranje nije predviđalo brzu i široku invaziju evropskog kontinenta. Uloga subverzivne delatnosti bila je, po mišljenju vojnih stručnjaka, definisana kao „osnovni kapital“ oslobodilačke ofanzive koja će, kako se predviđalo, doći kao vrhunac rata protiv Osovine. Zato je premijer Vinston Čerčil istog meseca osnovao specijalni, četvrti vid oružanih snaga za vođenje tajnog rata, poznat pod nazivom *Uprava za specijalne operacije* (The Special Operations Executive – SOE) i stavio je pod direktnu kontrolu Hjuja Daltona (Hugh Dalton), ministra za ekonomsko vođenje rata (Ministry of Economic Warfare). Uprava je trebalo da vrši sabotaže protiv Nemaca u okupiranoj Evropi, da podržava i pomaže grupe otpora i prikuplja podatke o neprijateljskim snagama. Takav specijalistički odsek nikada ranije nije stvaran, niti je gerilski rat bio predmet koji je u prošlosti privlačio pažnju britanskih generalštabova. Agenti SOE bili su novinari kojima je profesija omogućavala pokriće za boravak u regionu, kao i inženjeri koji su bili korisni za diverzije. Nedostatak iskustva nadoknađen je, kako ističe V. Dikin, „oduševljenom improvizacijom i optimističkim neshvatanjem teškoća“. Sveobuhvatan plan za Evropu nije postojao i akcija koja je preduzeta na polju tajnog rata bila je delo odanih amatera. Strategija SOE definisana je 19. jula 1940. u memoaru šefova britanskog Glavnog generalštaba, podnesenog premijeru Čerčilu. Kao jedina mogućnost da usamljena Britanija nastavi rat istaknuta je sledeća opcija: „*Jedini način da dođe do sloma Nemačke, bilo bi podsticanje revolta u pobeđenim zemljama. Okupirane teritorije vrlo će se verovatno pokazati kao plodno tlo za ovakve operacije, osobito kad ekonomske prilike počnu slabiti. Stoga mi gledamo na ovaj oblik aktivnosti kao od najveće važnosti*“. (Navedeno prema: Vane Ivanović, *Drugo zvono*, I, Beograd 1995, 205–206). Od leta 1940. Uprava se usredsredila na pripremanje sabotaža i pritiske na određene političke krugove u slučaju da se Jugoslavija pridruži Osovini. Zadaci su bili dosta magloviti i određivani su u skladu sa razvojem organizacije. Od ljudi ubačenih na teren očekivalo se ne samo da obavljaju poslove obaveštajaca nego i da učestvuju u složenim političkim intrigama i ideološkim razmimoilaženjima koja će pocepiti evropske pokrete otpora, u Jugoslaviji najbolnije od svih zemalja.

⁴ Хедер Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани. Управа за специјалне операције у Југославији 1941–1945*, Београд 2009, 15.

na raspolaganju, posebno ako imamo u vidu njihovo naoružanje i opremljenost ostalom ratnom opremom, general Mihailović nije mogao da razmišlja o, recimo, proterivanju Nemaca iz Srbije. Krajnji rezultat rata nikada nije zavisio od stanja na srpskom frontu. Strategija nanošenja sitnih udaraca, uz istovremeno obavljanje priprema za završnu fazu, imala je dubok smisao i vojničku logiku. Mihailović i ljudi oko njega nisu ni mogli da osmisle nešto drugačije. Nasleđena vojna doktrina upućivala je na koncept pokretne gerile i osposobljavanje naroda za mobilizaciju prilikom opšteg ustanka. Posle svih iskušenja koje su Srbi preživeli tokom 1941. svako drugo rešenje bilo je unapred osuđeno na neuspeh.

Drugi razlog koji je opredeljavao Mihailovićevu strategiju proizlazio je iz duboke povezanosti gerile i naroda. Ona je bila dvostruko uslovljena: opštim načelima da ne treba žrtvovati sopstveni narod zarad privremene ratne slave i izazivati nepotrebne žrtve. U pitanju je takođe bila i spremnost srpskog naroda za primanje žrtve, za materijalna odricanja i polaganje života za „Kralja i Otadžbinu“, za slobodu. Tu specifičnu vezu veoma rano su uočile brojne nemačke institucije u Srbiji i od samog početka okupacije, kao najefikasniju meru zaštite od gerile, sprovodile masovne odmazde nad civilima. To je znatno kočilo otpor i sužavalo gerili polje rada.

Ovakva Mihailovićeva strategija dobila je od njegovih suparnika u ratu žig kolaboracije, koji će živeti i dugo posle rata. Ta ocena je, naravno, imala samo propagandni okvir. Ako se pojam „kolaboracije“ definiše kao svesna želja i konkretna aktivnost na uspostavljanju „novog poretka“ u Jugoslaviji pod dominacijom Nemaca kao gospodarske rase onda, svakako, ni Mihailović ni JVUO nisu bili kolaboracionisti. Što se tiče pokreta otpora, u celoj Evropi mogu se naći primeri taktičkog snalaženja u postojećim prilikama kako bi se predahnulo u borbi protiv neprijatelja i našle nove snage u borbi protiv gerilskog suparnika, tamo gde je postojao.⁵

U prve dve ratne godine Mihailović je u potpunosti odgovarao britanskim potrebama: bio je koristan za propagandu kako bi, osim britanske, ohrabrio i javnost unutar nacističke „evropske tvrđave“. Njegova politika izgradnje tajne organizacije imala je smisao. Britanske službe su zato u početku ohrabrivale diverzije a ne oružanu pobunu. Mihailović je, osim toga, shvatan kao „bastion reda i kontinuiteta“ u poređenju sa potencijalnom opasnošću koju je predstavljao komunistički pokret.⁶ Promena je nastupila sredinom 1942, od kada su britansku politiku prema pokretima otpora u Jugoslaviji sve više usmeravali odnosi sa Sovjetskim Savezom. Stalno odlaganje otvaranja drugog fronta u zapadnoj Evropi

⁵ Heder Vilijams o tome piše: „*Britanci koji su imali dovoljno sreće da ne žive pod okupacijom, verovatno nisu mogli da razlikuju kolaboraciju od prilagođavanja. Da je Britanija bila okupirana, ne bi joj manjkalo ni Petena ni Nedića, ali to niko tada nije želeo da prizna. Jedina britanska teritorija koja je bila pod okupacijom bila su ostrva u Lamansu. Primeri kolaboracije njenih stanovnika kasnije su gurnuti pod tepih, kao nepodesni za javnost. Dokumenti Vajthola objavljeni 1. decembra 1992. otkrili su obim saradnje između uprave Džersija i Gernsija i okupatora, kao i činjenicu da nikakav postupak nije pokrenut protiv učesnika*“. (X. Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, 302).

⁶ X. Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, 294.

ostavilo je zapadne saveznike ranjivim pred optužbama Sovjeta za nepošten odnos, jer su oni osećali da u krvavim bitkama na Istočnom frontu nose glavni teret rata. To je na Zapadu proizvelo strah od separatnog mira između Sovjetskog Saveza i Nemačke ukoliko Sovjetima ne bude pruženo nekakvo olakšanje. Nastavljanjem sovjetske propagandne kampanje protiv Mihailovića, Forin ofis i britanska vojska postajali su sve zabrinutiji zbog nesporazuma sa Moskvom oko Jugoslavije.

Forin ofis ni u jednom trenutku nije odustao od obnavljanja Jugoslavije; smatralo se da male države koji bi se pojavile posle rata ne bi bile dovoljno jake da same opstanu. Iako Mihailović nikada nije lično optužen da je, na primer, „veliko-Srbin“, ipak je prihvaćen komunistički koncept obnavljanja Jugoslavije koji je imao dosta sličnosti sa stavovima hrvatskih političara u emigraciji, što je bio jedan od ključnih argumenata britanske politike, jer se verovalo da je predratna Jugoslavija bila samo „proširena Srbija“. U kreiranju takvog mišljenja presudnu ulogu odigrao je Ficroj Meklin. On je neprestano savetovao da je jedini mogući pravac za britansku vladu da bude sa partizanima a ne protiv njih. Velika pomoć koja će biti data Titu obezbediće nastavljanje britanskog uticaja i u posleratnoj Jugoslaviji, u kojoj će sve razlike između jugoslovenskih naroda biti potisnute i prevladane zbog multietničkog karaktera partizanskog pokreta.

U politici odbacivanja Mihailovićeovog pokreta bilo je mnogo tamnih mrlja koje se još uvek ne mogu rekonstruisati u potpunosti. Ipak, izvesne kontradiktornosti su lako uočljive, što naravno ne znači da je postojala klasična zavera, niti da je to imalo presudnu ulogu u britanskoj politici. Najveća optužba protiv srpskih rojalista odnosila se na njihovu navodnu kolaboraciju sa Osovinom, najviše sa Italijanima u Crnoj Gori i NDH. Pukovnik Bejli svedoči da je posle prvih Hadsonovih izveštaja o lokalnoj saradnji četničkih komandanata u Crnoj Gori sa Italijanima, kairski štab SOE odlučio da „zažmuri“ pred takvim pogodbama kad god one budu sklopljene u „dobroj nameri“, odnosno, ako im je krajnji cilj da se Italijani iskoriste kako bi se preko njih došlo do oružja koje će biti upotrebljeno protiv tih istih Italijana kada to jednom naredi saveznička Vrhovna komanda. Čak su i Hadsonu poslate instrukcije u tom smislu.

Britanski servisi ohrabrivali su crnogorske i prekodrinske četnike da sklapaju ograničene sporazume sa italijanskom vojskom iz praktičnih razloga u vremenu kada nije bilo mogućnosti za slanje bilo kakve pomoći. Kako zaključuje H. Vilijams, od saradnje sa Italijanima napravljena je velika igra: „*To je bila beznačajna dvoličnost Britanaca koji su davali zlato Mihailoviću sa izričitom namenom da njime kupuje oružje od Italijana u vreme kada SOE nije bila u mogućnosti da ga sama snabdeva*“.⁷

Da je pitanje Mihailovićeve „kolaboracije“ bilo inicirano, a zatim prikriveno od britanske strane kako bi se upotrebilo u odgovarajućem trenutku, ukazao je i Ralf Stivenson u pismu Orme Sardžentu od 25. februara 1944: „*U vezi sa našim teškoćama sa generalom Mihailovićem, mislim da za Vašu ličnu informaciju treba da Vam saopštim nešto iz lične istorije SOE. Čuo sam od dva nezavisna iz-*

⁷ X. Вилијамс, *Падобранци, патриоти и партизани*, 262.

vora da u svoje vreme, kada SOE nije bio u mogućnosti da mu dostavi bilo kakvo snabdevanje, oni su mu savetovali da načini najbolji mogući aranžman sa Italijanima i dobije oružje iz tog izvora, ako može“.⁸ Stivenson je još naglasio da mu je ovu priču i privatno potvrdio jedan agent SOE. Izrazio je strah da jednoga dana Britanci ne budu suočeni sa javnom izjavom generala Mihailovića „da je za saradnju sa neprijateljem dobio prećutnu saglasnost ili bio čak podstaknut od strane britanskih agenata“. Stoga bi, poručio je Stivenson, možda jedino vredelo „uništiti svaki pisani trag koji možda postoji“.⁹

Kada je promenjena politika prema Mihailoviću, „saradnja“ sa neprijateljem postala je ključni argument za odbacivanje, mada je Antoni Idn sve do septembra 1944. isticao da ne postoji nezavisan dokaz za generalovu „izdaju“.

Da li su pojedini agenti u Kairskom štabu SOE bili samo neskloni „podređivanju hijerarhiji i mandarinskom etosu“ i oduševljeni poredama Crvene armije, ili je u pitanju bilo nešto drugo? Komunistička ćelija u Kairu bila je izuzetno jaka. Njen vodeći čovek, Džejms Klugman, bio je član KP Velike Britanije od 1933. pa sve do smrti 14. septembra 1977, do kada je bio i urednik teorijskog časopisa britanskih komunista *Marxisam today*. Uoči rata bio je i predsednik međunarodne Unije studenata u Parizu koju je finansirala Kominternu. Tri agenta iz ove grupe prebegla su u Sovjetski Savez: Berdžis i Meklin 25. maja 1951, a Kim Filbi 1963. Oni su, zajedno sa Entoni Blantom, poznati kao „špijuni sa Kembriđža“ zato što ih je sovjetska obaveštajna služba regrutovala još na studijama.¹⁰ Bilo je mnogo netačnosti i nepreciznosti u informacijama o Mihailoviću tako da se ne može govoriti o slučajnostima. Osim toga, operativni dnevnik britanskih oficira za vezu kod Mihailovića koji je svakodnevno dostavljan u Kairo, ostajao je sakriven od svih viših instanci, jer je sadržavao precizne podatke o borbama rojalista protiv Nemaca i Bugara u periodu od avgusta do decembra 1943. kada je definitivno prelomljena politika prema Jugoslaviji, a JVUO optuživana za neaktivnost i kolaboraciju.

Uprkos svim raspravama o dugoročnim političkim interesima Velike Britanije koji su podređeni kratkoročnim (vojnim), efekat britanske politike masovne pomoći i javnog priznanja partizana kao savezničke vojske bio je da su partizani krajem 1943. izgubili sve teritorije koje su iznenada dobili posle kapitulacije Italije. Sve do aprila 1945. Nemci su bili u stanju da koriste sve važne saobraćajnice i povukli su svoju vojsku sa Balkana na uredan način. Od trenutka kada su došli do masovnog oružja, partizani su svoje napore usmerili na dva prioriteta: 1) prodiranje na zapad kako bi se zauzeo Trst pre zapadnih saveznika; 2) da se pobeđi u građanskom ratu u Srbiji i uđe u Beograd. Obe ove velike operacije preduzete su tek kada su Nemci otpočeli sa povlačenjem i nisu im nanele veliku štetu. Ujedinjavanje svih pokreta otpora ostvareno je preko širenja i prihvatanja propagandne parole da su partizani jedini patriotski pokret u Jugoslaviji. Svi drugi bili

⁸ Navedeno prema: Jovan Marjanović, *Draža Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Beograd-Zagreb 1979, 219.

⁹ Isto.

¹⁰ Kim Filbi je 1967. proglašen za „heroja Sovjetskog Saveza“. Umro je u Moskvi 1988.

su ili pasivni, ili kolaboracionisti ili otvoreni izdajnici. Tako su znatan deo savezničke pomoći partizani upravo upotrebili za njihovu likvidaciju.

Ficroj Meklin, čovek koji je najviše doprineo promociji Tita i partizana na Zapadu, u februaru 1945. znatno je revidirao svoje ocene o partizanima. Konstatovao je da je još od šumske faze u razvoju partizanskog pokreta bilo jasno da oni grade autoritaran sistem vlasti. Meklin se veoma negativno osvrnuo na vojnu sposobnost NOVJ u završnoj fazi rata: Nemci su uspešno štitili svoju liniju povlačenja. Partizani su nesposobni da spreče nemačko povlačenje i ništa, osim prodora Crvene armije širokih razmera, neće osujetiti nemačke planove. Partizani mogu samo da povremeno uznemiravaju neprijatelja u povlačenju i da osvajaju već napuštene položaje. Meklin se pokajnički osvrnuo i na to kako partizani upravljaju zemljom: neka vrsta reda je uspostavljena, ponekad i brutalnim sredstvima. Partizani poseduju ogromnu energiju i entuzijazam, a stvara se potpuno nov političko-socijalni i privredni sistem. Sistem vlasti je autoritaran, zasnovan na jednoj partiji i koncentraciji celokupne vlasti u rukama jednog čoveka. Glavni oslonac vlasti je tajna policija (OZN-a) koja progona jeretike i neprijatelje naroda: „Kao i obično u takvim sistemima, mnogo se govori o demokratiji i demokratskim institucijama. Partizanska koncepcija demokratije se, međutim, vrlo razlikuje od naše. Na prvom mjestu, apsolutna vlast i dalje pripada jednom čovjeku i jednoj političkoj grupi. Čvrsto je zacrtano da ne može biti legalne političke aktivnosti izvan Narodno-oslobodilačke fronte. Tako ne može biti nikakve prave kritike ni legalne opozicije. Što se tiče glasa biračkog tijela, nema razloga vjerovati da bi izbori, ako se održe, bili slobodni ili da bi, čak i ako budu slobodni, ispali protiv režima. Pod takvim sistemom, vladajuća stranka može se istisnuti jedino revolucionarnim sredstvima“.¹¹

Meklin je primetio da u kulturi i duhovnom životu dominira totalitaran stil. Iako privatno vlasništvo nije ukinuto, svi vlasnici su optuženi za saradnju sa neprijateljem. Komunisti su kontrolisali sva radnička, omladinska i ženska udruženja, a stanovništvo je polako gubilo individualnost. Meklin je na kraju zaključio da Jugosloveni, zbog svoje prošlosti, kulture i ukupnog razvoja, nisu ništa bolje ni zaslužili, jer nisu bili sposobni „vladati u duhu parlamentarne linije britanskog tipa“, pa je komunistički režim, uprkos rušenju svih individualnih vrednosti, imao mnogo više praktičnih vrednosti u odnosu na predratne, a najvažnija je bila – nacionalno jedinstvo. Procenio je da će nova Jugoslavija u svim važnijim političkim pitanjima dobijati uputstva iz Moskve i da treba da predstavlja bedem sovjetske moći. Ali, nacionalna nezavisnost u ovom delu Evrope „ionako predstavlja relativan termin“. Britanija je, stoga, imala samo jedan put: uspostavljanje zadovoljavajućih odnosa sa novim vladarima Jugoslavije i priznavanje njihove vlasti.¹²

Čerčil je 10. marta 1945. razmišljao i o potpunoj reviziji britanske politike prema Jugoslaviji – o prepuštanju „te zemlje njenim vlastitim, odnosno Titovim ili ruskim zamislima“.¹³ Antoni Idn je 18. marta odgovorio premijeru da

¹¹ *Tito-Čerčil. Strogo tajno*, priredio Dušan Biber, Zagreb–Beograd 1981, 459–460.

¹² *Isto*, 465.

¹³ *Isto*, 496.

kompletna promena politike ne bi „bila mudra“, iako Jugoslavija više nije imala dugoročan strateški i politički značaj za Britaniju kao Grčka ili Italija: „*Jugoslavija bi trebala biti neka vrsta neutralnog područja između britanske i ruske sfere uticaja. S obzirom da nam polovični udio u utecaju na jugoslovenske poslove ne pripada kao nešto što se razume samo po sebi, mi se moramo potruditi da ostvarimo stanovit upliv na zbivanja u Jugoslaviji kako bi smo ostvarili protivtežu inače nadmoćnom ruskom uticaju. Moja zamisao je da nastojimo da od Jugoslavije stvorimo što je više moguće neutralno područje, čime ćemo znatno pridoneti zaštiti našeg položaja u Grčkoj kao i, u manjoj meri, u Italiji. Ne vidim na koji bismo način promenu naše politike mogli objasniti Amerikancima. Vlada Sjedinjenih Država nije bila oduševljena našom propartizanskom politikom i uvek smo imali dosta teškoća da ih privolimo da nas nevoljno slede. Zar ćemo im sada, upravo u času kad je sporazum Tito-Šubašić stupio na snagu, morati objašnjavati da se, nakon svega, Tito nije pokazao da je onakav kakav smo se nadali da jeste i da se, kao posledica toga, polako i neopazice izvlačimo iz jugoslovenskih zbivanja? U Jugoslaviji ne postoji neka druga snaga iza koje bismo stali. Ni kralj Petar, ni Mihailović, ni bilo ko drugi nema dovoljnu podršku*“.¹⁴

O pogrešnoj politici Zapada prema Jugoslaviji pisao je 27. septembra 1945. i Harold Šanc, sekretar američke ambasade u Beogradu. Neposredan povod za njegov istup bila je odluka ostataka građanske opozicije (od 20. septembra) da zbog nedostatka osnovnih političkih sloboda ne učestvuje na izborima zakazanim za 11. novembar. Šanc je tvrdio da je mala grupa komunista, podržana iz Moskve, uspela da uspostavi „nemilosrdan i totalitarni policijski režim“ u Jugoslaviji. Za takav razvoj događaja odgovornost su nosile američka, a još više britanska vlada: „*Sveopšti strah preovlađuje u zemlji. Primetan je svuda i u javnom i u privatnom životu. U gradovima režim ima odbore i špijune u svakom bloku i u svakoj zgradi. Protivnici režima žive u stalnom strahu da će ih Ozna uhapsiti i da će kao 'narodni neprijatelji' biti uhapšeni. Sigurni smo da su hiljade izbrisani sa biračkih spiskova jedino zato što oni ili njihovi rođaci nisu pristalice Narodnog fronta. Nema tužnijeg komentara aktuelne situacije nego primedbe ljudi koji su se suprotstavili nacističkoj vojnoj mašini kada je bila na vrhuncu snage da je 'Hitler ipak možda bio u pravu'. Na sve strane se čuje da je, u poređenju sa Oznom, Gestapo bio blaga ustanova*“.¹⁵

Jugoslavija je u Drugom svetskom ratu bila primer toga šta praktično znači ulazak neke zemlje u interesnu sferu Sovjetskog Saveza. Iako je britanski premijer Vinston Čerčil u srpskim nacionalnim krugovima doživljavao kao apsolutno negativna ličnost i najodgovorniji za slom Kraljevine Jugoslavije, vlada u Vašingtonu je još 24. marta 1943. jasno saopštila Vladimiru Ribaru, jugoslovenskom otpravniku poslova, da SAD neće da se mešaju u jugoslovenske unutrašnje probleme i da žele da dođe do ujedinjavanja svih Jugoslovena u borbi protiv Osovine. Osim toga, jugoslovenskom diplomatiji je rečeno da SAD ne žele da se izjaš-

¹⁴ Isto, 496–497.

¹⁵ Navedeno prema: Војислав Павловић, *Од монархије до републике. САД и Југославија 1941–1945*, Београд 1998, 506.

njavaju ni o nagoveštajima da postoje sovjetski planovi za osvajanje Balkana – Sovjetski Savez je, navodno, samo zahtevao teritorije koje su se nalazile u okviru njegovih granica pre nemačkog napada 1941. Svaka diskusija o namerama partizana da u Jugoslaviji uvedu boljševički sistem bila je bespredmetna, jer su SAD već Atlantskom poveljom proklamovale načelo da su slobodni i demokratski izbori jedini način za donošenje političkih odluka.¹⁶

I sporazum Tito-Šubašić inicirala je američka administracija, jer nije želela da zbog Jugoslavije dođe do sukoba Britanije i Sovjetskog Saveza, a i da bi smena vlasti u Jugoslaviji zadržala demokratsku formu. Iz tih razloga, srpski političari u emigraciji nisu mogli da shvate zašto vlada SAD ne reaguje na očigledno nasilje i kršenje svih demokratskih principa za koje se oduvek zalagala. Američka diplomatija nije odobravala osnovu na kojoj je zaključen sporazum Tito-Šubašić, ali nije preduzela nikakve korake da mu se suprotstavi. Iako je postojala javno ispoljena svest o razmerama stradanja Srba u NDH, uvek je naglašavano da to nije prepreka za obnavljanje Jugoslavije na federalnim osnovama. Briga za sudbinu Srba nije bila povod ni za jednu praktičnu intervenciju u njihovu korist.

Položaj u kome se srpski narod našao usled ustaških zverstava u NDH i komunističke revolucije primorao je srpske političare u Londonu na defanzivu i nastojanja da odbrane kako srpski narod, tako i predratni društveni poredak. Svest da od njenih odluka zavisi sudbina srpskog naroda i jugoslovenske države navela je srpsku elitu da sledi politiku koja je bila u raskoraku sa osnovama savezničke koalicije. Braneći Srbe od ustaša i predratni ustavni poredak od komunističke, srpski građanski političari očekivali su da im američka vlada pomogne da sprovedu politiku koja je po etničkoj i ideološkoj osnovi sejala razdor u savezničkoj koaliciji. Hrvatski političari su uspeli da stvore utisak da dosledno prate osnovnu savezničku liniju – da se rat ne vodi samo protiv Nemačke i njenih saveznika, već i za stvaranje novog poretka koji će obezbediti i međunarodni mir ali i stvoriti novi politički poredak. Od saveznika je zato tražena ustavna prekompozicija Jugoslavije u duhu, kako se jednom prilikom izrazio Juraj Krnjević, „podmlađene demokratije“ u kojoj će volja naroda biti presudna.

Sudbina Jugoslavije odlučena je u trouglu odnosa „velikih Saveznika“, a najvažniji je bio globalni sporazum između Sjedinjenih Američkih Država i Sovjetskog Saveza. Nepotrebno je postaviti pitanje da li su jugoslovenski komunisti razumeli njegovu prirodu – oni su samo dosledno sledili uputstva Moskve. Revolucionarna logika pokazala se vrlo delotvornom i u kontaktu sa američkim oficirima: svi su oni izveštavali da se partizani bore. Od iskustva i pronicljivosti pojedinih oficira zavisila je i ocena protiv koga, u kojoj meri i sa kojim ciljem, ali prvi zahtev savezničke koalicije partizani su uvek ispunjavali: oni su se borili ili davali utisak da to čine. Američka vlada svesno je stvorila iluziju da Jugoslavija nije prepuštena Sovjetima, već autonomnom pokretu otpora nejasne političke orijentacije. Kasniji izveštaji koji su svedočili o komunističkom karakteru NOP-a, o jasnoj nameri KPJ da svim sredstvima preuzme vlast u zemlji, o direktnom nepri-

¹⁶ The National Archives Washington, *State Department*. Memorandum o razgovorima Adolfa Berlea, pomoćnika američkog državnog sekretara i V. Ribara, Vašington, 24. mart 1943.

rateljskom odnosu prema SAD, o vladavini terora, o postojanju agresivne mešovine nacionalizma i komunizma, o dokazima da je novi jugoslovenski režim kopija sovjetskog poretka a da je Tito najbolji učenik Moskve, nisu izazvali reakciju američke administracije. Jugoslavija je bila u sovjetskoj interesnoj sferi.¹⁷

Uparedna analiza britanskog i američkog uticaja na rasplet građanskog rata i posleratno uređenje Jugoslavije pokazuje kako je ponekad prividna nezainteresovanost pogubnija i značajnija nego preterano angažovanje. Američki vojni establišment odlučio je da drugi front u Evropi neće biti otvoren preko Balkana, a Ruzvelt je iz ove odluke izveo političke zaključke i prepustio Jugoslaviju Sovjetskom Savezu. U ovim okvirima moraju se sagledavati i Čerčilova nastojanja da sopstvenim umećem utiče na Tita i tako zadrži određeni politički uticaj. Sjedinjene Američke Države imale su i vojnih i političkih mogućnosti da utiču na sudbinu Jugoslavije, a Britanija nije. SAD su vodile isključivo brigu o svojim interesima a ne o proklamovanim načelima spoljne politike. Trebalo je samo sačuvati privid demokratije.¹⁸

¹⁷ В. Павловић, *Од монархије до републике*, 524–525.

¹⁸ *Исто*, 526.

PETAR DRAGIŠIĆ, naučni saradnik
Institut za noviju istoriju Srbije
Beograd, Trg Nikole Pašića 11

NEMAČKI I AUSTRIJSKI MEMOARI O KRIZAMA I RATOVIMA NA PROSTORU BIVŠE JUGOSLAVIJE DEVEDESETIH GODINA 20. VEKA*

Eskalaciju jugoslovenske krize krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. veka pratilo je pojačano interesovanje međunarodnih faktora za događanja u Jugoslaviji. Internacionalizacija jugoslovenske krize podrazumevala je ne samo intenzivno praćenje zbivanja na prostoru bivše Jugoslavije, nego i pokušaje posredovanja i definisanja mogućih rešenja. Međunarodni faktor u jugoslovenskoj drami predstavljale su kako relevantne međunarodne organizacije, tako i pojedine države zainteresovane za način i ishod raspleta jugoslovenske krize. Posebno veliko interesovanje za dramatične procese na Balkanu pokazale su Nemačka i Austrija, čija se uloga tokom 1990-ih godina nije ograničavala na budno praćenje događanja na prostoru bivše Jugoslavije, već je uključivala i značajan uticaj na formiranje međunarodnih stavova prema jugoslovenskoj krizi.

Budući da je redefinisavanje odnosa na Balkanskom poluostrvu posle okončanja hladnog rata predstavljalo važan segment u spektru spoljnopolitičkih tema obe zemlje u poslednjoj deceniji 20. veka, memoarski radovi najviših zvaničnika Nemačke i Austrije sadrže važne detalje o različitim aspektima jugoslovenske krize i predstavljaju nezaobilazne izvore u rekonstrukciji procesa raspada SFRJ i ratova koji su devedesetih godina vođeni na prostoru nekadašnje jugoslovenske države. Pomenuti izvori nezaobilazni su u analizi stavova Nemačke i Austrije prema sukobima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini u prvoj polovini 1990-ih godina, a sadrže i važne informacije o krizi na Kosovu 1998/99. godine.

Svedočenja o priznanju Slovenije i Hrvatske

U periodu od izbijanja sukoba u Sloveniji i Hrvatskoj do kraja 1991. godine u Nemačkoj i Austriji prevladao je stav o potrebi brzog priznavanja otopljenih jugoslovenskih republika, što je odredilo smer diplomatskih aktivnosti ovih država u prvoj fazi jugoslovenskog rata. Obe države nisu želele da ostanu izolovane u svom stavu prema budućnosti jugoslovenskog prostora, pa su aktivnosti u pravcu priznavanja Slovenije i Hrvatske koordinisale sa evropskim partnerima.

* Rad je deo projekta *Srbi i Jugoslavija – država, društvo, politika* (broj 147043) koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

Ključnu ulogu u promovisanju nemačkog stava prema pitanju priznanja Slovenije i Hrvatske odigrao je tadašnji ministar spoljnih poslova Nemačke Hans Ditrih Genšer (Hans-Dietrich Genscher). Genšer, čija je partija (FDP) učestvovala u vladi Helmuta Kola (Helmut Kohl), posvetio je jedno poglavlje svojih memoara (*Erinnerungen*) pitanju priznanja Slovenije i Hrvatske. Nemačko insistiranje na brzom priznanju zapadnih jugoslovenskih republika Genšer je argumentovao stavom da je upravo priznanje dve države od strane Evropske zajednice doprinelo prekidu borbi u Hrvatskoj.¹ Genšer je u knjizi stavio akcenat na opredeljenje Nemačke da se politika prema jugoslovenskoj krizi sprovodi u koordinaciji sa Evropskom zajednicom. Odluku da se u politici prema Jugoslaviji ne ide „samostalnim putem“ obrazložio je strahom da bi samostalnim nastupom Nemačke bilo narušeno jedinstvo unutar „nove Evrope“. Genšer je, kako navodi u knjizi, u periodu pre priznanja Slovenije i Hrvatske nastojao da se približe stavovi Francuske i Nemačke o krizi u Jugoslaviji. U memoarima je objavljen deo njegovog govora u Bundestagu, u kome je naglašeno da nemačka strana u pogledu priznanja otepljenih jugoslovenskih republika „odlučujućim“ smatra zajednički nastup s Francuskom. Kao primer saradnje sa francuskim šefom diplomatije Rolanom Dimom (Roland Dumas), Genšer je naveo formiranje Badinterove komisije.²

Pitanjem priznavanja Slovenije i Hrvatske bavio se u svojim memoarima (*Erinnerungen*) i tadašnji nemački kancelar Helmut Kol. Kol je podvukao da je nemački angažman u jugoslovenskoj krizi bio uslovljen nizom motiva. Na prvom mestu istaknuta je obaveza Nemačke prema principu samoopredeljenja. Pored toga, Kol je ukazao i na brojnost hrvatske emigracije u Nemačkoj, mada nije precizirao na koji način je prisustvo velike hrvatske zajednice u Nemačkoj uticalo na stavove njegovog kabineta o jugoslovenskoj krizi. Poput Genšera, i Kol je izneo stav da je priznanje Slovenije i Hrvatske doprinelo smirivanju sukoba, odnosno da je time porastao pritisak na zaraćene strane da pregovaraju.³

Nemačkom politikom prema jugoslovenskoj krizi bavio se u knjizi *Limits of Persuasion: Germany and the Yugoslav Crisis 1991–1992* i tadašnji šef odeljenja za Jugoistočnu Evropu u Ministarstvu spoljnih poslova Nemačke Michael Libal (Michael Libal). Libal je u svojoj knjizi naveo da je u nemačkom Ministarstvu spoljnih poslova u periodu pre priznavanja Slovenije i Hrvatske smatrano da bi takvom odlukom međunarodna zajednica demonstrirala neprihvatanje strategije Beograda. Libal, koji je krivca za sukobe u Jugoslaviji video na srpskoj strani, poput Kola i Genšera zastupao je stav da je priznanje Hrvatske i Slovenije od strane članica Evropske zajednice dovelo do smirivanja sukoba početkom 1992. godine. Autor je istakao da ne raspolaže konkretnim dokazima za tu tvrdnju, ali je izneo uverenje da vremensko podudaranje primirja u Hrvatskoj i početka međunarodnog priznanja Hrvatske nije predstavljalo puku koincidenciju, te da je posle priznanja Hrvatske nastavak rata u otepljenoj republici bio obesmišljen.⁴

¹ Hans-Dietrich Genscher, *Sjećanja*, Zagreb 1999, 543–544, 546, 549.

² *Isto*, 516, 529–530, 534.

³ Helmut Kohl, *Erinnerungen 1990–1994*, Droemer Verlag 2007, 406–408.

⁴ Michael Libal, *Limits of Persuasion: Germany and the Yugoslav Crisis, 1991–1992*, Praeger Publishers 1997, 82, 88, 142–144.

Libal je u knjizi precizirao načine na koje je jugoslovenska kriza ugrožavala nemačke interese. Kada je proces dezintegracije započeo nemačka strana je, po njegovom mišljenju, zagovarala miran raspad države, budući da su sukobi u Jugoslaviji doživljavani kao pretnja stabilnosti u Centralnoj i Istočnoj Evropi. Jugoslovenski rat je nametnuo Evropi, posebno Nemačkoj, potrebu izdvajanja značajnih sredstava u okviru humanitarne pomoći. Nemačka diplomatija je u tom periodu stavljala akcenat na princip multilateralizma u međunarodnim odnosima i na kredibilitet međunarodnih normi i institucija. Libal je izneo stav da je politika Srbije „podrivala kredibilitet međunarodnih institucija koje su se bavile krizom“ (Evropska zajednica, KEBS), a na čijem je funkcionisanju u značajnoj meri počivala spoljna politika Nemačke.⁵

O dramatičnim događajima na prostoru bivše Jugoslavije početkom 90-ih godina svedočile su i tadašnje ključne ličnosti Austrije. U knjizi *Das Balkan-Dossier. Der Aggressionskrieg in Ex-Jugoslawien – Perspektiven für die Zukunft* izneta su razmišljanja tadašnjeg šefa diplomatije Alojza Moka (Alois Mock) o politici Austrije prema jugoslovenskoj krizi. Mok otkriva da je Austrija već u ranoj fazi krize stajala na stanovištu da opstanak jugoslovenske federacije u dotadašnjoj formi neće biti moguć. Zabrinutost Beča za situaciju u Jugoslaviji nije otklonjena ni posle njegove posete Beogradu maja 1988. i sastanka sa Raifom Dizdarevićem.⁶ Mok je precizirao načine na koji su sukobi u Jugoslaviji uticali na Austriju, čime je objasnio aktivan odnos Beča prema krizi u bivšoj Jugoslaviji. Destabilizacija regiona jugoistočne Evrope predstavljala je pretnju bezbednosti Austrije, tako da su ratovi u Jugoslaviji ugrozili i austrijske privredne interese (poskupljenje troškova transporta, blokada Dunava...). Austrija je, osim toga, bila suočena sa značajnim materijalnim troškovima nastalim prilivom velikog broja izbeglica.⁷ Austrijski ministar spoljnih poslova kritikovao je srpsku strategiju u jugoslovenskoj krizi, ali je podvukao da politika Austrije nije bila antisrpska. Odbacio je optužbe da je Austrija učestvovala u razbijanju Jugoslavije sa ciljem uspostavljanja stanja iz vremena Habzburške monarhije. Takve prigovore Mok je označio posledicom apsurdnih procena ciljeva i mogućnosti Austrije.⁸

Šef austrijske diplomatije izneo je u knjizi i detalje o razlikama u stavovima koalicioničnih partnera – Austrijske narodne partije i Socijalističke partije Austrije – o pitanju priznavanja Slovenije i Hrvatske. Dok su se narodnjaci rezervno zalagali za priznanje otrepljenih jugoslovenskih republika, oklevanje socijalista sa podrškom Sloveniji i Hrvatskoj Mok je obrazložio težnjom socijalista da se Austrija drži dalje od jugoslovenskog sukoba. Ulogu u formiranju stava SPÖ prema jugoslovenskoj krizi odigrale su, po austrijskom diplomati, izvesne ideološke simpatije austrijskih socijalista prema „marksističkom režimu u Beogradu“, budući da su mnogi socijalisti u komunistima videli „zalutalu braću“, koja potiču iz istog ideološkog izvora. Uzdržanost kancelara Vranickog (Franz Vra-

⁵ Isto, 104–105.

⁶ Alois Mock (Hrsg.), *Das Balkan-Dossier. Der Aggressionskrieg in Ex-Jugoslawien – Perspektiven für die Zukunft*, 2. Aufl., Wien 1997, 51.

⁷ Isto, 58–59.

⁸ Isto, 135.

nitzky) u pogledu priznanja Slovenije i Hrvatske stvorila je, prema Moku, u javnosti utisak nejedinstva u koalicionom kabinetu. Sporenja dve vodeće ličnosti tadašnje austrijske politike završena su konsenzusom koji je doveo do priznanja najzapadnijih jugoslovenskih republika.⁹

Videnje raspada Jugoslavije izneo je u svojim memoarima, *Politische Erinnerungen*, i tadašnji austrijski kancelar (iz redova Socijalističke partije Austrije) Franc Vranicki. On je optužio Moka za jednostran pristup jugoslovenskoj krizi, i, za razliku od ministra spoljnih poslova, odgovornost za događanja na prostorima bivše Jugoslavije nije prebacivao isključivo na Beograd, u kome je Alojz Mok, prema rečima kancelara Vranickog, video otelotvorenje komunizma. U knjizi su osuđeni postupci prema srpskoj manjini u Hrvatskoj i na Kosovu. Vranicki je svom ministru prebacio i bliskost sa tadašnjim predsednikom Hrvatske Franjom Tuđmanom, izražavajući sumnju u demokratski potencijal Tuđmanovog režima.¹⁰ U svojoj knjizi Vranicki je progovorio i o svom protivljenju da Austrija samostalno (nezavisno od Evropske zajednice) prizna dve otepljene jugoslovenske republike, podsećajući da je tek pošto je Evropska zajednica najavila da će priznati Sloveniju i Hrvatsku dao zeleno svetlo za austrijsko priznanje bivših jugoslovenskih republika. Vranicki je primirje u Hrvatskoj početkom 1992. godine pripisao širokoj akciji priznanja Slovenije i Hrvatske, tvrdeći da samostalna inicijativa Austrije ne bi dovela do takvog rezultata.¹¹

Stavovi o bosanskom ratu

U poređenju sa ratom u Sloveniji i Hrvatskoj i međunarodnim priznanjem ovih republika, memoari nemačkih i austrijskih političara u manjoj meri su se bavili bosanskim ratom. I pored te činjenice pojedini detalji doprinose rekonstrukciji politike dve zemlje prema sukobima u Bosni u prvoj polovini 90-ih godina. Nemački kancelar Helmut Kol navodi u svojim memoarima da se tokom rata u Bosni zalagao da se vlada u Sarajevu podrži tako što bi se omogućilo naoružavanje njene armije.¹² Kolovi memoari upućuju, međutim, na zaključak da se on protivio direktnom uključivanju NATO-a u bosanski rat. Kol je naveo mišljenje vojnih eksperata da bi kopnena intervencija, čiji bi cilj bio nametanje mira, zahtevala učešće više stotina hiljada vojnika i podrazumevala puno žrtava. Sa druge strane, nemački kancelar je istakao nepostojanje garancija da bi takav poduhvat doveo do okončanja sukoba.¹³

Kolovi memoari otkrivaju moguće motive koji su odredili nemačke stavove prema ratu u Bosni i Hercegovini i sugerišu da je on bio zabrinut zbog mogućih globalnih posledica ovog rata. Protivljenje mogućnosti da Srbi i Hrvati „diktiraju uslove“ bosanskim muslimanima Kol je argumentovao strahom da bi

⁹ *Isto*, 144–145.

¹⁰ Franz Vranitzky, *Politische Erinnerungen*, Wien 2004, 355, 360.

¹¹ *Isto*, 356–359.

¹² H. Kohl, *n. d.*, 599, 654.

¹³ *Isto*, 647.

to proizvelo opasnost da se i u drugim delovima Evrope granice menjaju na takav način.¹⁴ Sa druge strane, Kol je naveo kako je strepeo da će rat u Bosni dovesti do jačanja nezadovoljstva muslimana širom sveta.¹⁵

U širem kontekstu rat u Bosni posmatrao je i Mihael Libal. U knjizi, u kojoj je predstavio i svoje viđenje početka bosanskog rata, ocenio je da je sa stanovišta evropskih interesa bilo važno da bosanski muslimani imaju svoju „kuću“ u kojoj bi se razvijali kao posebna evropska nacija. To je, prema Libalu, bio jedini način da se spreči pojava „islamskog problema“ u Evropi. Nemački diplomata se bavio i razmišljanjima o poželjnim rešenjima bosanskog sukoba. Iako je bio zagovornik kantonizacije Bosne i Hercegovine, Libal je izneo neslaganje sa Kutiljerovim (José Cutileiro) planom, protiveći se podeli zemlje po etničkim linijama.¹⁶

Sličan stav o mirovnom rešenju za Bosnu i Hercegovinu imao je i tadašnji austrijski ministar spoljnih poslova. Poput nemačkog diplomate i šef austrijske diplomatije Alojz Mok se protivio stvaranju teritorijalnih jedinica u Bosni i Hercegovini na etničkim osnovama. U knjizi *Das Balkan-Dossier* izneta je Mokova kritika Vens-Ovenovog (Vance-Owen) plana za Bosnu i Hercegovinu. Mok je smatrao da bi podela Bosne na „etnički dominantne provincije“, predviđena Vens-Ovenovim planom, mogla da predstavlja uvod u konačnu podelu Bosne i dovede do njenog „nestanka sa karte Evrope“.¹⁷

Poput Kola i Libala i šef austrijske diplomatije je strahovao od bezbednosnih posledica eventualnog poraza bosanskih muslimana. U knjizi je naveden Mokov stav da bi nestanak Bosne i Hercegovine otvorio „palestinski problem“ u jugoistočnoj Evropi, što bi dalje moglo da uslovi pojavu muslimanskog fundamentalizma u Evropi. To bi, osim toga, dovelo do pada kredibiliteta međunarodnih bezbednosnih mehanizama.¹⁸ Šef austrijske diplomatije je pri tom naglasio da bi Austrija, s obzirom na teritorijalnu blizinu, bila značajno ugrožena nastankom „palestinskog problema“ u Bosni i Hercegovini. Eventualna podela Bosne i Hercegovine imala bi, tvrdio je Mok, katastrofalne posledice na druge teritorijalne sukobe.¹⁹

Kao važan motiv Austrije za, kako je istakao, „posebno aktivan angažman“ u bosanskom sukobu Mok je označio „brigu zbog slabljenja zajedničkih vrednosti i principa“, te opadanje ugleda i delotvornosti međunarodnih bezbednosnih mehanizama do čega je, prema njegovom mišljenju, doveo rat u Bosni. Mok je precizirao da su ključni elementi austrijske politike u bosanskoj krizi bili zalaganje za prekid borbi i opstanak Bosne i Hercegovine, kao i insistiranje na formiranju sigurnosnih zona. Pored toga, šef austrijske diplomatije je stavio akcenat i na značajnu humanitarnu pomoć Austrije.²⁰

¹⁴ *Isto*, 600.

¹⁵ *Isto*, 599, 653.

¹⁶ M. Libal, *n. d.*, 91–92.

¹⁷ A. Mock, *n. d.*, 109–110.

¹⁸ *Isto*, 86.

¹⁹ *Isto*, 59–60.

²⁰ *Isto*.

Nemački i austrijski memoari o kosovskoj krizi 1998–1999

U svojoj knjizi *Die rot-grünen Jahre. Deutsche Außenpolitik – vom Kosovo bis zum 11. September* bivši ministar inostranih poslova Nemačke Joška Fišer (Joschka Fischer) posvetio je značajno mesto krizi na Kosovu. Fišer je naglasio da je crveno-zelena koalicija svoj odnos prema kosovskom pitanju definisala još pre formalnog preuzimanja vlasti posle pobede na izborima za Bundestag. Podsetio je da je odlazeći kabinet Helmuta Kola tražio i dobio podršku najavljenе koalicije SPD-a i Zelenih za nemački pristanak na „aktivacionu naredbu“ NATO-a (ActOrd) kojom je otvoren put za angažovanje NATO-a u kosovskoj krizi. Kol je, prema Fišerovom svedočenju, na sastanku sa liderima buduće vladajuće koalicije naglasio da bi, bez obzira na pun mandat odlazećeg kabineta, „za zemlju bilo bolje“ da odluka bude zajednička. Lider Zelenih je svoj pristanak na ActOrd obrazložio potrebom da se, s obzirom na pristanak Gerharda Šredera (Gerhard Schröder), ne naruši stabilnost buduće koalicije. Fišer je, osim toga, nemačko prihvatanje „aktivacione naredbe“ smatrao obavezom prema saveznicima u NATO-u. Suprotna odluka, istakao je nemački ministar, dovela bi do podele u NATO-u i oslabila pritisak na Beograd u jesen 1998. godine. Fišer je u knjizi naveo da mu je tokom telefonskog razgovora 12. oktobra 1998. Ginter Ferhojgen (Günter Verheugen) preneo tvrdnju Ričarda Holbruka (Richard Holbrooke) da je adut predsednika Savezne Republike Jugoslavije Slobodana Miloševića tokom pregovora sa Holbrukom upravo bio očekivanje da Nemačka neće slediti kurs NATO-a prema krizi na Kosovu.²¹

Deo knjige Fišer je posvetio i svojoj ulozi u pregovaračkom procesu koji je prethodio bombardovanju SR Jugoslavije. Šef nemačke diplomatije je izneo detalje o razgovorima sa delegacijom kosovskih Albanaca tokom pregovora u Rambujeu (Rambouillet). Prema navodima u knjizi, on je u razgovoru sa kosovskim Albancima izneo stav da ishod pregovora ne može biti „direktan put u nezavisnost“ već da se njihove nacionalne težnje moraju rešavati u kontekstu približavanja celog regiona Evropskoj uniji. U prelaznom periodu, prema Fišeru, trebalo je obezbediti široku autonomiju Kosova i prisustvo NATO trupa na terenu. Fišer je podvukao da u Kontakt grupi nisu dominirali glasovi u prilog nezavisnosti Kosova ili referenduma, budući da za tako nešto nije postojala podrška ni Rusije ni „Evropljana“. Rusija se, naglasio je Fišer, protivila nezavisnosti Kosova, strepeći od mogućih posledica na Kavkazu. Evropljani su smatrali da se o nezavisnosti Kosova ne može razmišljati bez jačanja veza unutar regiona i čvrstog povezivanja regiona sa Evropskom unijom.²²

Ministar spoljnih poslova Nemačke opisao je u memoarima i detalje sastanka sa Slobodanom Miloševićem u Belom dvoru marta 1999. godine. Fišer je uveravao Miloševića da Jugoslavija ne može da pobedi u ratu sa Sjedinjenim Državama. Naglasio je da Rusija neće biti spremna da zbog Jugoslavije ugrozi svoje

²¹ Joschka Fischer, *Die rot-grünen Jahre. Deutsche Außenpolitik – vom Kosovo bis zum 11. September*, Köln 2007, 104–109.

²² *Isto*, 137–142.

strateško otvaranje prema Zapadu, kao i da Jugoslavija neće dobiti podršku ni od Kineza. Milošević je, međutim, sa više optimizma gledao na moguću konfrontaciju sa NATO, uveravajući nemačkog diplomatu u mogućnost da se iskustvo Vijetnamskog rata ponovi u Jugoslaviji.²³

Iako je u jesen 1998. postignut konsenzus unutar nemačke političke elite u vezi sa pitanjem „aktivacione naredbe“, bombardovanje Savezne Republike Jugoslavije pokrenulo je u Nemačkoj nova preispitivanja politike Zapada prema kosovskoj krizi. Opadanje podrške bombardovanju bilo je, prema Fišeru, karakteristično ne samo za „levi“, već i za „konzervativni lager“. Nemački diplomata je ocenio da su se stavovi javnosti u Nemačkoj prema bombardovanju Jugoslavije razlikovali od reakcija u SAD i Velikoj Britaniji, te da su izveštaji o bombardovanju Beograda budili traumatična sećanja na Drugi svetski rat. Bombardovanje Jugoslavije pretilo je da uzdrma stabilnost Zelenih. Fišer je detaljno opisao partijski skup u Bilefeldu (Bielefeld), tokom kojeg je on i fizički bio napadnut od protivnika bombardovanja Jugoslavije. Planovi za kopnenu intervenciju u Jugoslaviji, koja je predstavljala alternativu eventualnom neuspehu vazdušnih udara, nisu naišli na podršku u Nemačkoj. Protiv je bila ne samo vladajuća koalicija, nego i opozicija (CDU/CSU i FDP).²⁴

Značajno mesto u knjizi Fišer je posvetio analizi ruske pozicije prema ratu u Jugoslaviji. Podvukao je nepostojanje jedinstva u ruskoj politici prema kosovskoj krizi, što se, po njemu, ogledalo u stavovima Jelcinovog specijalnog izaslanika Viktora Černomirdina i ministra spoljnih poslova Rusije Igora Ivanova. Prema Fišeru Jelcin je želeo brzo okončanje rata, makar i po cenu prihvatanja zapadnih ciljeva. Otpor Jelcinovoj politici postojao je, navodi Fišer, u ministarstvima spoljnih poslova i odbrane i u Dumi. Na sastanku ministara spoljnih poslova G-8 početkom juna 1999. Ivanov je, prema svedočenju Fišera, „pružao otpor“ zapadnim kolegama u pitanjima teritorijalnog integriteta Jugoslavije, Haškog tribunala i prisustva srpskih trupa na Kosovu.²⁵

Iznenadan ulazak ruskih trupa na Kosovo posle potpisivanja Vojnotehničkog sporazuma za šefa nemačke diplomatije predstavljao je još jednu potvrdu haotične situacije u Moskvi. Fišer je tokom razgovora sa Igorom Ivanovim stekao utisak da rusko političko rukovodstvo ne vlada u potpunosti situacijom. Smatrao je da politički vrh u Moskvi nije bio detaljno upoznat sa planovima ruskog generalštaba u vezi sa prebacivanjem ruskih trupa iz Bosne na Kosovo. Cilj akcije bio je, prema Fišeru, uspostavljanje ruskog sektora na Kosovu, što bi dovelo do političke podele pokrajine. Plan se izjalovio, nakon što vlade okolnih zemalja nisu dozvolile prelet aviona sa dopunskim kontingentima ruskih vojnika.²⁶

Bivši nemački kancelar Gerhard Šreder ocenio je u svojim memoarima da je javnost Nemačke, uključujući i političke partije, bila nepripremljena za učešće u vazdušnim udarima protiv Savezne Republike Jugoslavije. Po Šrederu, nemačka politička elita je propustila da pripremi domaću javnost za novu ulogu

²³ *Isto*, 145–146.

²⁴ *Isto*, 199–228.

²⁵ *Isto*, 204, 230–231, 235–236.

²⁶ *Isto*, 242–245.

Nemačke u svetskoj politici. Šreder je, prema navodima u memoarima, u vreme kosovske krize smatrao da Nemačka mora da odgovori obavezama prema saveznicima. Ta odluka je, uz saglasnost za intervenciju u Avganistanu, dala određene ruke Nemačkoj da kasnije „kaže ne ratu u Iraku“.²⁷

Nekadašnji nemački kancelar istakao je u svojoj knjizi ulogu Rusije u pregovorima koji su prethodili okončanju rata 1999. godine. Zaslugu za uključivanje Rusije u pregovarački proces Šreder je pripisao tadašnjem šefu nemačke diplomatije Joški Fišeru. Motiv Moskve da se založi za brzo okončanje rata poticao je od strepnje da bi sve izvesnija kopnena intervencija NATO-a protiv SR Jugoslavije dovela do njegovog pojačanog prisustva u regionu, što, prema Šrederu, nije odgovaralo geostrateškim interesima Moskve.²⁸

O kosovskoj krizi 1998–1999. iz prve ruke je svedočio i austrijski diplomata Wolfgang Petrič (Wolfgang Petritsch). U knjizi koju je priredio sa Robertom Pihlerom (Robert Pichler) *Dugi put u rat. Kosovo i međunarodna zajednica 1989–1999* (Der lange Weg in den Krieg. Kosovo und die internationale Gemeinschaft 1989–1999) austrijski autori su izneli koncizan pregled istorije kosovske krize uključujući i konferencije u Rambujeu i Parizu, kojima je Petrič prisustvovao kao posrednik Evropske unije. Ključni problem za obe strane na konferenciji u Rambujeu predstavljao je, prema austrijskom diplomati, vojni deo sporazuma. Petrič je naglasio da je OVK zazirala od predložene demilitarizacije, dok je „kriminalnim elementima“ na Kosovu bilo u interesu da se sukob nastavi. Beograd se, sa druge strane, suprotstavljao dolasku stranih trupa na Kosovo. Austrijski diplomata je očekivao da će naglašavanjem da jedino strane trupe mogu da razoružaju OVK motivisati srpsku stranu da prihvati međunarodno vojno prisustvo. Petrič je izneo i zapažanje o određenim razlikama u stavovima članova srpske delegacije na pregovorima u Parizu. Utisak austrijskog diplomate je bio da je jednom od ključnih članova srpske delegacije, Nikoli Šainoviću, „lično bilo stalo do uspeha pregovora“. Tadašnji potpredsednik jugoslovenske vlade ostavio je na Petriča utisak „potištene i rezignirane osobe“.²⁹

Wolfgang Petrič je u knjizi koncizno izneo i detalje o svojim aktivnostima tokom bombardovanja NATO-a. Navedena je njegova poseta izbegličkim logorima u Makedoniji i Albaniji, rad na izuzimanju Crne Gore iz embarga na naftu, kao i pomoć u evakuaciji Ibrahima Rugove sa Kosova.³⁰

²⁷ Gerchard Schröder, *Entscheidungen. Mein Leben in der Politik*, Ullstein Taschenbuch 2007, 84–85.

²⁸ *Isto*, 137–138.

²⁹ Wolfgang Petrič, Robert Pihler, *Dugi put u rat. Kosovo i međunarodna zajednica 1989–1999*, Beograd 2002, 244–245.

³⁰ *Isto*, 246–247.

PRIKAZI

Tony Judt, REAPPRAISALS. REFLECTIONS ON THE FORGOTTEN TWENTIETH CENTURY, Vintage Books, London 2009, 450

Kako da se savremenom čoveku, koji preferira kablovsku televiziju knjizi a umesto predavanja posećuje čet-sesije, približi prošlost i ukaže na njen značaj u svetu u kom živi? Ako je suditi po knjizi Tonija Džada *Ponovna procena*, za to je potreban istoričar-erudita rođen i obrazovan u Velikoj Britaniji, usavršavan u Francuskoj a zaposlen u Sjedinjenim Američkim Državama, kao i izdavačka kuća spremna da u jednom tomu objavi njegove eseje. Autor i koautor desetak monografija i mnogobrojnih članaka, Džad (1948) uspeva da detaljan istraživački pristup proučavanju prošlosti oplemeni talentom za istorijsku sintezu, iskazanim u njegovoj poslednjoj studiji *Postwar: History of Europe since 1945* (Posleratni period: istorija Evrope posle 1945). Otud i ne čudi što se izdavač opredelio da njegove prikaze, rasute po prestižnoj periodici poput *New York Review of Books*, *The New Republic*, *The Times Literary Supplement* i druge, objavi među jednim koricama. Tako se ova knjiga sastoji od dvadesetak eseja posvećenih, kako podnaslov govori, refleksijama na zaboravljeni 20. vek.

Šta razlikuje Džadove uvide od poplava drugih sećanja na vek koji je za nama? Pre svega, kompozicija i oko za detalj. Bez ambicije da čitaocu predoci celovit opis savremene istorije à la Hobsbaum, Džad bira neuralgične tačke stoleća ukrštajući ljude i događaje koji su mu odredili tok. Tako u prvom poglavlju *Srce tame* prikazuje opus Artura Kestlera, Prima Levija, Manea Šperbera i Hane Arent, opisujući napore ovih autora da shvate užase svog vremena i da mu se suprotstave. Sličan motiv povezuje i eseje drugog poglavlja, *Politika intelektualnog angažmana*, u kojem se tiska šarolika družina – Alber Kami, Lui Altiser, Erik Hobsbaum, Lešek Kolakovski, Jovan Pavle II i Edvard Said. Ovakvim izborom Džad odstupa od klasične bendijanske teze o izdaji intelektualaca i podstiče na pitanja o njihovoj ulozi kao arhitekata najvećih uspona i padova prošlog veka. Stoga se osvrće na spise autobiografskog i memoarskog karaktera, u poku-

šaju da disecira njihovo iskustvo sa 20. vekom, a posebno sa jednom od njegovih ideologija koja je najduže opsedala intelektualnu zajednicu – komunizmom. Osvrćući se na aktivnost autora koji su ga shvatili za ozbiljno podržavajući ga ili mu se suprotstavljajući, oduševljavajući se ili razočaravajući njime, autor podseća da je marksizam u svojim raznim varijantama „neodvojivo povezan sa intelektualnom istorijom modernog sveta. Ignorirati ga i odbacivati znači svojevolljno misinterpretirati nedavnu prošlost.“ (137)

Ako su prva dva poglavlja posvećena ljudima u vremenu, druga dva se odnose na nacije u prostoru. U pretposljednem, *Izgubljeni u tradiciji: mesta i sećanja*, čitamo o novim interpretacijama propasti Francuske 1940, kao i o razvoju istraživanja javne kulture sećanja koje je pokrenuo Pjer Nora. *Mesta sećanja*, višetomni poduhvat na kojem je od 1984. do 1992. saradivalo preko 120 naučnika, prikazana su kao jedinstven poduhvat. Ekspert za Francusku, čijoj je savremenoj prošlosti posvećena preko polovina njegovih monografija, Džad ukazuje na aspekte ovog megaprojekta koji bi promakli manje upućenom čitaču. Nisu manje interesantni ni njegovi tekstovi o savremenoj Britaniji, Belgiji, Rumuniji i Izraelu. Kritički intonirani, oni odražavaju dobro poznavanje istorije ovih zemalja, kao i svest o neposrednom značaju proučavanja prošlosti zarad razumevanja njihovog sadašnjeg stanja.

Poslednje poglavlje, *Američka (polovina) veka*, razmatra manje poznate aspekte preokookeanske politike. Džad pruža kritički osvrt na novije monografije koje se bave američkom prošlošću, bacajući novo svetlo na ustaljene poglede na pitanja kartizma i dimenzija sovjetske infiltracije u američku državnu strukturu, kubanske krize i uloge pojedinih američkih političara u njenom rešavanju, te odnosa Hernija Kisindžera i Ričarda Niksona u formulisanju američke spoljne politike. Približavajući se sopstvenom vremenu, Džad nastoji da ukaže na posledice pojednostavljenih tumačenja istorije negativnom kritikom Gedisove istorije Hladnog rata. „U našem manijejskom entuzijazmu mi smo na Zapadu požurili da se otarasimo gde god smo mogli ekonomskog, intelektualnog i institucionalnog bagaža dvadesetog veka i

ohrabrili druge da to isto urade“ (2). Proti-veći se ovakvom trendu, autor na primeru povlačenja američkog liberalizma tokom interventne politike Bušove administracije ukazuje na tendencije iz sadašnjosti koje pokazuju da je nasleđe 20. veka itekako sa nama. Kritički preispitujući teze o pobedi Zapada (Hantington) i kraju istorije (Fukujama), osvrće se i na prošlost i budućnost američko-evropskih odnosa, ukazujući na strukturne razlike u transatlantskom razvoju. Komentarišući probleme sa kojima se savremeni svet susreće, Džad ne propušta da primeti sve veću razliku između bogatih i siromašnih na Zapadu, a posebno jaz između bogatih i siromašnih delova sveta, koji zajedno sa erozijom ekosistema planete predstavlja izvor tenzija koji se lako previđa, a predstavlja eksplozivnu smešu u neposrednoj budućnosti.

Džadove refleksije su dobar primer društvene relevantnosti uvida jednog zabrinutog liberalnog istoričara. Produbljeni prikazi u formi eruditskih eseja, objavljivani tokom čitave decenije u najuglednijoj i najčitanoj periodici koja dolazi u ruke nestručnoj, ali itekako značajnoj publici, pokazali su kapacitet da izazovu debatu u kojoj su učestvovali mnogi od autora na čiji se rad osvrnuo, zastajući zajedno sa njim da se osvrnu na vek koji je oblikovao svet u kojem danas živimo.

Vladimir Petrović

ISTORIČARI, priredila Veronik Sal, Klio, Beograd 2008, 380

Knjigu *Istoričari*, koju je priredila Veronik Sal, čine tekstovi o devetnaestorici čuvenih istoričara 19. i 20. veka iz pera eminentnih istoričara današnjice. Priloge su sačinili: Patrik Kabanel, profesor savremene istorije na univerzitetu Toulouse-Le Mirail i direktor laboratorije Diasporas-CNRS – o Žilu Mišleu; Žak-Olivije Budon, profesor savremene istorije na Univerzitetu u Ruanu, direktor Grupe za istorijsko istraživanje (GRHIS), predsednik Instituta Napoleon i direktor Revue de l'Institut Napoléone – o Aleksisu de Tokvilu; Mišel Vovel, profesor istorije Revolucije i direktor Instituta za istoriju Revo-

lucije na univerzitetu Paris I-Panthéon-Sorbonne, stručnjak za istoriju mentaliteta i predstava u vezi sa smrću, kao i za kulturnu i versku stranu istorije Francuske revolucije – o Karlu Marksu; Deni Kruze, profesor moderne istorije na univerzitetu Paris IV i stručnjak za versku uobrazilju u vreme raskida jedinstvene vere – o Lisjenu Fevru; Dominik Bartelemi, profesor na univerzitetu Pariz-Sorbona i direktor studija u Ecole Pratique des Hautes-Etudes, stručnjak za tzv. feudalno društvo zapadne Francuske – o Marku Bloku; Anet Beker, profesor savremene istorije na Paris X-Nanterre i koordinator Istraživačkog centra Istorijal Velikog rata, i Žan-Žak Beker, doktor književnosti i profesor emeritus i predsednik Istraživačkog centra Istorijal Velikog rata u Peroni, istraživač tema o političkom životu u Francuskoj u drugoj polovini 20. veka, komunizmu, stavovima i predstavama o Velikom ratu – o Pjeru Ranuvenu; Filip Salvadori, docent za modernu istoriju na Univerzitetu Burgonja – o Norbertu Eljasu; Žak Poloni-Simar, docent na Školi za visoke studije društvenih nauka, stručnjak za špansku kolonijalnu Ameriku i sekretar Anala – o Fernanu Brodelu; Moris Sartr, nekadašnji pansioner Francuskog instituta za arheologiju Bliškog istoka u Bejrutu i profesor stare istorije na Univerzitetu u Turu – o Luju Roberu; Alen Breson, stručnjak za ekonomiju i antropologiju stare Grčke i profesor na univerzitetu Michel de Montaigne-Bordeaux III – o Mozisu Finliju; Fransoa Lebrén, profesor emeritus za modernu istoriju na Univerzitetu Gornja Bretanja (Ren II) i član Uređivačkog odbora Istorije – o Filipu Arijesu; Stefan Oduen-Ruzo, profesor savremene istorije na Univerzitetu Pikardija-Žil Vern, kodirektor istraživačkog centra Istorijal Velikog rata i stručnjak za Prvi svetski rat – o Džordžu Mosu; Patrik Bušeron, docent za istoriju srednjeg veka na Univerzitetu Paris I-Panthéon-Sorbonne i istraživač političke i urbane istorije srednjovekovne Italije – o Žoržu Dibiju; Alen Buro, direktor studija na Visokoj školi za društvene nauke i stručnjak za intelektualnu istoriju srednjeg veka – o Žaku le Gofu; Mišel Paris, stručnjak za istoriju Lorene, istoriju crkve i Carstva, nekadašnji profesor na univerzitetu Nancy II, profesor na

Paris I-Panthéon-Sorbonne i direktor francuske Misije za istoriju u Nemačkoj – o Karlu Ferdinandu Verneru; Mona Ozuf, direktor emeritus istraživanja u CNRS i stručnjak za istoriju školstva u Francuskoj, istoriju Francuske revolucije i istoriju odnosa između istorijskog i romanesknog diskursa – o Fransou Fireu; Patrik Le Ru, profesor na univerzitetu Pariz XIII, stručnjak za Iberijsko poluostrvo u rimsko doba i za društva u zapadnim provincijama Carstva – o Polu Venu; Polin Šmit Pantel, profesor za antičku istoriju na univerzitetu Paris I-Panthéon-Sorbonne – o Pjeru Vidal-Nakeu; Erve Englber, profesor rimske istorije na univerzitetu Paris X-Nanterre, stručnjak za versku i kulturnu evoluciju u Rimskom carstvu i poznoj antici – o Piteru Braunu.

Kako Veronik Sal objašnjava u uvodu, knjiga je zamišljena kao svojevrsni pokušaj da se iskaže poštovanje prema najistaknutijim francuskim i drugim istoričarima koji su svojim radom unapredili istorijsku nauku. Iako su mnogi od njih protokom vremena bili osporavani, a njihov rad korigovan ili prestrojavan, ostaje činjenica da su ovi istoričari ostavili neizbrisiv trag u povesti svetske historiografije. To potvrđuju i teme koje su ih zaokupljale u njihovim istraživanjima, što ugledni istoričari današnjice, njihovi naslednici, izvanredno elaboriraju u svojim tekstovima. Tako se P. Kabanell povodom rada Žila Mišlea pita kako istoričar može trajati ako nije pravi pisac i vredan arhivski radnik, a Ž-O. Budon promatra Aleksis de Tokvila u svetlosti njegovog proučavanja Francuske revolucije i američke demokratije. M. Vovel traga za filantropskim vrednostima u radu Karla Marksa skicirajući etape njegovog istraživačkog sazrevanja, dok D. Kruze pokušava da rastumači ponekad u prvom čitanju nedovoljno razumljiv misaoni stil Lisjena Fevra ukazujući na slojevitost i genijalnost njegovih opažanja i metodoloških uputstava. D. Barthelemi primećuje koliko su tekstovi Marka Bloka zavodljivi i koliko je njegov rad ključan u oblikovanju moderne istorijske nauke, dok A. i Ž-Ž. Beker prikazuju Pjera Renuvena kao tvorca izraza „međunarodni odnosi“ umesto nekadašnjeg naziva „diplomatska istorija“ opisujući ga kao jednog od najcenjenijih francu-

skih istoričara 20. veka. F. Salvadori nastoji da pronikne u lik Norberta Elijasa koji je za sebe tvrdio da je sociolog i čija su dela bacila potpuno novu svetlost na dotadašnja viđenja evropske istorije. Ž. Poloni-Simar tragajući za kontinuitetom, jedinstvom i granicama projekta Fernana Brodela ukazuje kako je ovaj istaknuti istoričar, zajedno sa M. Blokom i L. Fevrom, događajnoj istoriji suprotstavio istoriju koju je nazvao „dubinskom“, istorijom trajanja, socijalnom istorijom, globalnom istorijom, a koja je, pak, unela velike novine u sagledavanje predmeta i cilja istraživanja istorijske nauke. M. Sartr ističe istrajnost i temeljitost Luja Robera da u hronološkom okviru svojih istraživanja radoznalo otkriva nove teme uklapajući ih u veliki mozaik opštih zbivanja, a da pri tome uvek ostane dosledan svojim metodološkim stavovima. A. Breson sa divljenjem ispituje intelektualni put Mozesa Imanulena Finlija, protivnika pozitivizma, koji se mnogo puta u životu stoički borio sa izazovima poput onoga kada je njegova porodica insistirala da postane rabin ili kada je izgubio posao suprotstavljajući se lovu na veštice za vreme Makartija u Sjedinjenim Američkim Državama. F. Lebren pokazuje kako je vera u sopstveni rad izbacila u prvi plan malo poznatog avangardnog istoričara Filipa Arijesa, koji je naglo postao slavan objavivši delo *Dete i porodični život pod starim režimom*. S. Oduen-Ruzo razmatra delo Džordža Mosa, nemačkog Jevrejina, koji je posvetio svoj život proučavanju nemačke istorije između dva rata, pri čemu se naročito interesovao za pitanja fašizma, nacizma, evropskog nacionalizma i totalitarizma. P. Bušeron se interesuje za uvaženog Žorža Dibija za koga navodi da budućim istraživačima tek predstoji da odgonetnu sve novine koje je uveo u proučavanje istorije srednjeg veka, naročito kada je reč o njegovim zapažanjima o istoriji mentaliteta. A Buro analizira još jednog istaknutog istraživača srednjeg veka – Žaka Le Gofa koji je voleo da eksperimentiše, da razbija klišeje i uvrežena mišljenja o istoriji srednjeg veka težeći da sagleda sveobuhvatnost civilizacija, posebno se zanimajući za istorijsku antropologiju i problematiku subjektiviteta u srednjem veku. M. Paris predstavlja Karla Ferdinanda Vernera

koji je zbog dobrog poznavanja jezika, a budući vredan i predan istraživač, uvažavan od kolega kao „najnemačkiji“ među francuskim medijavistima i „najfancuskiji“ među nemačkim stručnjacima. M. Ozuf se bavi Fransoa Fireom koji je potekao iz prosvetene francuske građanske porodice i učestvovao u brojnim raspravama koje su pomerale gledišta francuske intelektualne scene, premda se u naučnim radovima uglavnom interesovao za Francusku revoluciju i razmišljanja o totalitarizmu. P. Le Ru oslikava delo Pol Vena koji se tokom svoje karijere, posvećene antičkoj istoriji, uvek držao daleko od uhodanih staza težeći da istorijskoj nauci podari originalna viđenja nasuprot pozitivističkoj metodičnoj istoriji. P. Smit Pantel sa velikim pijetetom otkriva u kojoj meri se Pjer Vidal-Nahe posvetio tumačenju razlika između istorije i heroizacije, kao i koliko je široko bilo polje njegovih interesovanja, jer se osim kao izvanredan stručnjak za antičku istoriju angažovao i kao borac za istinu postavljajući u francuskom društvu 1958. godine otvoreno pitanja o primeni mučenja tokom Alžirskog rata. Naposletku, E. Englber se posvećuje Piteru Braunu koji se bavio pojavom dekadencije i svetog čoveka u istorijskim kontekstima, odnosom hrišćanstva i privatnog života, ali najviše za istoričare uvek aktuelnim temama kako pisati i objasniti istoriju.

Knjiga *Istoričari* postavlja i pruža moguće odgovore na bezbroj pitanja koja zaočupljaju savremene istoričare, posebno istoričare-naučnike, te stoga ona može biti od velike koristi kako mladim istraživačima, tako i onima iza kojih stoji veliko iskustvo. Za prve ona je tu da ih ohrabri, informiše i uputi u daljem radu, a za druge da im posluži kao orijentir, motivacija i svojevrsna provera puta kojim su krenuli. U pitanju je opsežan pregled istorijske nauke, moglo bi se primetiti njene sopstvene istorije i identiteta, a sve posmatrano kroz prizmu ličnosti znamenitih naučnika. Prateći njihove životne priče uočava se koliko je put njihovog naučnog sazrevanja bio trnovit, da su često bili prinuđeni da vode borbu sa porodicom ili društvom, da su ih ometali ratovi ili druga državna zbivanja, da su neretko nailazili na nerazumevanje ili kritike, ali da su uprkos svim nedaćama

verovali u sebe, izbor svog zanimanja i potrebu da pruže doprinos napretku istorijske nauke. Ovi istaknuti istoričari ostavili su bogata znanja i putokaze budućim generacijama, ali su ujedno bili i svedoci svog vremena i vesnici epoha koje su proučavali. Tumačeći njih kao pojedince čitalac bolje upoznaje zbivanja u protekla dva veka, ali i događaje iz dalje prošlosti. Iako se zanat istoričara najbolje uči u praksi, bez saveta eminentnih kolega i poznavanja jedinstvenosti njihovih životnih puteva teže se proniče u sopstvene datosti i još teže uočavaju granice ličnih potencijala.

Miomir Gatalović

Bojan Dimitrijević, Dragan Bogetić, TRŠCANSKA KRIZA 1945–1945, VOJNO-POLITIČKI ASPEKTI, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2009, 193

U knjizi Bojana Dimitrijevića i Dragana Bogetića o tršćanskoj krizi 1945–1945, kako govori naslov i kako autori objašnjavaju u *Predgovoru* (str. 7–9), pažnja je posvećena vojno-političkim aspektima ovog problema, kojima su se u ranijim istraživanjima sporadično bavili i koje su sada celovito obuhvatili. U pitanju je studija slučaja o najznačajnijem spoljopolitičkom pitanju jugoslovenske države tokom prve decenije posle Drugog svetskog rata. To pitanje, kako ocenjuju autori, spada u interesovanje slovenačke historiografije i historiografije o hladnom ratu, ali zanimljivo je i za srpsku historiografiju kao primer suočavanja države sa vojno-političkim izazovom i imajući u vidu činjenicu da se velika količina izvorne građe nalazi u arhivima u Beogradu.

Autori su zasnovali knjigu na arhivskoj građi Arhiva Jugoslavije, Arhiva Saveznog ministarstva inostranih poslova, Arhiva Vojnoistorijskog instituta, Arhiva Predsednika Republike, Arhiva Uprave za organizaciju Ministarstva odbrane, građe Muzeja Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva, a korišćeni su i dokumenti iz Public Record Office-a. Pored toga, korišćeno je nekoliko tomova objavljene izvorne građe, 11 časopisa i novina (od dnevne i partijske štampe, *Borbe* i *Komunista*, do armijske štam-

pe, *Narodne armije, Narodne odbrane, Fronta, Krila armije*, itd.), 29 monografija i 17 naučnih članaka, novinskih tekstova i feljtona domaćih i stranih autora.

Knjiga je podeljena na četiri dela, a svaki deo na nekoliko užih celina (ukupno 28) u kojima su precizno i detaljno razrađena pojedina pitanja. U prvom delu *Vojno rešenje tršćanske krize 1945–1947* (11–42) autori se osvrću na početak krize u poslednjim danima Drugog svetskog rata i susret partizanskih i savezničkih snaga u Trstu, koji je za obe strane imao strateški, a za partizane i nacionalni značaj. Odlučno suprotstavljanje saveznika i odsustvo podrške Sovjetskog Saveza uslovlili su propast Titove politike svršenog čina i širenja jugoslovenske teritorije. Napetost, nepoverenje i brojni incidenti na terenu doveli su do opasnosti da dojučerašnji saveznici postanu neprijatelji i praktično su označili početak hladnog rata na jugoslovenskim granicama. Da bi se izbegao konflikt, teritorija oko Trsta podeljena je juna 1945. na zonu A koja je dodeljena savezničkim trupama – američkim i britanskim na privremenu upravu i zonu B koja je stavljena pod jugoslovensku vojnu upravu. To je značilo samo privremeni kompromis i odlaganje rešenja. Pitanje Trsta je u narednim godinama ostalo glavni problem jugoslovenske države, izvor napetosti, incidenata i pogoršavanja odnosa sa zapadnim silama (naročito posle rušenja dva američka aviona 1946), i značajan propagandni motiv nove vlasti ali i njenih neprijatelja. Formiranjem Slobodne teritorije Trsta, podeljene na dve zone, na Pariskoj konferenciji 1947, rešenje problema je opet prolongirano, a netrpeljivost, provokacije, incidenti i pokušaji velikih sila da bez Jugoslavije reše ovo pitanje u korist Italije (Tripartitni sporazum marta 1948) činili su do kraja 40-ih godina ovu oblast jednim od žarišta hladnog rata i izvorištem potencijalnog sukoba širih razmera.

Druga faza tršćanske krize otpočela je početkom 50-ih godina, u uslovima promenjenih međunarodnih okolnosti i spoljnopoliitičke orijentacije Jugoslavije, koja se posle sukoba sa Sovjetskim Savezom i zemljama Informbiroa 1948, postepeno okretala Zapadu, uspostavljala veze i primala vojnu i ekonomsku pomoć od doju-

čerašnjih ideoloških neprijatelja. Zapadne sile su radi očuvanja bezbednosti i jačanja NATO pakta počele da sa Jugoslavijom tragaju za trajnijim rešenjem tršćanske krize, o čemu se govori u drugom delu knjige pod naslovom *Politički napori u rešavanju tršćanskog pitanja 1952–1953* (43–87). Od Jugoslavije je traženo da, zarad nastavka vojne i ekonomske pomoći i daljeg približavanja NATO-u, popusti u pitanju Trsta. Maja 1952. u Londonu je odlučeno da se Italiji preda na upravu zona A, što je dovelo do protesta jugoslovenske diplomatije i najavljiivanja recipročnih mera u zoni B. Značajan faktor u razvoju krize predstavljalo je javno mnjenje Jugoslavije i Italije, koje je vršilo stalan pritisak i otežavalo sporazumno rešenje. Nagoveštaji ustupaka jednoj strani dovodili su na drugoj do talasa uličnih demonstracija i pritisaka na politički i vojni vrh da se preduzmu mere za zaštitu teritorijalnih i nacionalnih interesa. Situaciju je dodatno komplikovao značaj Italije u pregovorima za formiranje Evropske odbrambene zajednice, kao i političko i vojno povezivanje Jugoslavije sa Turskom i Grčkom, članicama NATO pakta, koje je od 1953. bilo sve intenzivnije. Tokom 1953, uprkos stalnim razgovorima i arbitraži zapadnih sila, tršćansko pitanje se naglo zaoštrilo i došlo do ivice ratnog sukoba: u leto 1953. tenzije, granični incidenti i provokacije postali su sve češći; Italija je pod pritiskom narodnog nezadovoljstva i uličnih nemira pokrenula trupe na kopnu i moru ka granici sa Jugoslavijom; Jugosloveni su odgovorili organizacijom velikog vojnog manevra septembra 1953. u severozapadnim delovima zemlje; štampa i propaganda su u obe zemlje podsticale netrpeljivost i ratnu psihozu.

Vrhunac krize, koja je oktobra 1953. došla do ivice ratnog sukoba, opisan je u trećem delu pod naslovom *Tršćanska kriza* (89–141). Pošto su saveznici 8. oktobra 1953. predali upravu u zoni A Italijanima, Jugoslavija je već noću 8/9. oktobra uputila jedinice ka granici sa Italijom, pokrenula tenkovske, pomorske i vazdušne snage, mobilisala rezerviste; istovremeno su i Italijani grupisali jedinice na granici sa Jugoslavijom; podignuta je borbeno gotovost, sprovedene su opsežne pripreme, izviđan teren, podizan borbeni moral, stanovništvo

pripremano na sukob. Tito je izjavio da će jugoslovenske jedinice ući u zonu A ukoliko u nju uđu Italijani, dok je italijanska javnost očekivala da njene trupe zauzmu i zonu B. Autori ovu krizu posmatraju kao najveći izazov jugoslovenskoj armiji posle 1948. godine i iskustvo tokom kojeg su pokazani dobra spremnost jedinica i visok borbena moral, ali i niz teškoća u svim rodovima vojske. Zapadne sile, kojima je tršćanski problem predstavljao sve veću pretnju bezbednosti, insistirale su na kompromisu, zonalnoj подели i rešavanju spornog pitanja na diplomatskom terenu. U tome su uspele i pritiscima su dovele do povlačenja vojnih jedinica obe sukobljene strane, prekida „zveckanja oružjem“ i rešavanja problema diplomatskim putem i dogovorom Jugoslavije i Italije.

Sukob ipak nije rešavan direktnim razgovorima dveju strana, niti na posebnoj konferenciji, već u tajnim pregovorima predstavnika Jugoslavije, SAD i Velike Britanije u Londonu od početka 1954, o čemu se govori u četvrtom delu naslovljenom *Tiha diplomatija* (143–174). Posle višemesečnih mučnih pregovora 31. maja 1954. postignut je sporazum kojim je zona A pripala Italiji, zona B Jugoslaviji, koja je odustala od traženja u zoni A, ali je insistirala na nadoknadi štete Slovincima, reparacijama, poštovanju prava manjina, izgradnji luke u Kopru i izjavi SAD i Britanije da neće podržavati eventualne dalje pretenzije Italije, odnosno da će garantovati konačnost rešenja. Zapadnim silama je ostalo da, uprkos raspoloženju javnog mnjenja, ubede Italiju da prihvati ponuđeno rešenje, što im je uspelo posle jačanja jugoslovenske pregovaračke pozicije sklapanjem Balkanskog pakta i slabljenja italijanskog položaja krahom pregovora o projektu Evropske odbrambene zajednice. Petog oktobra 1954. potpisan je Memorandum o saglasnosti Jugoslavije, SAD, Velike Britanije i Italije, kojim je decenijski problem Trsta rešen zonalnom podelom između Italije i Jugoslavije. Krajem oktobra jugoslovenske snage su ušle u zonu B, britansko-američki odred se povukao iz zone A, a Italijani su ušli u Trst. Ubrzo su Italija i Jugoslavija nizom trgovinskih i drugih sporazuma započele novu fazu međusobnih odnosa.

Autori u *Zaključku* (175–178, na engleskom jeziku, 179–183) rezimiraju tok krize, ističu ključne i najdramatičnije momente i zaključuju da je rešenjem tršćanskog pitanja razrešen ne samo problem između dve zemlje, već i širi hladnoratovski sukob koji je opterećivao i velike sile i ugrožavao opštu bezbednost. Time je, kako se ističe, označen kraj širenja granica socijalističke Jugoslavije i njenog društveno-političkog sistema.

Knjiga sadrži dva bloka sa oko 80 fotografija, koje su preuzete iz Muzeja Jugoslovenskog ratnog vazduhoplovstva, Vojnog muzeja, Foto centra lista *Odbrana* i privatnih kolekcija Milana Micevskog i Bojana Dimitrijevića. Pomoću njih se slikovito prenosi atmosfera na prostoru Trsta i okoline u ključnim momentima krize (tenkovi i ulične borbe u Trstu maja 1945, doček i susret partizanskih i savezničkih trupa, manifestacije, parole, leci, Tito na manevru septembra 1953, scene iz krize oktobra 1953, pokreti pešadije, tenkovi, brodovi, avioni, demonstracije u zoni B, život vojnika, demonstracije u Trstu novembra 1953, itd.). Registar ličnih imena i spisak skraćenica (189–193) olakšavaju korišćenje knjige.

Dragomir Bondžić

Dragoljub M. Kočić, ZAPISI IZ LOGORSKOG PAKLA, Zavod za udžbenike, Beograd 2008, 179

Istraživači savremene istorije imaju na raspolaganju izuzetno važan istorijski izvor – živog svedoka. Prikupljanje i korišćenje ove vrste izvora ima svoja ograničenja i zahteve metodološke prirode, ali i važne prednosti, tim pre što često nedostaju izvori druge vrste. To se posebno odnosi na istraživanje ekstremnih pojava, među kojima je fenomen masovnog interniranja i uništavanja ljudi u logorima tokom Drugog svetskog rata.

I pored značaja sećanja kao istorijskog izvora, njihovim sistematskim prikupljanjem kod nas se već dugo ne bavi nijedna institucija. Prvih decenija posle Drugog svetskog rata prikupljana su i publikovana sećanja vezana za učešće u radničkom po-

kretu, u Španskom građanskom ratu, u ustanku i prvim ratnim godinama, o učešću u pojedinim partizanskim jedinicama i velikim bitkama oslobodilačkog rata. U našim arhivima su tada formirane dragocene zbirke sećanja koje, i pored ograničenja ideološke prirode, ostaju izuzetno važan istorijski izvor. Nažalost, praksa prikupljanja sećanja kao redovna delatnost u prvom redu arhivskih ustanova polako je zamrla i samo je povremeno obnavljana. Umesto da se posao prikupljanja sećanja sa ratnika i revolucionara proširi na delatnike iz raznih drugih oblasti života, da se sistematizuje i metodološki ujednači uz primenu novih tehničkih sredstava, taj rad je prekinut, a propušteno je nemoguće nadoknaditi. Prikupljanje sećanja ostavljeno je istraživačima i entuzijazmu pojedinaca. I pored rezultata kakve su ostvarili publicisti Miloš Jevtić, Jaša Almuli i drugi pregaoci, to ne može da nadomesti rad pozvanih institucija. Poslednjih godina značajan izuzetak je četvortomni (u pripremi je i peti tom) zbornik sećanja *Mi smo preživeli... Jevreji o holokaustu*, (Beograd 2001–2007) u izdanju Jevrejskog istorijskog muzeja i Saveza jevrejskih opština Jugoslavije (Srbije).

Tokom istraživanja teme o Jugoslovenima u nemačkom koncentracionom logoru Buhenvald, istoričar Dragoljub Kočić prikupio je tridesetak sećanja preživelih zatočenika koja su mu bila važan, ponekad i jedini, izvor za pojedine događaje vezane za ovaj logor. Njegova monografija *Jugosloveni u koncentracionom logoru Buhenvald 1941–1945* (Institut za savremenu istoriju, Beograd 1989) nastala je u okviru jugoslovenskog projekta pod nazivom „Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zarobljeničkim i koncentracionim logorima i pokretima otpora drugih zemalja u Drugom svetskom ratu“ i bila je jedna od zapaženijih knjiga tog projekta. Razbijanje jugoslovenske države početkom 1990-ih i ratovi koji su usledili prekinuli su rad na ovom projektu, mada su neke knjige i dalje objavljivane.

Dragoljub Kočić je deo sećanja prikupljenih tokom rada na monografiji o jugoslovenskim zatočenicima logora Buhenvald priredio i objavio u knjizi pod naslovom *Zapisi iz logorskog pakla*. Posle priređivačevih Uvodnih napomena (5–6) i

Predgovora dr Ljubodraga Dimića (7–10) sledi 16 sećanja zatočenika koncentracionog logora Buhenvald. Izjave preživelih prikupljane su od 1986. do 1990. godine, uglavnom u Beogradu i Srbiji, ali i u drugim delovima Jugoslavije jer su i zatočenci poticali iz raznih delova zemlje. Sećanja su različite dužine i kvaliteta, što je razumljivo s obzirom na protok vremena, stepen stradanja kojima je određena osoba bila izložena, zatim njenu fizičku i intelektualnu kondiciju i obrazovni nivo. S druge strane, protok vremena i izmenjena društvena klima pogodovali su tome da svedoci otvorenije iznose svoja sećanja, uz stalnu opasnost od interiorizovanja naknadnih saznanja. U životu pojedinih svedoka iskuse su nastavljena posle povratka u otadžbinu tako da su imali priliku da upoređuju svoja iskustva iz nemačkih koncentracionih logora i jugoslovenskog logora na Golom otoku. Ako se izuzme masovno ubijanje, svedočenja u ovoj knjizi potvrđuju iskustvo drugih koji su prošli ove logore – da se Goli otok po dehumanizovanju zatočenika ne može uporediti ni sa jednim drugim logorom (str. 155, 159; sećanje Vlastimira Stojanovića).

Priređivač je napravio reprezentativan izbor sećanja tako da su prikupljena svedočenja zatočenika različitog nacionalnog i socijalnog porekla, obrazovnog nivoa pa i različitog političkog opredeljenja. Sva sećanja imaju zajedničku temu – zatočenje u logoru Buhenvald. Međutim, pre interniranja u ovom logoru svi zatočenci su imali iskustvo drugih logora, od zarobljeničkih, radnih do koncentracionih. Njihova sećanja pružaju čitaocu dragocenu sliku ratnog vremena i događaja u samoj zemlji u vreme Aprilskog rata, sliku ustaničkih dana u pojedinim delovima zemlje, stradanja i sukoba kojima su sledile duge godine zatočenja u raznim zatvorima i logorima.

Uočljivo je da je nekolicina svedoka imala sličan put. Posle bekstva iz zarobljeničkih logora u Nemačkoj oni su pobešli u neokupiranu zonu Francuske, da bi posle novembra 1942. bili uhapšeni od nemačke policije i upućeni u razne logore, na kraju u Buhenvald. Na osnovu sećanja ovih zatočenika može se videti koliko su jugoslovenski ratni zarobljenici u bekstvu, uglavnom Srbi, pomagani od Francuza iako je

pomoć beguncima bila povezana sa velikim rizikom. Ni iskustvo većine onih koji su bili na radu kod nemačkih seljaka ne govori o neprijateljskom odnosu prema našim ljudima. Sličan je bio i odnos zatočenika sa nemačkim radnicima sa kojima su bili u kontaktu. „Seosko stanovništvo sasvim se korektno odnosilo prema zarobljenicima. Naši, ozbiljni ljudi – domaćini, a ne balavanderi kao mi, preuzeli su seoska domaćinstva i vodili kao da su oni gazde. Pojedini su uz domaćinstva preuzeli i žene“ (str. 95; sećanje Sredoja Šijačića).

Sećanja objavljena u knjizi zanimljiva su i sa metodološkog stanovišta jer o istom događaju svedoci govore različito, što je zavisilo od više faktora. Toga je bio svestan i D. Kočić pri pisanju monografije, zbog čega je sa opravdanim oprezom koristio ove izvore. To se posebno odnosi na jednu temu o kojoj je dosta pisano i o kojoj postoje brojne dileme. Radi se o delovanju zatočenika okupljenih u Međunarodnom logorskom komitetu i o delovanju nacionalnih organizacija logoraša, među njima i jugoslovenske. Ove organizacije su bile u rukama komunista i njihovih simpatizera, prvo nemačkih, a zatim i iz drugih nacija. One su faktički upravljale logorskim službama koje je komanda logora prepustila samim zatočenicima. Logor u Buhenvald u se razlikovao od većine drugih nacističkih koncentracionih logora po tome što su praktično sve logorske službe („zatvorenička samouprava“) bile u rukama komunista i njihovih pristalica.

Logorska organizacija u Buhenvald u je nastojala da pre svega pomogne svojim istomišljenicima, zbog čega su na najteže poslove i u najteže radne komande upućivani ostali zatočenici. U svim sećanjima ponavlja se da su novodošle zatočenike u Buhenvald u ispitivali pripadnici logorske organizacije da bi se utvrdilo njihovo političko opredeljenje, od čega je zavisilo u koju radnu komandu će biti raspoređeni. Od toga je umnogome zavisio i njihov život. U nekoliko sećanja ponavlja se tvrđenje da je pri tome dolazila do izražaja i nacionalna pripadnost, odnosno da je od značaja bilo to što su većinu u jugoslovenskoj organizaciji imali Slovenci. Neravnopravan tretman zatočenika iz raznih delova Jugoslavije bio je povod za sukob u orga-

nizaciji. Ostaje kao neosporna činjenica da je većina onih čija su svedočenja objavljena u knjizi sačuvala život upravo zahvaljujući logorskoj organizaciji. Isto tako je neosporno da su zatočenici neskloni komunistima bili upućivani u teže i opasnije radne komande i područne logore, kakvi su bili Dora i Ordurf. Među takvima je bila grupa od 400 jugoslovenskih ratnih zarobljenika, uglavnom Srba, upućenih u Ordurf, od kojih je preživela samo nekolicina. I pored toga, teško se može izjednačiti delovanje logorske organizacije i nacističke uprave logora u odlučivanju o životu i smrti interniraca (str. 6; Uvodne napomene).

Svedočenja preživelih zatočenika u ovoj knjizi pružaju ono što druge vrste izvora ne mogu: lični doživljaj i uživljavanje, što je posebno dragoceno za granične egzistencijalne situacije u kojima se odvijao život zatočenika u logorima. Osim opštih logorskih prilika, o životu i smrti pojedinca često su odlučivali snalažljivost, sticaj okolnosti, početak savezničkog bombardovanja, ukratko ono što najčešće nazivamo slučajem. Masovna smrt nije mimoilazila ni nemačko civilno stanovništvo izloženo savezničkom bombardovanju, tako da se u sećanjima mogu naći opisi njihovih užasnih posledica. Bombardovano je i nemačko sirotište, jasno označeno velikim znakom Crvenog krsta, u kojem su od engleskih bombi poginula gotovo sva deca (str. 114; sećanje Tone Čolića). Iako su im američki vojnici doneli slobodu, pojedini preživeli zatočenici svedoče o njihovim nehumanim postupcima prema nemačkom stanovništvu, uz ostalo o silovanju žena i devojaka (str. 55; sećanje Božidara Todrovića).

Knjiga *Zapisi iz logorskog pakla* dragocena je ne samo za stručnu, nego pre svega za najširu javnost. Ona bi morala naći mesto u spiskovima preporučene literature kako u srednjim školama, tako i na fakultetima. Hvale vredan napor koji je učinio Dragoljub Kočić trebalo bi da posluži kao uzor i podsticaj pozvanima da se obnovi rad na prikupljanju i objavljivanju sećanja kao jednog od važnih istorijskih izvora.

Milan Koljanin

Kaspar Maze, BEZGRANIČNA ZABAVA. USPON MASOVNE KULTURE 1850–1970, Službeni glasnik, Beograd 2008, 223

Razvoj industrije i tehničko-tehnoški napredak, masovan prelazak iz sela u gradove, urbanizacija ali i istovremena ruralizacija gradova, kao i širenje pismenosti, obeležili su evropsku istoriju 19. i prve polovine 20. veka. Uporedo sa ovim procesima pojavio se novi oblik kulture, u početku namenjene pre svega prostim fabričkim radnicima koji su se tiskali u zapuštenim slamovima „ugljenih gradova“. Tako je rođena masovna kultura – sociološki ali i istorijski fenomen koji će obeležiti moderno doba. Ovoj velikoj temi posvećena je knjiga *Bezgranična zabava. Uspom masovne kulture 1850–1970*. Kaspara Mazea, nemačkog sociologa kulture i profesora Univerziteta u Tibingenu, koja se prošle godine pojavila na srpskom jeziku.

Maze se, kako u predgovoru navodi, odlučio za „esejistički prikaz“ razvitka i uspona popularne kulture od polovine 19. veka sve do 70-ih godina dvadesetog, kada, prema autoru, počinje „postmoderno doba“, budući su tada masovne umetnosti sa radijom, televizijom i gramofonom osvojile zapadnoevropske domove. Autor je razmatrao pojavu masovne kulture u Britaniji, Francuskoj i Nemačkoj, dakle u industrijski najrazvijenijim zemljama, dok je istočna Evropa, pre svega zbog dominantno ruralnog karaktera, zapostavljena. Uspom popularne kulture u Americi, svojevrsnoj kolevci ovog vida zabave i njenom glavnom izvozniku (već 1925. u evropskim bioskopima dominiraju filmovi američke produkcije), neopravdano je zanemaren, budući da se Maze tek usput i površno osvrće na delimičnu „amerikanizaciju“ evropske kulture.

Još od srednjeg veka evropska kultura je bila prefinjena i elitistička. Klasična muzika, slikarstvo, poezija i književnost predstavljali su rasonodu i privilegiju obrazovanih i dobrostojećih. Skraćivanje radnog dana i poboljšavanje uslova života i rada, kao i porast kupovne moći siromašnih, omogućili su pojavu slobodnog vremena, fenomena koji je do kraja 19. veka predstavljao isključivu privilegiju bogatih.

Mase željne zabave i rasonode uslovile su i pojavu svojevrsne instant kulture koju je građanstvo sve do Prvog svetskog rata prezirivo odbacivalo. Uspom popularne kulture, primećuje Maze, postao je „simbol zah-teva masa za jednakošću“. Ipak, vrtoglav uspon i masovnost popularne kulture bili su mogući tek početkom 20. veka, sa pojavom filma, ploča i radija. U Nemačkoj i Engleskoj 1914. godine bilo je više bioskopskih mesta po stanovniku nego krajem 20. veka, a prve opismenjene radničke generacije gutale su petparačke romane koji su štampani i u tiražima od 100.000 primeraka.

Masovnu zabavu pratila je komercijalizacija, pa je prepoznavanje „ukusa masa“ donosilo veliki novac izdavačima i agencijama koje su organizovale nastupe glumaca i pevača. Pozorišta, varijetei, luna parkovi, mjuzikl holovi i izletničke gostionice postojali su u svakom gradu. Nemi film je, kao prva moderna masovna umetnost, rušio ne samo klasne nego i jezičke barijere, a jevtine ulaznice su omogućile da bioskopi postanu deo radničke svakodnevice. Odmah po završetku Prvog svetskog rata, Evropu je zahvatila plesna groznica – salonska muzika je uzimala pred džezom, a pripadnici svih socijalnih slojeva su plesali uz fokstrot, šimi, čarlston. Ovaj „razuzdani“ ples nije predstavljao samo zabavu, već i svojevrsno telesno i seksualno oslobođanje. Kako je dokolica bila u neskladu sa protestantskom (ali i katoličkom) radnom etikom, popularna kultura se našla na meti kritike građanstva, socijaldemokrata ali i ekstremne desnice budući da su svi u njoj „prepoznavali“ glavnog krivca moralne erozije i negativnih društvenih pojava, posebno kod omladine.

Iako su film, sport i književnost već početkom 20. veka počeli prekoračivati klasne granice, masovna kultura je tek posle Drugog svetskog postala i opšta u punom smislu – kultura svih društvenih slojeva, pa čak i kultura ruralnog zapadnoevropskog stanovništva koje je dugo ostajalo uskraćeno za gradske „tipove“ zabave. Štaviše, primećuje autor, „ako je 1850. i postojalo malo javnih mesta na kojima radnici i posluga nisu delovali neprikladno... danas je najviši sloj za doista ekskluzivne zabave potisnut u malobrojne rezervate“.

Budući da Mazeova studija analizira jedan od glavnih socioloških i istorijskih fenomena 20. veka, slobodni smo da je preporučimo svim istraživačima, ali i drugim čitaocima, koji se bave društvenom istorijom.

Ivana Dobrivojević

POROČILO KOMISIJE VLADE REPUBLIKE SLOVENIJE ZA REŠAVANJE VPRAŠANJ PRIKRITIH GROBIŠĆ 2005–2008, Ljubljana 2008, 431

Suočavanje Srbije sa totalitarnim nasleđem i masovnim komunističkim zločinima koji su počinjeni u ime obračuna sa fašizmom i kolaboracijom na kraju i posle Drugog svetskog rata znatno kasni u odnosu na zapadne susede iz bivših jugoslovenskih republika. Pored trotomne knjige dokumenata OZN-e u izdanju Instituta za povijest u Zagrebu 2006, u Sloveniji se osim drugih publikacija oktobra 2008. pojavila knjiga *Izveštaj Komisije Vlade Republike Slovenije za rešavanje pitanja prikrivenih grobnica 2005–2008*. Ovo delo sublimira višegodišnje napore da se naučnom analizom i na osnovu dokumenata i terenskih istraživanja utvrde precizne lokacije masovnih grobnica, a potom da se one obeleže i izvrši ekshumacija žrtava. Knjigu je priredio istoričar Jože Dežman uz saradnju sa poznatim stručnjacima iz oblasti savremene istorije, sudske medicine, antropologije, molekularne genetike i zakonodavstva. Budući da je u Srbiji taj posao u začetku, da su pojedini arhivski fondovi istraživačima još uvek nedostupni i da tek predstoji formiranje multidisciplinarnе državne komisija koja bi na naučan i objektivан način obradila ovu kontroverznu temu, slovenačka publikacija može biti od velike stručne pomoći kao metodološki vodič pri istraživanju i obradi podataka. Ona može biti korisna i za proces suočavanja srpske javnosti sa neverovatnim razmerama ratnih zločina na kraju Drugog svetskog rata, koji u poslednje vreme i u zvaničnom diskursu u Srbiji polako prestaju da bude tabu tema.

Problem suočavanja Slovenije sa masovnim grobnicama žrtava likvidiranih uglavnom bez suda u prvim danima po

oslobođenju otvoren je krajem 1980-ih, iako je o tome bilo govora u disidentskim krugovima i ranije (slučaj Franc Miklavčič 1976, Kocbek itd.). Tokom devedesetih godina i pripadnici partizanskih jedinica počeli su javno da govore o ovim zločinima, poput Sime Dubajić koji je priznao kako je njegova jedinica masovno likvidirala bez odluke suda po naređenju više komande. U Sloveniji je još polovinom 1989. došlo do masovnih individualnih prijavi lokacija od strane srodnika i zahteva za ekshumaciju. Prve vladine komisije za rešavanje pitanja prikrivenih grobnica delovale su već od 1990. godine (str. 5). Uredba Vlade Slovenije o uređenju prikrivenih grobnica doneta je 2001. godine (86). Obrazovana je interdisciplinarna Komisija Vlade Slovenije za rešavanje pitanja prikrivenih grobnica, za čijeg predsednika je imenovan istoričar Jože Dežman. U Komisiju su izabrani i ugledni stručnjaci kao istoričar dr Mitja Ferenc, sudski forenzičar dr Jože Balazič, kriminolog Pavel Jamnik i molekularni genetičar dr Irena Zupanič-Pajnič, antropolozi dr Tomaž Zupanc i dr Petra Leben-Seljak, koji su i autori pojedinih poglavlja u knjizi iz svog domena.

Metodologiji izvođenja, sondiranja i prekopavanja prikrivenih grobnica prethodila je diskusija o primeni *Zakona o vojnim grobljima*, određivanju stručnih službi i njihovom učešću, ali je pre svega bila istaknuta potreba da se izvođenje i rad Komisije obavljaju po međunarodnim standardima (84). Druga neophodnost je bila razgraničenje rada vladine Komisije i dela rada Instituta za sudsku medicinu na podlozi naredbe istražnog sudije. Od 2001, u rad Komisije uključena je kriminalistička policija. Pavel Jamnik, pomoćnik direktora kriminalističke policije, od 2001. vodio je istragu *Sprava* (Pomirenje) koja je imala cilj da utvrdi naredbodavce i počinitelje posleratnih vansudskih likvidacija. Godine 2007. pokrenut je krivični postupak protiv nekadašnjeg jugoslovenskog premijera Mi-tje Ribičiča koji je 1945. godine bio pomoćnik šefa slovenačke OZN-e. Svaka policijska uprava je na svom području radila na pronalaženju i evidentiranju grobnica i izvršilaca krivičnih dela, prikupljajući podatke o žrtvama i njihovom broju (86). Sondiranje terena i preispitivanje postoja-

nja grobnica vršeno je po *Zakonu o kaznom postupku* i *Zakonu o vojnim grobljima*. U slučaju da istražni sudija i javni tužilac ne odobre istragu i ekshumaciju na nekoj lokaciji, Ministarstvo za rad, porodicu i socijalne poslove ovlašćeno je da izda dozvolu za ekshumaciju. *Zakon o vojnim grobljima* u čl. 27 predviđa mogućnost ekshumacije grobnice na zahtev rodbine, fizičkog ili pravnog lica, koji imaju osnov za podnošenje takvog zahteva (89). Na kraju, Komisija je tragala i za naredbodavcima.

Tokom 1996. i 1999. godine otkrivene su pri građevinskim infrastrukturnim radovima kod Celja i Maribora masovne grobnice žrtava pobijenih 1945, što je uzburkalo slovenačku javnost i pokrenulo proces institucionalnog istraživanja zločina počinjenih krajem Drugog svetskog rata. Iskopavanje je obavio Institut za sudsku medicinu i to su bile prve ekshumacije masovnih grobnica po završetku Drugog svetskog rata u Sloveniji (84). Prve ekshumacije izvedene po načelima forenzične antropologije i primenom arheološke metode obavljene su u Sloveniji već 2003. godine (87). Antropološke analize kostiju ekshuminiranih žrtava objavljene su na 11 stranica (120–131). Dat je preliminarni izveštaj molekularno-genetske identifikacije kostiju iz grobnice na Konfinu (kod Kočevja), praćen detaljnom tabelarnom analizom podataka (147–174). Iskopavanja po opisanoj metodologiji vršena su i na drugim područjima Slovenije (kod Lesce i pod Storžičem).

Do sada je širom Slovenije otkriveno gotovo 600 masovnih grobnica žrtava ratne osvete i revolucionarnog terora. Samo za dve godine, 2006–2008, sondirano je 116 lokacija, od čega je 56 potvrđenih masovnih grobnica. Otkopano je preko 20 grobnica. Najveća grobnica Huda jama, to jest Rov Barbara sa preko 10.000 žrtava, otkopana je u proleće 2009. Samo u jednom do sada otkopanom „šahu“ na prva dva metra izneto je 240 žrtava, tako da se procenjuje da ukupno ima 4.000 žrtava (šah je dubok 48 m). Tela se uopšte nisu raspala, jer nije bilo vazduha ni vlažnosti, tako da su se istraživači suočavali sa velikim problemom kako „pijetetski“ izneti sve leševe. Procenjuje se da postoje tri epi-

centra ratnih zločina: 1) područje od Koruške preko Maribora i Ptujja sa preko 30.000 žrtava (samo na užem području Maribora 20.000); 2) područje od Celja do Brežica sa više od 20.000; 3) Ljubljana sa Gorenjskom i Dolenjskom sa preko 15.000 žrtava. Sondirano je i 20 jama u kraškom predelu Slovenije. Najviše Srba i Crnogoraca ubijeno je i bačeno u jame kod Kočevog roga. Te jame još nije otkopane i procenjuje se da u njima može da bude čak 20.000 žrtava. Kao kod Kamnika i Zidanog Mosta, streljani su i pokopani pripadnici Kraljevske jugoslovenske vojske u otadžbini, ali i veći broj sveštenika Srpske pravoslavne crkve iz Crne Gore, veći broj pripadnika Nedićevih i Ljotičevih formacija, kao i izbeglih civila sa raznih područja.

Predsednik Komisije i urednik zbornika, istoričar Jože Dežman, navodi da je identitet žrtava vrlo teško utvrditi. Spiskovi i podaci o zločelima i žrtvama još uvek se kriju, u većini slučajeva u arhivama vojne i državne bezbednosti u Beogradu, dok su mnogi moguće odavno uništeni. Među žrtvama je dosta pripadnika kvislinških formacija, ali i znatan broj pripadnika drugih oslobodilačkih antifašističkih pokreta. Žrtve su sa cele teritorije bivše Kraljevine Jugoslavije, najviše iz Hrvatske (ustaše i domobrani), Slovenije (slovenački domobrani, Bela i Plava garda) i Srbije (pripadnici JVUO, Ljotičevci, nedićevci, civili...). Dežman navodi postojanje registara i podataka o zatvorenicima u logorima i zatvorima Slovenije od 1945. do 1950. godine (100–101). Broj upisanih uhapšenika OZN-e, i kasnije UDB-e, u periodu od 1945. do novembra 1950. u Sloveniji iznosi 52.190 lica (103). Ovaj broj nije ukupan za Sloveniju ni za pomenuti period. Registri su sadržali ime i prezime, datum rođenja i doba starosti (104, 106).

U Arhivu Slovenije sačuvan je „*spisak osuđenih osoba*“ nad kojima je izvršena smrtna kazna u vremenu od 1945. do decembra 1952. Na spisku se nalazi samo 218 lica, i to je jedini primerak streljanja na osnovu sudske presude, iako su procesi bili iskonstruisani i bez valjanih dokaza. Sve ostale likvidacije vršene su bez sudske presude (108). Data je analiza sadržaja registara OZN-e sa podacima zatvorenika i

imenima islednika, referenata i viših funkcionera, koji su određivali sudbinu uhapšenog (110–111). U zborniku se navodi dokument tadašnjeg ministra unutrašnjih poslova Zorana Poliča o „nužnosti uništenja grobnica pobijenih izdajnika“, a citira se i dokument Okružnog NOO za vi-pavsko područje: „Načelno moraju se uništiti grobnice pobijenih izdajnika, te se mora izbrisati svaki njihov trag i sećanje, kako bi se neokrnjeno sačuvala čast naroda“ (112).

Znatan deo zbornika, koji ima više od 400 stranica, sadrži precizne opise iskopavanja masovnih grobnica. Ovo je potkrepljeno detaljnim kartama Slovenije i stravičnim fotografijama koje dokumentuju lokacije grobnica, načine i proces ekshumacije, kosti žrtava, razne materijale kojim su bile vezane i mučene pre pogubljenja, tragove načina i uzroka njihovog stradanja. Knjiga sadrži dijagrame i grafikone koji pokazuju socijalno i polno poreklo, uzrast, nacionalnost i druge karakteristike otkopanih žrtava. U najopsežnijem poglavlju *Tranzicijska pravičnost*, istoričar Jože Dežman podrobno i dokumentovano piše o revolucionarnom delovanju komunističke partije, nabrajajući mnoge primere revolucionarnog nasilja u ratnom i poratnom vremenu u Sloveniji.

Slovenija je ovim luksuznim izdanjem postavila visoke standarde i na krajnje ozbiljan prišla otvaranju ovog kontroverznog pitanja, ali je ispunila i civilizacijsku dužnost prema žrtvama ne ulazeći u stepen njihove krivice. Knjiga može biti metodološki putokaz, ali i izazov za srpske zvaničnike i članove buduće državne komisije u pokušaju da nadmaše slovenačku komisiju, sličnom ako ne i kvalitetnijom publikacijom u naredne 2–3 godine. Budući da se pretpostavlja da se najveći deo važnih dokumenata čuva u ovdašnjem vojnom i drugim arhivima, kao i da se na teritoriji Srbije nalazi više stotina masovnih grobnica, ukoliko bude političke volje i uz izvesna sredstva ovom izazovu neće biti teško odgovoriti.

Srdan Cvetković, Dobrivoje Tomić

MARGARET MACMILLAN, *THE USES AND ABUSES OF HISTORY*, London, Profile Books, 2008, 194 pp.

History is a constituent component of our lives. No matter whether something occurred centuries ago, last year or yesterday, it represents a part of history. However, as suggested in the title of this volume, history can be useful if used properly and useless if abused. Accordingly, Margaret Macmillan seeks to examine different aspects of history. Before dwelling completely on enigma, she warns that study of history should be approached ‘with care’ (p. xiii) in order to avoid misinterpretation and distortion.

The History Craze explains the interest in history. From Augustus Caesar to Queen Elizabeth I, from the French Revolution to the World War II, it is historical narrative that keeps personalities and events alive. In this respect, governments and museums are dedicated to commemorating and preservation of the past and heritage. While saying that the old power of history focusing on many distinct conflicts was challenged by the Cold War when we saw the world splitting into two, MacMillan concludes that ‘the certainties of the post-1945 years had been replaced by a more complicated international order’ (p. 10).

History for Comfort focuses on two dimensions: reassuring power and uses and abuses of history. In regard to the former, history can be an escape from the present: ‘When the world is complicated and changing rapidly, not necessarily for the better, it is no surprise that we look back’ (p. 16). Political leaders very often compare themselves to heroes from the past. We remember the past as we no more believe the authorities of today. In regard to the later dimension, some dictators while trying to escape from their responsibilities have tried to manipulate history by rewriting, denying, or destroying the past. Here, the author offers good examples that have encouraged the acceptance of responsibility for the past horrors – a prerequisite for reconciliation between conflicted parties. However, dealing with the past should not become a trap that will ignore the problems of the present.

Chapter Three questions: *Who Owns the Past?* Professional historians should do their best 'to raise the public awareness of the past in all its richness and complexity' and present their findings in an unbiased manner (p. 37). At the same time, historians have an opportunity to challenge existing narratives by destroying national heroes, myths and moral. MacMillan argues that memory about the past changes as '[we] edit our memories over the years partly out of a natural human instinct to make our own roles more attractive or important' (p. 46). For example, Kosovo gained enormous significance in the memory of Serbs who wanted to preserve it as a constituent part of their territory.

History and Identity present an inseparable link as the events from the past shape our identity. Narratives about past glories or failures seem to be resourceful contributions in the present, although they can easily abuse history. For MacMillan, who examines situation in different parts of the world, the abuse of history occurs 'when people try to ignore or even suppress evidence that might challenge their preferred view of the past' (p. 69). Indeed, suppressed evidence which produces false history creates false identity. In this case, historians can be perceived as a threat to well-established and comfortable assumptions about a group.

Similarly to the previous section, *History and Nationalism* go together. The author acknowledges the capacity of history to provide fuel for nationalism: 'The shared celebration of the nation's great achievements and the shared sorrow at its defeats sustain and foster it' (p. 81). Parameters such as geography, culture, language and religion are significant in shaping one nation's standing. In her study, MacMillan rejects the idea that God created eternal nations, but rather talks about the activities perpetrated by human beings and historians. Here, an insightful point about the Former Yugoslavia is offered where human factor and accordingly nationalism played a decisive role in the destruction of the state.

Presenting History's Bill is all about hiding behind history in order to justify particular actions. For example, during the Yugoslav crisis all sides called on history

to justify their policies. Moreover, opponents very often use different episodes from the past to compromise and blame the other side (pp. 93–94). Other examples include China, which relies on history to legitimize its occupation of Tibet, and territorial dispute between Israel and Palestine, where both parties feel entitled to the small piece of land which was actually Palestinian during the Ottoman Empire. These examples show that hiding behind history in order to justify particular policies can rather deepen the conflict than bring a solution.

History Wars suggest that different interpretations of the past can bring to new misunderstandings instead of reconciliation. MacMillan points out that remembering the past is important, but choosing to forget it is even more (p. 113). Different countries teach history differently: from Canada to the United Kingdom, Russia and China, ministries of education are faced with a serious question over the history standards and curriculum. Sometimes, admitting past acts has its consequences: Stalin's Gulag or Nazi's Holocaust can undermine faith in the whole system.

The last chapter examines *History as a Guide*. In this respect, the author defends history and its abilities which help us understand details about subjects we have to deal with and ourselves: 'If you do not know the history of another people, you will not understand their values, their fears and their hopes or how they are likely to react to something you do' (p. 144). Moreover, knowing history helps to avoid generalization. Building self-knowledge about history helps us to be wise. And, although each historical event is unique and therefore makes prediction about future impossible, still by studying the past, we can benefit by getting some useful lessons and warnings about the future (p. 154).

To conclude, MacMillan's main argument is positioned to demonstrate the relevance of history in contemporary world. As she puts it: 'Knowledge of the past helps us to challenge dogmatic statements and sweeping generalizations. It helps us all think more clearly' (p. 165). This way, we could develop new sets of questions and hopefully get new sets of answers. Ha-

ving said this, the author encourages further research and invites new contributions to the intellectual puzzle.

Branislav Radeljić

Lutar-Tavar Katrin, RAZAPETA TI-TOVA JUGOSLAVIJA, 1945–1991, Paris, Larmatan, 2005, 566 (Lutard-Tavard Catherine, LA YUGOSLAVIE DE TITO ECARTELEE, 1945–1991, Paris, L'Har-mattan, 2005, 566 p.)

Izdavačka kuća Larmatan, koja stavlja akcenat na popularisanje nauke i znanja, objavila je knjigu Katrin Lutar-Tavar, doktora sociologije i neumornog istraživača bivšeg jugoslovenskog prostora. Francuskinja, koja je za vreme višegodišnjeg studijskog boravka u Jugoslaviji 80-ih godina prošlog veka naučila srpski jezik, što joj je omogućilo da u radu koristi i literaturu sa bivših jugoslovenskih prostora, pozabavila se istraživanjem države i društva čijem je nestanku prisustvovala kao svedok titoističke Jugoslavije.

Ova sociološka studija sadrži elemente iz oblasti istorijske sociologije. O tome govori prvi deo knjige, informativan za francuskog čitaoca ali često slobodno interpretiran sa stanovišta istoričara, koji se odnosi na pregled istorije, kako Lutar navodi, „južnoslovenskih naroda i drugih naroda jugoslovenskih teritorija“, od naseljavanja Južnih Slovena, pa do podele interesnih sfera u istočnoj Evropi i Jugoslaviji između Anglo-Amerikanaca i Sovjeta na Jalti. U ovom delu čitamo o formiranju prvih srednjovekovnih država: Slovenije, Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, Bosne, Dubrovnika, Makedonije, Srbije i Crne Gore i o njihovom potpadanju pod vlast stranaca, o Slovencima i Makedoncima kao prvim Slovenima koji su naselili balkanske delove Vizantijskog carstva, zajedničkoj borbi Srba i Albanaca protiv Turaka u Kosovskoj bici, religiji, geostrategiji, nacionalizmu i imperijalizmu do 1945. Cilj autorke je bio da na početku knjige pokaže koliko je kompleksnost prošlosti južnoslovenskih naroda uticala na teškoće njenog prevazi-lazjenja i na formiranje suprotstavljenih interpretacija u današnje vreme. Označava-

nje trenutaka u prošlosti Južnih Slovena koji su upotrebljavani u kasnijim periodima u političke svrhe, predstavlja značajniji doprinos ovog odeljka nego inovativnost interpretacije prošlosti južnoslovenskih naroda.

U drugom delu knjige Lutar se bavi načinom delovanja realnog socijalizma u Jugoslaviji, opterećenoj mnogim unutrašnjim krizama. Analizirani su stubovi titoističke vlasti – komunistička partija i država, odnos vlasti prema seljaštvu, ekonomskim reformama i regionalnim napetostima. Mada se malo govori o upotrebi Titovog spoljnopolitičkog ugleda, stvarnog ili izmišljenog, za vreme nesvrstanosti u unutrašnjoj politici analizirane su vrednosti na kojima je počivao titoizam – bratstvo, jedinstvo i solidarnost, kao i odnos vlasti prema različitim religijama u zemlji. Interpretaciji komunističke Jugoslavije Lutar pristupa „odozdo“, od nižih društvenih slojeva ka „gore“, ka državno-upravljačkom aparatu – birokratiji. Ona odbacuje teorije totalitarizma i smatra da je u Titovoj Jugoslaviji postojalo društvo koje je bilo u stalnom pokretu, ali društvo koje su karakterisale krize. Oslanjajući se najviše na radove Moše Levina posvećene istraživanju sovjetskog sistema, Lutar uređenje u Jugoslaviji ne smatra totalitarnim već autoritarnim, pri čemu kao kriterijum ne uzima stepen terora i nasilništva komunističke partije i države, već stepen pokretljivosti društvenih aktera. Iako priznaje da je u jugoslovenskom slučaju njihova pokretljivost bila ograničena, Lutar smatra da su akteri mogli da osmišljavaju i izvršavaju svoje strategije delanja unutar društva i da su, sa ekonomskom i političkom decentralizacijom, „građani“ imali posredne instance između sebe i Centralnog komiteta. Ali, te instance su raspedeljivale ili čuvalе mrvice vlasti na čijem čelu su se nalazile lokalne birokrate koje su se oslanjale na klijentelističke odnose nasleđene iz prošlosti.

Autorka analizira nacionalno pitanje u Titovoj Jugoslaviji kao jedno od najznačajnijih pitanja komunističkih zemalja. Ona smatra da je „jugoslovenska ideja“ propala zato što komunistički vlastodršci nisu izgradili institucije sposobne da stvore „modernu jugoslovensku naciju“. Osim toga, decentralizacija institucija koja je izvršena u komunističkoj Jugoslaviji spreča-

vala je stvaranje zajedničke kulture. Preovladavala je partikularistička kultura u kojoj je svaki činilac učestvovao u političkom životu podvlačeći ono što ga je razlikovalo od drugih, a ne ono što ga je približavalo drugima. Nepostojanje zajedničkog ujedinjujućeg projekta i isticanje nacionalnih različitosti, naročito posle usvajanja ustava iz 1974, vodili su kraju Jugoslavije. Godina 1974, bila je prelomna zato što je Jugoslavija postala „konfederacija republika“ u kojoj se javio problem suvereniteta, a samoupravni sistem je prilagođen različitim nacionalnim okvirima. Po mišljenju Lutar, umesto da stvara „zajednički prostor“ svaki nacionalni entitet je obrazovao nove generacije u duhu odbacivanja drugoga, a eventualni zajednički projekat je usitnjavan zbog različitih školskih programa u republikama i autonomnim pokrajinama. Decentralizacija partije, ali i sindikata, u osam jedinica ojačala je nacionalistički duh na račun stvaranja „jugoslovenskog građanina“. Značajno mesto u knjizi zauzima radništvo. Lutar kao da žali što se proleterci svih zemalja nisu ujedinili i zaključuje da „klasna svest“ u Jugoslaviji nikada nije postojala, a da su kompetencije radnika uvek bile u drugom planu, iza njihove nacionalne pripadnosti. Ne skrivajući pomalo afektivan odnos prema jugoslovenskoj problematici, ona smatra da radnici nisu bili sposobni da se ujedine kao posebna „društvena klasa“ i da „ponovo osvoje vlast“, pretpostavljajući da bi taj hipotetički čin možda promenio odnose u društvu. Ipak, jedan od razloga za objašnjenje unutrašnjih kriza u Jugoslaviji može se tražiti u presocijalističkom kulturološkom nasleđu. Ono je bilo odlučujuće u skoro feudalnom odnosu pojedinca prema državi, vlasti i jedinstvu grupe, a pojedinac se nalazio u stalnom unutrašnjem rascepu izazvanom sukobom specifične želje za državom i strukture mentaliteta. Lutar smatra da je komunistička Jugoslavija nasledila netoleranciju, stalnu želju za afirmacijom sopstvene superiornosti u odnosu na druge, ksenofobiju i antisemitizam od društava koja su prethodila njenom stvaranju. Ljudi koji su najviše „naudili Jugoslaviji“ nalazili su se na svim nivoima vlasti (lokalnim, opštinskim, nacionalnim i federalnim) i bili su korumpirani, privučeni željom za

vlašću, sabotirali su ekonomiju, odlučivali o lošim investicijama, rasipali potencijal zemlje, lično se bogatili na državnim pozicijama i potencirali nacionalističke zahteve čineći sve da sruše projekat zajedničkog života u Jugoslaviji. Od 1980-ih godina, u Jugoslaviji se stvaraju postkomunistički nacionalizmi koji su preuzeli titoistički model vladanja i na taj način doveli do rata 1990-ih godina i raspada zemlje.

Stanislav Sretenović

DOKUMENTA CIA O JUGOSLAVIJI 1948–1983, priredio dr Momčilo Pavlović, Institut za savremenu istoriju, Fakultet za bezbednost i Službeni glasnik, Beograd 2009, 296

Zbirku *Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948–1983*, čine dokumenti Centralne informativne agencije do kojih je priređivač došao u Nacionalnom arhivu u Vašingtonu (procjene CIA, izvještaji američke ambasade u Beogradu i drugo). Korišćeni su i dokumenti iz zbirke odabranih dokumenata CIA *Od nacionalnog komunizma do nacionalnog kolapsa*. Dokumenti CIA objavljeni u knjizi ne sadrže spektakularne tajne, ali su svakako interesantna njena viđenja jugoslovenske unutrašnje i spoljnopolitičke situacije u periodu 1948–1983. Procjene CIA uticale su i na kreiranje politike SAD prema Jugoslaviji.

U *Predgovoru* autor daje kratak pregled dokumenata CIA objavljenih u knjizi, kao i sažet istorijat CIA, od osnivanja agencije do makroorganizacione strukture američkih obavještajnih organizacija, šematski prikazane. Zadatak CIA je bio da obavještava Savjet nacionalne bezbjednosti o radu vladinih institucija i agencija za nacionalnu bezbjednost, daje preporuke predsjedniku države i Savjetu nacionalne bezbjednosti, izrađuje analize i informiše u vezi sa državnom bezbjednosti. Vremenom je CIA proširivala ovlašćenja i zadatke, stavljala se u službu politike i uticala na spoljnopolitičku orijentaciju SAD. Promjenom političke situacije poslije Drugog svjetskog rata, njen cilj je postao suzbijanje sovjetske ekspanzije i borba protiv komunizma.

Američka obavještajna služba je bila prisutna i aktivna u Jugoslaviji od početka četrdesetih godina 20. vijeka, a obavještenja je dobijala legalnim putem preko Odjeljenja za vojnu pomoć, Off shore grupe (program koji se odnosio na proizvodnju i distribuciju naoružanja prema američkim standardima), vojnih delegacija, intendantskih predstavnika i raznih međunarodnih organizacija i udruženja. U najvećem dijelu dokumenata pozicija Jugoslavije je analizirana u kontekstu odnosa sa SSSR-om i SAD.

Interesantno je da CIA uopšte nije predviđjela isključivanje Jugoslavije iz Kominforma 1948. godine, ali je već tada uočila pojave nacionalizma. Procjene objavljene u zbirci uticale su na politiku SAD prema Jugoslaviji, a odnosile su se na raskid Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, mogućnost napada zemalja istočnog bloka na Jugoslaviju i njenu sposobnost da se odbrani, odnose SSSR-a i Jugoslavije, unutrašnje stanje u Jugoslaviji, jugoslovensku politiku prema Zapadu, procjene Titovih poteza, budućnost Jugoslavije u slučaju Titove smrti i moguće Titove nasljednike, posebno intenzivno od 70-ih godina. U svojim dokumentima CIA se bavila i problemom emigranata iz Jugoslavije, separatističkim tendencijama Hrvatske, Slovenije i Makedonije, kao i velikim nezadovoljstvom albanske manjine na Kosmetu.

Dokumenti CIA su za vreme Titovog života opisivali Jugoslaviju kao tipičnu komunističku zemlju sa jednopartijskom vladavinom, policijskom kontrolom, centralizovanom privredom, ali i sa stalnim narodnim nezadovoljstvom zbog ekonomske zastalosti, niskog životnog standarda i trgovinskog deficita. Spoljna politika je u tom periodu bila koncentrisana na održanje nacionalne nezavisnosti, spriječavanje dominacije neke od velikih sila u Evropi, stratešku potrebu za prijateljskim susjedima, zahtjeve za stranom ekonomskom pomoći i očuvanje jedinstvenog položaja Jugoslavije, koji se manifestovao nepripadanjem blokovima. CIA se u izvještajima osvrtała i na Milovana Đilasa i njegove kritike režima, a dosta prostora je posvećeno odluci o smjenjivanju Aleksandra Rankovića i Svetislava Stefanovića, njegovog glavnog pristalice. CIA je izvještavala da nema dokaza o Rankovićevom planu za svrgavanje Tita, već je vjerovatnije da je on pokušavao

da obezbijedi mjesto Titovog nasljednika, koje je inače ponovo otvoreno poslije njegovog pada. Dešavanja u Jugoslaviji polovinom 60-ih godina CIA je ocijenila kao pobjedu liberalnog krila u komunističkoj partiji. Ona je posmatrala Jugoslaviju kao eksperiment, pa su u obavještajnim procjenama razmatrani jugoslovenski sistem vlasti, put u socijalizam, unutrašnja neslaganja i nacionalni problemi, kao i struktura države i partije.

Pošto su članice NATO-a godinama investirale u Jugoslaviju, CIA je strahovala od ponovnog pristupanja Jugoslavije sovjetskom bloku. Procjene CIA iz 70-ih godina iz tih razloga uglavnom su bile orijentisane na nasljeđivanje Tita, sovjetske pritiske, mogućnost raspada zemlje. Za razliku od pogrešnih procjena s kraja 40-ih godina, CIA je u dokumentima iz kraja 70-ih godina predviđala da će početak osamdesetih za Jugoslaviju biti problematičan, a kao moguće scenarije navodila je unutrašnje nemire i vojnu intervenciju. Nacionalni centar za procjene prilika u inostranstvu sačinio je 1981. godinu dana poslije Titove smrti, obavještajnu procjenu „Jugoslavija – godina bez Tita“. Iz procjene saznajemo da Komunistička partija neometano funkcioniše, a da su najveći problemi privreda, inflacija, nacionalizam, buđenje intelektualaca. Procjena iz 1983. godine bavi se jugoslovenskim problemima, rukovodstvom zemlje i eventualnim koracima SSSR-a i Zapada. U pogledu opstanka Jugoslavije primjećen je pesimizam u činjenici da je taj period predstavljen kao jedan od najtežih poslije 1948. godine.

U *Pogovoru* prof. dr Radomira Milaševića razmatraju se ciljevi američke spoljne politike, u čijoj službi, kao jedan od glavnih činilaca, stoji i CIA.

Zbirka sadrži 21 dokument ili procjenu CIA, koje je autor pažljivo odabrao i priredio. Knjiga je interesantna ne samo za istoričare, već i za sve one koji žele da se upoznaju sa dešavanjima u Jugoslaviji poslije Drugog svjetskog rata, putem izvora, bez raznih interpretacija. Mnogo je, stoga, razloga da knjiga *Dokumenti CIA o Jugoslaviji 1948–1983.* bude preporučena naučnoj i široj javnosti.

Marijana Todorović

INFORMACIJE

Informacija sa naučnog skupa *Desničini susreti 2009: Intelektualci i vlast, 1945–1954*, Zagreb 18. i 19. septembra, Zadar i Islam Grčki, 20. septembra 2009.

U Zagrebu je 18. i 19. septembra 2009. održan radni deo naučnog skupa „Desničini susreti 2009“, sa temom „Intelektualci i vlast 1945–1954“. Organizatori petih po redu susreta u čast pisca Vladana Desnice bili su Centar za komparativnohistorijske i interkulturalne studije Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Odsek za kroatistiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatsko društvo pisaca, Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“, kao i Sveučilište u Zadru, Centar za mirovne studije u Zagrebu i Društvo za obnovu i revitalizaciju Kule Stojana Jankovića.

Na skupu je učestvovalo 25 učesnika i to 15 iz Hrvatske (akademik dr Tonko Maroević iz Instituta za povijest umjetnosti u Zagrebu, prof. dr Ivo Banac, prof. dr Drago Roksandić, prof. dr Krešimir Nemeč, prof. dr Tatjana Jukić, prof. dr Sanja Roić, prof. dr Dušan Marinković, prof. dr Cvjetko Milanja, dr Jevgenij Paščenko, dr Lidija Vukčević i Snježana Koren sa Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Velimir Visković i Vlaho Bogišić iz Leksikografskog zavoda „Miroslav Krleža“, Magdalena Najbar Agičić i Branko Matan iz Zagreba), 8 iz Srbije (dr Momčilo Mitrović, dr Miroslav Perišić i mr Slobodan Selinić iz Instituta za noviju istoriju Srbije, mr Goran Miloradović i mr Dragomir Bondžić iz Instituta za savremenu istoriju, dr Dušan Bošković iz Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, prof. dr Gojko Tešić i prof. dr Staniša Tutnjević iz Instituta za književnost i umetnost u Beogradu), i po jedan iz Slovenije (doc. dr Krištof Jacek Kozak sa Fakulteta za humanističke studije u Kopru) i Italije (prof. dr Stefano Petrungero sa Univerziteta u Padovi).

Prvog dana su izlagali uglavnom teoretičari i istoričari književnosti baveći se pitanjima socrealizma u jugoslovenskoj, srpskoj i hrvatskoj književnosti i umetnosti u periodu 1945–1952, socijalne literature i nadrealizma, kao i radom i odnosom pojedinih stvaralaca i umetnika (Miroslava Krleže, Marka Ristića, Grge Gamulina, Josipa Vidmara) prema KPJ pre i tokom Drugog svetskog rata i prema komunističkoj vlasti u posleratnim godinama. Doticana su i pitanja spoljnopolitičkog konteksta podele umetnika na realiste i moderniste tokom prve polovine 1950-ih godina (G. Miloradović), delovanja pristalica Milovana Đilasa u Hrvatskoj (I. Banac), istovremenog prevođenja istih dela u Beogradu i Zagrebu, a u dva referata su analizirani radovi i poetika Vladana Desnice. Uveče je organizovana projekcija filma „Bakonja fra Brne“, sa predavanjem i diskusijom o filmu.

Drugog dana skupa nastupali su pretežno istoričari. U izlaganjima nekoliko hrvatskih istoričara (S. Koren, M. Najbar-Agičić, D. Roksandić) razmatrani su nastava povijesti i izgradnji „novog socijalističkog čovjeka“ posle 1945, rad Suda časti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu 1945. i rad zagrebačkog Filozofskog fakulteta u prvim godinama posle rata, tokom „revolucionarne tranzicije“ od 1945. do 1948. Na ove teme su se nadovezali referati istoričara iz Beograda (M. Mitrović, S. Selinić, D. Bondžić) o radu Suda časti na Beogradskom univerzitetu 1945. godine, o posledicama odluka Suda i daljoj sudbini kažnjenih nastavnika i uopšte o odnosu komunističke vlasti i univerzitetskih nastavnika u celoj

posleratnoj deceniji. M. Perišić je govorio o toku, okolnostima i posledicama rada na stvaranju i školovanju nove jugoslovenske inteligencije u Evropi od 1945. do 1954. Opet je bilo i tema iz književnosti i umetnosti, tako da je govoreno o odnosu Ive Andrića prema vlasti (V. Bogišić), kreiranju sećanja na Drugi svetski rat u Jugoslaviji i britanskoj memoarskoj prozi (T. Jukić), itd.

Tokom oba radna dana, u okviru sedam sednica, vođena je živa diskusija, pretežno o postojanju i karakteru socrealizma u jugoslovenskoj, odnosno srpskoj i hrvatskoj književnosti i umetnosti, o njegovom sadržaju, „poetici“ i značaju, ali i o drugim konkretnim pitanjima pokrenutim u referatima. Istaknuto je da je na ovogodišnjim „Desničinih susretima“ pokrenuto složeno pitanje odnosa intelektualaca i vlasti, i *vice versa*, značajno i specifično u svakom vremenu, na svim prostorima i u svim društvenim i političkim sistemima i režimima, a naročito na jugoslovenskom prostoru u desetogodišnjem periodu posle razornog svet-skog i građanskog rata i revolucije, periodu izgradnje jednopartijske, federativne, socijalističke države.

Za učesnike skupa 21. septembra organizovan je fakultativan izlet u Zadar i Islam Grčki, rodno mesto Vladana Desnice. U Zadru je organizovana poseta Sveučilištu i obilazak grada, a u Islamu Grčkom poseta piščevom grobu, obilazak Kule Stojana Jankovića i predstavljanje projekta „Stara kula – novi mostovi“.

Uoči skupa odštampana je brošura sa programom i rezimeima svih saopštenja, a planirano je da se pre narednih „Desničinih susreta“ objavi zbornik radova.

Dragomir Bondžić

ISTORIJA 20. VEKA, 2009, 2

Izdavač
INSTITUT ZA SAVREMENU ISTORIJU
Beograd, Trg Nikole Pašića 11, tel./faks: 3398 362

Za izdavača
Prof. dr Momčilo Pavlović, direktor

Tiraž: 200
Prvo izdanje

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd
93/94

ISTORIJA 20. veka: časopis Instituta za savremenu istoriju / glavni i odgovorni
urednik Bojan B. Dimitrijević. - God. 1, br. 1 (1983) - Beograd (Trg Nikole Pašića 11)
: Institut za savremenu istoriju, 1983 - (Trstenik: M-graf). - 24 cm

Polugodišnje. - Nastao spajanjem:
Istorija 20. veka (1959) = ISSN 0535-8930 i Prilozi za istoriju
socijalizma = ISSN 0522-8042
ISSN 0352-3160 = Istorija 20. veka
(Beograd. 1983)
COBISS. SR-ID 11831554

Štampanje časopisa pomoglo je Ministarstvo za nauku
i tehnološki razvoj Republike Srbije

Štampa: M-graf, Trstenik

str. 198 BELA